Мішель Фуко

АРХЕОЛОГІЯ ЗНАННЯ

Michel Foucault

L'ARCHÉOLOGIE DU SAVOIR

Мішель Фуко

АРХЕОЛОГІЯ ЗНАННЯ

Переклав з французької
Віктор Шовкун

Київ
Видавництво
Соломії Павличко
"ОСНОВИ"
2003

ББК 87.22
Ф 94

Книжка відомого французького філософа та історика культури Мішеля Фуко (1926 — 1984) "Археологія знання" (1969) з'ясовує історичні умови виникнення та розвитку медицини, біології та гуманітарних наук, містить аналіз співіснування зв'язків між елементами пізнання, а також формулювання філософських установок, нерідко далеких від традиційної "історії ідей". Істотним моментом дослідження є критичний перегляд таких традиційних понять, як "вплив", "розвиток", "автор", "твір", "книга", "наука", "історія", "література". Головні категорії "Археології знання" — "позитивність" (єдність у часі та просторі матеріалу, який утворює предмет пізнання), "історичне апріорі" (сукупність умов, що дають можливість прояву позитивності в тих або інших висловлюваннях), "архів" (перелік висловлювань, породжених у рамках позитивностей за правилами, заданими історичним апріорі).

Cet ouvrage a été publié dans le cadre du Programme d'Aide à la Publication SKOVORODA avec le soutien de l'Ambassade de France en Ukraine et du Ministère français des Affaires Etrangères.

Цей твір опубліковано в межах програми сприяння видавничій діяльності "Сковорода" за підтримки Посольства Франції в Україні та Міністерства закордонних справ Франції.

© Éditions Gallimard, 1969.

© Віктор Шовкун.
Український переклад, 2003.
© Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2003.

ISBN 966-500-044-6

ВСТУП

Ось уже десятки років, як історики стали приділяти увагу переважно тривалим періодам, так ніби під покровом політичних перипетій та їхніх окремих епізодів вони намагалися відкрити й вивести на світло стабільні та незрушні стани рівноваги, незворотні процеси, постійні регулювання, феномени тенденцій, які досягають кульмінації і переходять на зворотний рух, підпорядковуючись віковим безперервностям, процеси повільного нагромадження та насичення, великі, нерухомі й німі підвалини, що їх плутанина традиційних оповідей накрила грубим шаром подій. Для здійснення такого аналізу історики мають у своєму розпорядженні знаряддя, що їх вони почасти виготовили самі, а почасти одержали в уже готовому вигляді: моделі економічного зростання, кількісний аналіз потоків обміну, графіки демографічного розвитку та занепаду, дослідження клімату та його коливань, визначення соціологічних констант, опис технічних пристосувань, їхнього розповсюдження та їхньої надійності. Цей інструментарій надав їм змогу розрізняти в царині історії найрозмаїтіші нашарування; на зміну лінійним послідовностям, які досі були об'єктом досліджень, прийшла взаємодія глибинних залежностей. Від політичної рухливості до уповільнених процесів, притаманних "матеріальній цивілізації", рівні аналізу істотно примножилися: кожен має

свої специфічні розриви, кожен передбачає лише йому притаманне структурне розчленування; мірою того, як ми спускаємося до все глибших підвалин, історичні такти стають дедалі протяжнішими й протяжнішими. За швидкою історією урядів, війн та років голоду вимальовуються обриси історій, майже непорушних на перший погляд, історій із ледь окресленими нахилами. Це — історія морських шляхів, історія збіжжя або золотих копалень, історія посух та зрошування земель, історія сівозмін, історія людських зусиль зрівноважити свій розвиток між голодом і примноженням. На зміну давнім питанням традиційного аналізу (як установити зв'язок між окремими подіями? Як вишикувати їх у необхідній послідовності? Якою є неперервність, що їх пронизує, в чому знаходить свій вияв значення цілісної сукупності, що її вони, в кінцевому підсумку, утворюють? Чи можна визначити всеохопність, чи слід обмежитися відтворенням послідовного розвитку?) прийшли тепер запитання зовсім іншого типу: які прошарки слід відокремити одні від одних? Які види послідовностей треба впровадити? Які критерії періодизації слід прийняти для кожної з них? Якою системою відношень (ієрархія, домінування, розташування за ярусами, однозначна детермінація, циклічна причинність) можна описати ту або ту? Які послідовності послідовностей можна встановити? І в яку таблицю з широкою хронологією можна звести різні послідовності подій?

І майже тоді ж таки в дисциплінах, кожну з яких називають історією, — в історії ідей, історії науки, історії філософії та й в історії літератури (їхні конкретні особливості мож-

на тимчасово знехтувати), у всіх цих дисциплінах, які, попри свою назву, великою мірою перебувають поза сферою праці історика та його методів, увага, навпаки, змістилася від вивчення широких часових проміжків, що описувалися як "епохи" або "століття", до феноменів розриву. Під великими нерозривними тривалостями думки, під потужними й однорідними виявами духу або колективної ментальності, під упертим і енергійним становленням науки, яка від самого початку намагається утвердити своє право на існування та завершення, під стабільністю жанру, форми, дисципліни, теоретичної діяльності тепер намагаються розкрити явища розривів. Розривів, які мають дуже різний статус і різну природу. Це, наприклад, *епістемологічні акти та пороги,* описані Ґ. Башляром: вони затримують необмежене накопичення знань, уривають їхнє повільне достигання й перекидають їх у новий час, відривають їх від їхніх емпіричних джерел і їхніх початкових мотивацій, очищують від уявних зв'язків; таким чином, вони орієнтують історичний аналіз уже не на пошук невідомих початків, не на нескінченне наближення до найперших попередників, а на визначення нового типу раціональності та її численних наслідків. Це — *зміщення й трансформації понять*, моделі яких даються у здійсненому Ґ. Канґілемом аналізі; він показує, що історія поняття аж ніяк не є ані історією його поступового вдосконалення, ані історією його дедалі більшої раціоналізації, ані історією його переходу на дедалі вищий рівень абстракції, вона є історією різних сфер його конституювання та значущості, історією послідовних правил його застосування, численних теоретичних сере-

довищ, у яких відбувалося й завершувалося його опрацювання. Той-таки Ґ. Кангілем вказує на відмінність між *мікроскопічними й макроскопічними масштабами* історії наук, де події та послідовності подій розподіляються неоднаково; і то настільки, що те або те відкриття, винайдення певного методу, діяльність ученого і його невдачі також відбуваються по-різному й не можуть бути однаково описані ні на першому, ні на другому рівні; тут і там оповідаються не одна, а дві різні історії. Мірою того, як нинішній стан науки змінюється, *рекурентні перерозподіли* прояснюють кілька різних варіантів її минулого, різні форми зчеплення подій, кілька різних важливих ієрархій, кілька детермінаційних мереж, кілька різних телеологій. Тобто історичні описи неодмінно мають відповідати актуальним особливостям знання, вони примножуються в процесі його трансформацій і при тому знову й знову входять у суперечність одні з одними (на підставі цього явища М. Сер нещодавно побудував окрему теорію в одній із галузей математики). Тут варто відзначити, що для системних *архітектонічних одиниць*, у тому вигляді, в якому їх проаналізував М. Ґеру, опис впливів, традицій, культурних безперервностей не є настільки важливим, як опис внутрішніх зв'язків, аксіом, дедуктивних ланцюжків, сумісностей. І нарешті, немає ніякого сумніву в тому, що найрадикальнішими тактами є розриви, які виникають унаслідок дії теоретичного перетворення, коли вона "засновує науку, відриваючи її від ідеології минулого й відкриваючи це минуле як ідеологічне"[1]. До цього, само со-

[1] L. Althusser. Pour Marx, p. 168.

бою зрозуміло, слід додати літературний аналіз, який віднині виявляє себе як єдність, — аж ніяк не душу або сприймання епохи, аж ніяк не "групи", "школи", "покоління" або "рухи" і навіть не особистість автора, втягнутого в процес взаємообмінів, що пов'язав його життя з його "творчістю", а структуру, притаманну творові, книжці, текстові.

І велика проблема, яка буде ставитися — яка вже ставиться — перед історичним аналізом такого зразка, полягає тепер не в тому, щоб з'ясувати, в який спосіб безперервності могли встановитися, як одна й та сама схема могла бути запроваджена для стількох різних умів і як вона могла витворити для них усіх єдиний горизонт, не в тому, щоб довідатися, який спосіб дій та яку підтримку передбачає гра зв'язків, поновлень, забуттів і повторень, як першопочаток може поширити зону свого впливу далеко за свої межі аж до того завершення, яке ніколи не може бути досягнуте, проблема навіть не в традиціях і не в слідах, а у зрізі та границі; не в тому, що розглядаються основи, які тривають, а в тому, що вивчаються трансформації, що оцінюються як основи й відновлення основ. Тоді видно, як розгортається ціла царина запитань, почасти вже нам знайомих, за допомогою яких ця історія нового зразка намагається виробити свою власну теорію: як чітко визначити різні поняття, що допомагають осмислити перервність (поріг, розрив, зріз, мутація, трансформація)? За допомогою яких критеріїв можна виокремити одиниці, що з ними нам доводиться мати справу? Що таке *окрема* наука? Що таке *окремий* твір? Що таке *окрема* теорія? Що таке *окреме* поняття? Що таке *окре-*

мий текст? Як розрізнити рівні, на яких ми могли б розташуватися й кожному з яких відповідали б свої ритми і своя форма аналізу? Яким є законний рівень формалізації? Законний рівень інтерпретації? Законний рівень структурного аналізу? Законний рівень визначень причинності?

Одне слово, історія думки, пізнання, філософії, літератури, як здається, примножує розриви й досліджує всі гострі стики перервності, натомість історія як така, історія в узвичаєному розумінні, мабуть, нехтує раптові вторгнення подій, віддаючи перевагу структурам, не позначеним нестабільністю.

* * *

Але нехай ці перетини не заводять нас в оману. Не слід думати, що тоді як певні історичні дисципліни рухаються від безперервності до перервності, інші йдуть від хаосу явищ перервності до великих неперервних єдностей, хоч на перший погляд може здатися саме так; не слід уявляти, що при аналізі політики, інституцій або економіки ми стаємо дедалі чутливішими до глобальних визначень, а аналізуючи ідеї та знання, приділяємо все більшу й більшу увагу іграм у відмінність; не слід вважати, що ці дві надзвичайно важливі форми опису знову перетнулися, не розпізнавши одна одну.

Насправді в обох цих випадках постають одні й ті самі проблеми, що, проте, на поверхні призводять до протилежних наслідків. Ці проблеми можна підсумувати однією фразою: поняття *документа* ставиться під знак запитання. Тут нема жодного непорозуміння: очевидно, що, відколи така дисципліна, як історія, існує, вона зверталася до вивчення

документів, вона їх досліджувала й через них досліджувала себе. Причому вона цікавилася не тільки тим, що в них повідомляється, а й тим, чи повідомляють вони правду і якими арґументами її обґрунтовують, автентичні вони чи підроблені, містять добру обізнаність чи погану, об'єктивно викладають істину чи перекручують її. Але кожне з цих запитань і вся та велика критична стурбованість, яку вони виражають, спрямовані до однієї мети: виходячи з того, що повідомляють ці документи, — і часто між рядками, — відновити минуле, з якого вони походять і яке, на відміну від них, давно зникло в далечіні часу. Документ завжди розглядався як мова голосу, тепер приреченого мовчати, як його слабко видимий слід, який, на щастя, все ж таки можна розшифрувати. І ось, унаслідок змін, які датуються не сьогоднішнім днем, але які, безперечно, ще не завершилися, історія змінила своє ставлення до документа: тепер вона ставить своїм першорядним завданням не витлумачити його, не визначити, чи повідомляє він істину і якою є його літературна цінність, а обробити й опрацювати його зсередини. Сьогодні історія організує документ, розтинає його на складові частини, перерозподіляє їх, впорядковує, розподіляє його на різні рівні, усталює послідовності, вирізняє, що в ньому є значущим, а що ні, з'ясовує його елементи, визначає одиниці, описує взаємозв'язки. Отже, документ більше не є для історії інертним матеріалом, за допомогою якого вона намагається відтворити те, що люди робили або казали, те, що минуло, й від чого залишився тільки слід. Ні, тепер вона намагається визначити в самій тканині документа одиниці, сукупності, серії, відношення. Треба відокремити історію від

образу, який тривалий час її задовольняв і в якому вона знаходила своє антропологічне виправдання — від образу тисячолітньої колективної пам'яті, яка зверталася до матеріальних документів, щоб освіжити свої спогади; історія — це опрацювання і застосування документальної матеріальності (книжок, текстів, оповідей, реєстрів, актів, будівель, інституцій, реґламентацій, техніки, об'єктів, звичаїв тощо), яка існує завжди й повсюди, у всякому суспільстві або в спонтанних, або в організованих, остаточних формах. Документ не є досконалим інструментом історії, який із повним правом можна було б вважати *пам'яттю* в собі; історія — це певний спосіб, який обирає суспільство для того, щоб наділити статусом і опрацювати масу документів, від яких вона себе не відокремлює.

Погодьмося, аби висловитися коротше, що історія у своїй традиційній формі намагалася "мемуаризувати" пам'ятки минулого, перетворити їх на *документи* і примусити заговорити сліди, які, самі по собі, часто є безсловесними або мовчки промовляють щось зовсім інше, аніж те, що вони промовляють уголос. Історія в наші дні, навпаки, перетворює *документи* на *пам'ятки,* й там, де раніше розшифровували сліди, залишені людьми, де намагалися зрозуміти, що ж вони означають, тепер ми маємо справу з безліччю елементів, які треба виокремити, згрупувати, наділити їх значенням, установити відношення між ними, укласти їх у сукупності. Був час, коли археологія як дисципліна, що вивчала німі пам'ятки, стерті сліди, об'єкти без контексту та речі, що залишилися нам від минулого, тяжіла до історії й набувала смислу тільки у відтворенні історичного дискурсу. Можна було б сказати, дещо граючись

словами, що історія за наших днів тяжіє до археології — тобто до опису внутрішніх характеристик пам'ятки.

З цього маємо кілька наслідків. Насамперед відзначимо найбільш поверховий, про який ми вже говорили: примноження розривів у історії ідей, висвітлення тривалих періодів історії у властивому значенні цього слова. Справді-бо, історія у своїй традиційній формі ставила перед собою завдання визначити зв'язки (простої причинності, циклічної визначеності, антагонізму, вираження) між фактами або датованими подіями: треба було визначити розташування кожного елемента в уже заданих послідовностях. Сьогодні ж проблема полягає в тому, щоб окреслити послідовності: визначити для кожної її елементи, з'ясувати її межі, висвітлити тип відношень, який є для неї специфічним, сформулювати їхній закон, а поза всім цим описати зв'язки між різними послідовностями, щоб установити в такий спосіб послідовності послідовностей або "картини": звідси — множинність нашарувань, їхнє розщеплення, специфічність часу та хронологій, що їм притаманні; звідси ж — необхідність не лише відрізняти важливі події (з довгими ланцюгами наслідків) від подій малоістотних, а й визначати типи подій різного рівня: події короткої, середньої (як, скажімо, розповсюдження певного технічного винаходу або зростання дефіциту грошей) і, нарешті, великої тривалості (наприклад, встановлення демографічної рівноваги або поступове пристосування економіки до кліматичних змін); звідси ж таки — можливість виникнення послідовностей із широкими інтервалами, утворених із подій рідкісних або повторюваних. Поява в сьогоднішній історії тривалих періодів — це не повернення до філософій історії,

до уявлення про великі епохи, про фази розвитку, що їх визначала доля цивілізацій, це — результат методологічно узгодженого опрацювання послідовностей. А проте в історії ідей, думки та природничих наук ця сама переміна призвела якраз до протилежного наслідку: вона розірвала довгий ряд, витворений поступом свідомості або телеологією раціонального розуму, або еволюцією людської думки; вона поставила під знак запитання теми конверґенції та завершення; вона піддала сумніву можливості підбиття підсумків. Вона привела за собою індивідуалізацію різних послідовностей, які взаємонакладаються, зіштовхуються, налізають одна на одну, взаємоперетинаються в такий спосіб, що стає неможливо звести їх до якоїсь лінійної схеми. Таким чином замість тієї безперервної хронології раціонального розуму, яку незмінно намагалися простежити до її недосяжних джерел, до її основоположного початку, — постали іноді досить-таки короткі етапи, що відрізняються один від одного, що повстають проти єдиного закону, часто мають кожен свою власну окрему історію, притаманну лише йому, й не зводяться до загальної моделі свідомості, яка нагромаджує факти, розвивається і зберігає пам'ять про себе саму.

Другий наслідок: поняття перервності посідає головне місце в історичних дисциплінах. Для історії в її класичній формі перервне було водночас даним і немислимим: воно знаходило свій вияв у вигляді розсіяних подій — рішень, випадків, ініціатив, відкриттів — і мало долатися через аналіз, який би окреслив їх, пригладив, підрівняв для того, щоб вивести на поверхню безперервність плину подій. Перервність була тією ознакою часової розпорошеності, що її історик мав за-

вдання втиснути в історію. Тепер же вона стала одним із фундаментальних елементів історичного аналізу. Вона з'являється там у трьох ролях. Насамперед вона визначає рішучі дії історика (а не те, що він знаходить, всупереч собі самому, у матеріалі, який має досліджувати): бо він повинен, принаймні у вигляді систематичної гіпотези, розрізняти можливі рівні аналізу, методи, властиві для кожного, та періодизацію, що може бути до них застосована. Вона є також результатом свого ж опису (а не тим, що мусить бути усунуте в процесі аналізу), опису, що має на меті завдання визначити межі того або того процесу, точки зламів на графіках, зміни напрямку реґуляторних процесів, амплітуди коливань, пороги функціонувань, моментів порушення циклічної причинності. Вона є, нарешті, поняттям, яке вчений безперервно уточнює в процесі свого дослідження (замість нехтувати його, розглядаючи розриви як одноманітні й не варті уваги прогалини між двома позитивними фігурами). Вона набуває специфічної форми й специфічної функції залежно від сфери та рівня, в межах яких вона розглядається: ми не говоримо про одну й ту саму перервність, коли описуємо епістемологічний поріг, злам кривої графіка кількісних змін населення або заміну одного технічного знаряддя іншим. Поняття перервності — це поняття парадоксальне, бо воно є водночас інструментом і об'єктом дослідження, бо воно окреслює те поле, в якому утворюється, бо воно дозволяє індивідуалізувати сфери досліджень, але може бути визначене лише як результат їхнього порівняння. І, нарешті, тому, що, в кінцевому підсумку, перервність може бути просто поняттям, утвореним у рамках дискурсу історика, але вод-

ночас той дискурс неявно його припускає. І справді, на що би міг опертися історик у своїх висновках, якби не існувало розриву, що подає йому історію — і його власну історію теж — як об'єкт? Однією з найістотніших характеристик нової історії, безперечно, є радикальна зміна погляду на перервність: її перетворення з перешкоди на практику, її введення в мову історика, де вона віднині відіграє роль не фатальної зовнішньої неминучості, вплив якої треба звести до мінімуму, а оперативного концепту, без якого годі обійтися. З цього випливає інверсія знаків, завдяки якій перервність більше не є неґативом прочитання історії (його зворотним боком, його невдачею, межею його спроможностей), а є позитивним елементом, який визначає свій об'єкт і об'єктивізує його аналіз.

Третій наслідок: тема й можливість *глобальної історії* втрачають свою актуальність, і ми бачимо, як вимальовуються зовсім інші обриси того, що можна було б назвати *загальною історією*. Проект глобальної історії передбачає відновлення форми, спільної для всіх цивілізацій, принцип організації суспільства — матеріальний або духовний, значення, спільне для всіх явищ даного періоду, закон, який їх об'єднує, — тобто те, що метафорично можна назвати "обличчям" епохи. Такий проект спирається на дві або три гіпотези: припускається, що між усіма подіями чітко визначеного просторово-часового сектора, між усіма явищами, що залишили по собі якийсь слід, можна встановити систему однорідних відношень: мережу причинних зв'язків, що дозволяла б логічно пояснити наявність кожного з них, структурну схему аналогій, що показувала б, як кожне з таких явищ є символом котрогось іншого або як усі

вони вказують на єдиний центр; з другого боку, припускається, що одна й та сама форма історичності об'єднує структури господарювання, соціальної стабільності, підпорядковує собі інерцію ментальностей, технологічні навички, різні варіанти політичної поведінки й піддає їх усі перетворенням одного зразка; і, нарешті, припускається, що сама історія може бути поділена на великі фрагменти — стадії або фази, які містять у собі першопричину своєї цілісності. Це ті постулати, які нова історія ставить під сумнів, коли досліджує проблеми послідовностей, розрізів, меж, вирівнювань, зміщень, хронологічних специфічностей, своєрідних форм післядії, можливих видів зв'язку. Але з цього аж ніяк не можна робити висновок, що вона намагається витворити багато окремих історій, які взаємонакладалися б і були незалежні одна від одної — історія економіки розглядалася б окремо від історії інституцій, а окремо від цих двох існували б іще історії наук, релігій та літератур. Так само хибним було б припущення, що вона прагне тільки якось пов'язати між собою ці різні історії, встановити збіги дат або аналогії форми та змісту. Проблема, яка постає перед нами тепер — і яка визначає завдання загальної історії — це з'ясувати, які форми відношень можна закономірно встановити між різними послідовностями; яку вертикальну систему вони мають тенденцію утворювати; якою є гра співвідношень та домінувань, що їх характеризує; до яких наслідків можуть призвести зміщення, різне розташування в часі, відмінності інерційних властивостей; в яких окремих сукупностях можуть бути одночасно задіяні ті або ті елементи; одне слово, питання полягає не лише в тому, які послідовності, а й які "послідов-

ності послідовностей" — або, іншими словами, які "картини"[1] — можна встановити. Глобальний опис щільно розташовує всі явища навколо єдиного центру — принципу, значення, духу, бачення світу, форми сукупності. Що ж до загальної історії, то вона, навпаки, розгортається як розсіяння.

І, нарешті, останній наслідок. Нова історія зустрічається з певною кількістю методологічних проблем, чимало з яких — у цьому немає сумніву — існували ще до її появи, але нині ціла низка саме таких проблем є її найхарактернішою ознакою. Серед них можна назвати формування зв'язного й гомогенного *корпусу* документів (який може бути відкритим або закритим, скінченним або нескінченним) і визначення принципу, за яким здійснюється їхній добір (тобто або аналізується вся маса документів, або її просіюють за допомогою статистичних методів, або робиться спроба відібрати найрепрезентативніші елементи наперед); визначення рівня аналізу та елементів, які йому відповідають (зокрема, йдеться про цифрові дані, які можна добути з досліджуваного матеріалу; про посилання — явні або неявні — на події, іституції, практику; про застосовувану лексику, правила слововжитку та семантичні поля, що їх вони окреслюють, або ще про формальну структуру висловлювань і типи синтаксичного зв'язку, який їх об'єднує); деталізацію аналітич-

---

[1] Чи останнім гультяям треба пояснювати, що "картина" (і, звичайно ж, у всіх значеннях цього терміна) — це формально "послідовність послідовностей"? У всякому разі, це не той маленький застиглий образ, що його освітлюють ліхтарем на превелике розчарування дітей, які, у своєму віці, віддають очевидну перевагу рухливим картинам кіно.

ного методу (кількісна обробка даних, поділ цілого на складники згідно з певною сукупністю характеристик, чия кореляція є предметом вивчення, інтерпретативне розшифрування, аналіз частотності та дистрибуції); визначення систем і підсистем, що формулюють досліджуваний матеріал (реґіони, періоди, цілісні процеси); визначення зв'язків, що дозволяють характеризувати систему (тут може йтися про кількісні або логічні відношення; про відношення функціональні, причинні, аналогічні; може йтися про відношення означника до означуваного).

Усі ці проблеми віднині лежать у методологічній царині історії. У царині, яка заслуговує на увагу — і то з двох причин. По-перше, тому що ми бачимо, до якої міри вона очистилася від проблем, які ще зовсім недавно складали предмет філософії історії, і від тих запитань, які вона ставила (про раціональність або телеологію становлення, про відносність історичного знання, про можливість відкрити або визначити смисл інерції минулого та незавершеної повноти теперішнього). По-друге, тому що вона перетинається в деяких своїх точках із проблемами, з якими ми зустрічаємося в інших галузях — наприклад, у лінґвістиці, в етнології, в економіці, в літературному аналізі, в міфології. Усі ці проблеми можна при бажанні об'єднати під загальною назвою структуралізму. Проте з деякими застереженнями: вони самі по собі далеко не покривають усієї методологічної царини історії, а становлять лише певну її частину, важливість якої змінюється залежно від сфер та рівнів аналізу; лише в певній, досить обмеженій кількості випадків вони не були запозичені з лінґвістики або етнології (що сьогодні досить-таки часто трапляється), а народи-

лися в царині самої ж таки історії — передусім історії економічної і в зв'язку з тими проблемами, які вона порушує; і, нарешті, вони не дають нам жодних підстав говорити про структуралізацію історії чи бодай про спробу подолати "конфлікт" або "протиставлення" між структурою і становленням. Сьогодні, нарешті, настали ті добрі часи, коли історики вимічають, описують і аналізують структури, не відчуваючи при цьому потреби запитувати себе, а чи, бува, не нехтують вони живою, вразливою й трепетною "історією". Протиставлення "структура — становлення" не має безпосереднього стосунку ані до визначення історичної царини, ані, звичайно ж, до визначення структурального методу.

* * *

Ці епістемологічні зміни в історії не завершилися ще й сьогодні. Проте вони датуються не вчорашнім днем, бо їхню появу, безперечно, можна пов'язати з ім'ям Маркса. Але їм знадобився тривалий час, щоб спричинитися до значущих наслідків. Навіть у наші дні, а надто, коли йдеться про історію думки, вони ще ані записані, ані осмислені, на відміну від деяких інших, більш недавніх змін — у лінґвістиці, наприклад. Схоже на те, що для тієї історії, яку люди створюють, аби описати свої уявлення про світ та свої знання, надзвичайно важко сформулювати загальну теорію перервності, послідовностей, меж, єдностей, специфічних порядків, автономних явищ та диференційованих залежностей. Так, ніби там, де люди звикли дошукуватися джерел, снувати в минуле нескінченну низку попередніх явищ, відновлювати в правах традиції, стежити за еволюційними кривими, окреслю-

вати телеології, знову й знову звертатися до метафор життя, — відчувалася дивна нехіть осмислювати відмінність, описувати відхилення та розсіяння, розкладати заспокійливу форму ідентичного. Або, якщо висловитися точніше, складається враження, ніби з цих понять — порогів, змін, незалежних систем, обмежених послідовностей (в тому вигляді, в якому вони реально використовуються істориками) — було неймовірно важко побудувати теорію, вивести загальні висновки і навіть вивести всі можливі імплікації. Так, ніби ми боїмося думати про *Інше* в тому часі, в якому оперує наша думка.

На те існує одна причина. Якби історія думки могла залишитися місцем неперервних тривалостей, якби вона без кінця снувала ланцюги, що їх не зміг би розв'язати жоден аналіз, не звертаючись до високих абстракцій, якби вона обплутувала все те, що говорять і роблять люди, туманними синтезами, які передбачають його, готують і неозначено його ведуть до його майбутнього, вона була б привілейованим прихистком для суверенної свідомості. Безперервна історія — це незамінний корелят основоположної функції суб'єкта: це ґарантія того, що все, що вислизнуло від нього, може бути йому повернено; це переконаність у тому, що час нічого не розсіє без того, щоб потім знову не звести його у відтворену єдність; це обіцянка, що суб'єкт зможе одного дня — у формі історичної свідомості — знову привласнити речі, розкидані відмінністю, поновити свою владу над ними й віднайти, якщо можна так висловитися, свою оселю. Перетворюючи історичний аналіз на дискурс безперервності, а людську свідомість — на первісний суб'єкт усякого становлення та всякої практики, ми ма-

ємо справу з двома сторонами однієї й тієї самої системи думок. Час у ній осмислюється в термінах усеохопності, а перевороти завжди є не чим іншим, як зростанням свідомості.

У своїх різних формах ця тема відігравала одну й ту саму роль, починаючи від XIX століття, — вона рятувала, попри всі його зміщення, суверенність суб'єкта та споріднені між собою ідеї антропології й гуманізму. На противагу тому зрушенню основ, яке здійснив Маркс своїм історичним аналізом виробничих відносин, економічних закономірностей та класової боротьби, — вона наприкінці XIX сторіччя відкрила можливість для досліджень світової історії, в якій усі суспільні відмінності могли бути зведені до єдиної форми, до організації одного бачення світу, до встановлення однієї системи цінностей, до одного стабільного типу цивілізації. Переворотові, що його здійснила ніцшеанська генеалогія, вона протиставила дослідження первісних основ, яке перетворює раціональність на *telos* людства й пов'язує всю історію думки зі збереженням цієї раціональності, з підтримкою цієї телеології і з завжди необхідним поверненням до цих основ. Нарешті, вже зовсім недавно, коли дослідження в галузях психоаналізу, лінґвістики та етнології відокремили суб'єкт від законів його бажання, від форм його мови, від правил його поведінки, від гри його міфічних або казкових дискурсів, коли стало очевидно, що сама людина, якщо запитати в неї, хто вона є, не зможе здати собі справу зі своєї сексуальності чи своєї підсвідомості, сказати щось про систематичні форми своєї мови чи про закони формування своїх фантазій, тема безперервності історії відродилася до нового життя: тепер ішлося про історію, яка була б не по-

слідовністю уривчастих ритмів, а становленням; не грою відношень, а внутрішнім динамізмом; не системою, а тяжкою працею свободи; не формою, а безперервним зусиллям свідомості, що осмислює саму себе й намагається докопатися до найглибших підвалин свого існування; історію, яка була б водночас тривалим терпінням, що ніколи не уривається, і жвавістю руху, що, в кінцевому підсумку, зламає всі кордони. Щоб зробити провідною цю тему, яка протиставляє нерухомості структур, їхній "закритій" системі, їхній необхідній "синхронії" живу відкритість історії, треба, мабуть, викинути з історичного аналізу ті методи, які пов'язані зі зверненням до перервності, до визначення рівнів та меж, до опису специфічних послідовностей, до прояснення всієї гри відмінностей. Люди, отже, прийшли до того, що антропологізували Маркса, зробили з нього історика загальних закономірностей і відкрили в ньому потяг до гуманізму; люди, отже, прийшли до тлумачення Ніцше в термінах трансцендентної філософії і перевели його генеалогію у план пошуку першоджерел; і нарешті, саме це примусило відкинути, ніби її ніколи й не існувало, всю ту царину методологічних проблем, що їх нова історія пропонує сьогодні. Бо якби з'ясувалося, що питання перервностей, систем і трансформацій, послідовностей і порогів постає в усіх історичних дисциплінах (і в тих, які стосуються ідей або наук не менше, ніж у тих, які пов'язані з економікою та суспільствами), тоді які були б хоч трохи законні підстави протиставляти "становлення" — "системі", рух — циклічній реґуляції або, як кажуть, не подумавши, "історію" — "структурі"?

Тут ми маємо справу з тією самою консервативною функцією, що задіяна в темі культурної усеохопності, — за яку спочатку критикували, а потім перевдягли Маркса, — в темі пошуку першоджерел, — яку спочатку протиставляли Ніцше, а потім схотіли йому накинути, — і в темі живої, безперервної і відкритої історії. Отже, можна подумати, що історію вбивають щоразу, коли в історичному аналізі — й передусім тоді, коли йдеться про думку, ідеї або знання, — в надто очевидний спосіб намагаються застосувати категорії перервності й відмінності, поняття порога, розриву й трансформації, опис послідовностей і меж. У цьому нерідко вбачають замах проти невід'ємних прав історії і проти основ будь-якої можливої історичності. Але не слід обманюватися: те, що в даному випадку так голосно оплакується, є не зникненням історії, а скасуванням історії того зразка, яка потай, але вся цілком спирається на синтетичну активність суб'єкта; оплакується становлення, яке мало забезпечити суверенній свідомості притулок надійніший, не такий вразливий, як міфи, системи спорідненості, мови, сексуальність або бажання; тут оплакують можливість оживити через задум, роботу смислу або рух до узагальнення гру матеріальних детермінацій, практичні правила, неусвідомлені системи, строгі, але не осмислені відношення, кореляції, що уникають будь-якого прожитого досвіду; оплакують оте ідеологічне застосування історії, засобами якого робляться спроби повернути людині все те, що вже більш як століття без кінця вислизає з-під її влади. У старій цитаделі тієї історії було нагромаджено всі колишні скарби; люди вірили, що вона неприступна, і перетворили її на святилище, зробили

її останнім притулком антропологічної думки; люди вірили, що зможуть полонити в ній навіть тих, що ополчилися проти неї, вони навіть сподівалися перетворити їх на пильних сторожів. Але історики давно покинули цю стару фортецю й подалися працювати десь-інде; видно, що навіть Маркс і Ніцше не забезпечують охорони тих позицій, які їм було довірено. Не варто більше покладатися на них ані для того, щоб зберегти якісь привілеї, ані для того, аби ще раз підтвердити, — тільки Бог знає, чи є в цьому потреба серед розпачу сьогодення, — що історія, принаймні вона, є живою та безперервною, що вона надає суб'єкту, про якого тут ідеться, місце для відпочинку, впевненості й замирення — тобто для такого собі безтурботного сну.

Саме цими арґументами й визначається той задум, що так недосконало втілився в "Історії божевілля", "Народженні клініки" та "Словах і речах", задум, за допомогою якого було зроблено спробу визначити ступінь змін, які в загальному плані відбуваються в галузі історії; задум, що поставив під знак запитання методи, границі й теми, притаманні історії ідей; задум, який мав на меті скинути з історії останні пута антропологічної залежності й водночас з'ясувати, як ці пута могли утворитися. Ці завдання були накреслені в певному безладі, і їхні формулювання не були чітко визначені. Настав час викласти їх у певній зв'язності або, принаймні, спробувати це зробити. Результатом такої спроби і стала книжка, яку ми пропонуємо увазі читачів.

Перш ніж перейти до суті, ми зробимо ще кілька зауважень, аби уникнути будь-яких двозначностей чи непорозумінь.

1) Йдеться зовсім не про те, щоб перенести в галузь історії, й зокрема історії пізнання,

структуралістський метод, який довів свою ефективність у інших сферах аналізу. Йдеться про те, щоб застосувати принципи й наслідки тієї автохтонної трансформації, яка нині відбувається в галузі історичного знання. Цілком можливо, що ця трансформація, проблеми, які вона порушує, знаряддя, що їх вона застосовує, поняття, які в ній формуються, результати, що їх вона досягла, певною мірою не чужі тому напрямкові досліджень, який ми називаємо структурним аналізом. Але не цей аналіз нас цікавить насамперед.

2) Ще менше тут ідеться про застосування категорій культурних підсумків (незалежно від того, чи це буде світогляд, чи ідеальні типи, чи специфічний дух епохи) з метою накинути історії — і всупереч її природі — методи структурного аналізу. Описані послідовності, визначені границі, пропоновані порівняння та встановлені відповідності не приводять нас до давніх філософій історії, а мають на меті поставити під сумнів усі види телеології й підбиття підсумків.

3) Тією мірою, якою йдеться про визначення методу історичного аналізу, звільненого від антропологічного впливу, ми бачимо, що теорія, яку ми тут ескізно накреслюємо на основі вже здійснених досліджень, має два аспекти. По-перше, вона намагається сформулювати в загальних термінах (і не без багатьох уточнень та застережень) інструментальні методи, які при цих дослідженнях вже були використані або ж були вироблені для потреб справи. Але, по-друге, ця теорія спирається на вже досягнуті результати з метою визначити метод аналізу, очищеного від будь-якого антропологізму. Ґрунт, що на ньому вона стоїть, це той самий ґрунт, який вона відкрила. Дослідження божевілля та появи

психології, вивчення хвороб та зародження клінічної медицини, студії у сфері наук про життя, мови та економіки були спробами, частково здійснюваними наосліп; але поступово вони прояснювалися і не тільки тому, що потроху уточнювали свій метод, а й тому, що відкривали — в дебатах про гуманізм та антропологію — межу своїх історичних можливостей.

Одне слово, ця праця, як і ті, що їй передували, не вписується — принаймні прямо чи насамперед — у дебати про структуру (яка протиставляється генезі, історії, становленню), а має безпосередній стосунок до того поля, в якому знаходять свій вияв, перетинаються, переплутуються і конкретизуються питання людського буття, свідомості, походження та обґрунтування. Але, безперечно, не буде помилкою сказати, що саме тут також ставиться і проблема структури.

Цю книжку аж ніяк не можна вважати повторенням і точним описом тих думок, які можна було прочитати в "Історії божевілля", "Народженні клініки" та "Словах і речах". У багатьох аспектах вона від них відрізняється. Читач знайде в ній також чимало виправлень та самокритики. В якомусь загальному плані "Історія божевілля" являла собою значну й досить загадкову частину того, що визначалося в ній як "досвід", показуючи, наскільки близьким було прийняття анонімного й узагальненого суб'єкта історії; у "Народженні клініки" неодноразове звернення до структурного аналізу загрожувало ухилянням від специфічності поставленої проблеми та від рівня, властивого археології; нарешті, в "Словах і речах" відсутність методологічних віх могла змусити повірити в аналіз у термінах культурної всеохопності. Мені шкода, що я

не спромігся уникнути цих небезпек; проте я втішаю себе, кажучи собі, що вони були вписані в сам мій задум, бо для того, щоб набути свого власного виміру, він мав самостійно звільнитися від цих дуже різних методів та від цих дуже різних форм історії; а крім того, без тих запитань, що були мені поставлені[1], без тих труднощів, які треба було здолати, без тих заперечень, що їх довелося мені вислухати, я, звичайно ж, ніколи не мав би нагоди спостерігати, як чітко вимальовується мій намір, до якого я віднині хоч-не-хоч міцно прив'язаний. Цим пояснюється й та обережна, позначена нерівним ритмом манера, в якій розгортається цей текст: він постійно ніби намагається подивитись на себе збоку, випробовує різні методи, навпомацки просувається до власних меж, спотикається об те, чого він зовсім не хотів сказати, риє всілякі бічні ходи, щоб позначити власний шлях. Знову й знову він остерігає проти можливого хибного зрозуміння. Він заперечує свою власну ідентичність не без того, щоб попередньо сказати: "Я не є ані цим, ані тим". Це в більшості випадків аж ніяк не критика; це також не манера твердити, що всі люди помиляються, направо й наліво. Це спосіб визначити своє осібне місце через розташування сусідніх зовнішніх елементів; це не бажання примусити замовкнути інших, запевняючи, що вони не можуть сказати нічого слушного, це

---

[1] Зокрема на перших сторінках цього тексту дається в трохи іншій формі відповідь на запитання, сформульовані епістемологічним гуртком Вищої нормальної школи (див. *Cahiers pour l'Analyse,* №9). З іншого боку, можна знайти короткий начерк певних напрацювань, що є відповіддю на запитання, поставлені читачами *Esprit* (квітень 1968 р.).

радше спроба визначити той порожній простір, із якого я говорю і який повільно набуває форми в дискурсі, що його я досі сприймаю як украй розмитий, як геть неоформлений.

* * *

— То ви самі не певні того, що пишете? Потім ви знову все зміните, ухиляючись від поставлених вам запитань, і скажете, що висунуті заперечення, по суті, не мають прямого стосунку до ваших тверджень? Ви готуєтеся до того, аби ще раз заявити, що ви ніколи не були таким, яким вважають вас ваші критики? Ви вже працюєте над темою, яка дозволить вам, у вашій наступній книжці, виринути десь-інде й глузливо вигукувати, як ви це робите тепер: "Ні, ні, я зовсім не там, де ви мене очікуєте, я ось тут, і звідси дивлюся на вас, сміючись".

— Невже ви уявляєте собі, що я доклав би стількох зусиль, що так уперто писав би, низько схиливши голову, з почуттям таємної радості, якби я заздалегідь не вибудував — дещо гарячковою рукою, мушу визнати, — лабіринт, по якому я міг би вільно блукати, пересуваючи в ньому свої твердження, відкриваючи для них нові підземні ходи, запроторюючи їх далеко від них самих, примушуючи блукати й спотикатися в покручених коридорах і зрештою постати перед очима, яких більше ніколи не зустріну? Безперечно, не я один пишу так, щоб не мати більше свого обличчя. Не запитуйте в мене, хто я є, і не кажіть мені, щоб я залишався тим самим: це мораль громадянського стану; вона володарить нашими паперами. Хай вона дасть нам спокій, коли ми пишемо.

МОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ

I
ОДИНИЦІ МОВИ

Звернення до понять перервності, розриву, порога, межі, послідовності, трансформації ставить перед усяким історичним аналізом не лише питання процедурного характеру, а й теоретичні проблеми. Саме ці проблеми ми й збираємося тут розглянути (питання процедурного характеру я маю намір висвітлити в процесі наступних емпіричних досліджень, якщо, звичайно, в мене знайдеться для цього можливість, бажання й рішучість). Причому я планую дослідити їх лише в одній конкретній царині, в тих дисциплінах, чиї кордони дуже розмиті, а зміст украй невизначений — в історії ідей, думки, наук або пізнання.

Спочатку нам треба виконати неґативну роботу: звільнитися від усієї тієї плутанини понять, які ускладнюють, кожне по-своєму, тему неперервності. Безперечно, що вони не утворюють добре організованої концептуальної структури; але їхні функції точно визначені. Ось, наприклад, поняття традиції: вона ставить на меті наділити особливим часовим статусом сукупність феноменів, які є водночас послідовними й ідентичними (або принаймні аналогічними); вона дозволяє переосмислити розсіяння історії в однакових формах; вона наділяє нас правом зменшити відмінність, притаманну всякому початкові, щоб дійти, не наштовхуючись на розриви, до невизначеності джерел; завдяки їй можна виокремити нові феномени на тлі перманентно-

го й перенести їхні переваги на оригінальність, геній, на рішення, властиві індивідам. Таким є й поняття впливу, який надає підтримку — надто магічну, щоб її можна було добре проаналізувати, — фактам передачі та комунікації; який співвідносить із процесом причинного порядку (але без чіткого відмежування й без теоретичного визначення) феномени подібності або повторення; який пов'язує, крізь простір і крізь час — немов за посередництвом середовища розповсюдження — єдності, що їх ми визначаємо як індивідів, твори, поняття або теорії. Такими є й поняття розвитку та еволюції: вони дозволяють перегрупувати послідовність розсіяних подій, співвіднести їх із одним і тим самим організаційним принципом, підпорядкувати їх взірцевій творчій силі життя (з його адаптативними механізмами, з його спроможністю до оновлення, безперервною кореляцією його різних елементів, з його системами уподібнення та обміну), відкрити принцип зв'язності та начерк майбутньої єдності, вже задіяні у кожному початку, опанувати час, підпорядкувавши його відношенню, яке вічно змінює напрям своєї дії, між початком і кінцем, що ніколи не бувають задані, але діють завжди. Такими є також поняття "ментальності" або "духу", які дозволяють установити між одночасними або послідовними явищами даної епохи спільність смислу, символічні зв'язки, гру подібності та віддзеркалень або пропонують розглядати як принцип єдності й роз'яснення суверенність колективної свідомості. Треба поставити під знак запитання всі ці наперед витворені синтези, ці об'єднання, що звичайно беруться на віру ще до будь-якого розгляду, ці зв'язки, чинність яких визнається з самого початку гри; треба

витіснити ці форми та ці неясні сили, що ними зазвичай пов'язані між собою мови людей; треба прогнати їх із тієї тіні, де вони царюють. І замість того, щоб бездумно дати їм спокій, погодитись мати справу, — дбаючи про метод і в першу чергу, — лише з сукупністю розсіяних подій.

Предметом нашої особливої стурбованості мають також стати розчленування та групи, до яких ми вже давно призвичаїлися. Чи можна визнати такими, як вони є, відмінність між великими типами мови або між формами чи жанрами, що їх протиставляють одна одній наука, література, філософія, релігія, історія, художня література тощо, формуючи в такий спосіб великі історичні індивідуальності? Ми далеко не впевнені в тому, що можемо застосовувати ці розрізнення у світі тієї мови, яка є нашою. А тим паче в тому випадку, коли йдеться про аналіз сукупностей висловлювань, які були на час свого формулювання розподілені, класифіковані та характеризовані зовсім у інший спосіб: зрештою, "література" й "політика" є категоріями недавніми, і їх можна застосовувати до культури середньовічної або навіть до культури класичної лише у вигляді ретроспективної гіпотези і через взаємодію формальних аналогій або семантичних подібностей; але ні література, ні політика, ні, тим більше, філософія та науки не артикулювали царини мови у XVII або XVIII столітті так, як вони робили це в XIX. В усякому разі, всі ці поділи — чи то йдеться про ті, які визнаємо ми, чи про ті, які існували в епоху мов, які є предметом вивчення, — самі по собі є рефлективними категоріями, принципами класифікації, нормативними правилами, інституціоналізованими типами: ці факти мови, у свою чергу, заслу-

говують на те, щоб бути проаналізованими разом з іншими; вони, безперечно, перебувають із ними в складних відношеннях, але вони не є характеристиками, внутрішньо їй притаманними, автохтонними й загальновизнаними.

Але насамперед треба відмовитися від тих одиниць поділу, які уявляються нам найбільш очевидними: від понять книжки та творчого доробку. Здається, їх можна усунути, не вдавшись до надмірних хитрощів? Хіба вони не задані у найочевидніший спосіб? Індивідуальна матеріалізація книжки, яка займає точно визначений простір, має певну економічну вартість і сама позначає, завдяки певній кількості знаків, свій початок і свій кінець; межі поняття творчого доробку, що його визнають і окреслюють, приписуючи певну кількість текстів якомусь одному автору. Та варто придивитися до цієї проблеми ближче, як виникають труднощі. Матеріальна єдність книжки? Хіба це одна й та сама єдність, незалежно від того, чи то йдеться про поетичну антологію, чи про збірник посмертно опублікованих фрагментів, чи про "Трактат про конуси", чи про том "Історії Франції" Мішле? Невже можна говорити про одну й ту саму єдність і у випадку "Кинутого жереба..." Маларме, й у випадку матеріалів процесу над Жилем де Ре, й у випадку роману Бютора "Сан-Марко", й у випадку католицького молитовника? Іншими словами, чи не є матеріальна єдність книжки — єдністю слабкою, побічною супроти єдності дискурсивної, в основі якої вона лежить? Роман Стендаля або роман Достоєвського індивідуалізуються зовсім не так, як романи "Людської комедії"; а ці останні відрізняються між собою по-іншому, ніж, скажімо, "Уліс" від

"Одіссеї". Річ у тому, що межі книжки ніколи не окреслені достатньо чітко: поза її заголовком, поза її першими рядками та останньою крапкою, поза її внутрішньою конфігурацією та формою, яка робить її автономною, існує система посилань на інші книжки, інші тексти, інші фрази: вузол у великій мережі. І ця взаємодія посилань не є однорідною, вона має зовсім іншу структуру залежно від того, чи то йдеться про математичний трактат, про коментар до тексту, про історичну оповідь чи про якийсь епізод із циклу романів; єдність книжки в цих різних випадках, хоч і щоразу розуміється як сукупність відношень, не може вважатися ідентичною. І хоч би скільки книжка уявлялася нам як об'єкт, що перебуває в нас під руками, хоч би як компактно вміщувалася вона у свій маленький паралелепіпед, її єдність завжди лишається мінливою і відносною. Як тільки ми починаємо уважно її читати, вона втрачає свою очевидність; вона вказує на саму себе і вибудовує себе лише в складній царині мови.

Щодо творчого набутку, то проблеми, які тут постають, є ще набагато складнішими. Хоча зовні здавалося б — що тут складного? Це така собі сукупність текстів, які об'єднуються під спільним знаком одного авторського прізвища. Але таке об'єднання (навіть якщо не брати до уваги проблем атрибуції) не відбувається завжди однаково: хіба ім'я автора в однаковий спосіб позначає текст, який він опублікував під своїм прізвищем, текст, який він подав під псевдонімом, і текст, який знайдуть тільки по його смерті в чернетковому стані, і якісь його недбалі записи, зроблені кривульками, знайдені у вигляді нотатника або окремих аркушів списаного паперу? Зібрати докупи весь творчий доробок автора,

його *opus*, передбачає певні правила добору, що їх дуже нелегко обґрунтувати чи навіть сформулювати: чи досить буде додати до текстів, опублікованих автором, ті, які він мав намір подати до друку і які залишилися незавершеними лише внаслідок факту його смерті? Чи треба включити туди й усі чернетки, перші начерки, виправлення та підчистки, зроблені в уже опублікованих книжках? Чи треба додати туди ті твори, які він залишив недописаними? І якого статусу треба надати листам, нотаткам, розмовам, що їх хтось запам'ятав, промовам, які були записані слухачами, одне слово, всьому тому величезному мурашникові вербальних слідів, що його індивід залишає по собі, коли помирає, і які набувають голосу на невизначених перетинах стількох різних мов? У всякому разі прізвище "Маларме" не в однаковий спосіб пов'язується з англійськими темами, з перекладами творів Едґара По, з його віршами та з відповідями на запитання анкет; так само далеко не однакові відношення існують між ім'ям "Ніцше", з одного боку, та його юнацькими автобіографіями, учнівськими творами, філологічними статтями, "Заратустрою", "Ecce homo", листами, останніми поштівками, які були підписані "Діонис" або "Кайзер Ніцше", незліченними записниками, де перемішалися нотатки про білизну, віднесену до пральні, та чернетки афоризмів. Власне кажучи, якщо ми з такою впевненістю говоримо про "творчу спадщину" того чи того автора, то тільки тому, що, як ми вважаємо, вона визначається певною спільною функцією вираження. Ми виходимо з припущення, що має існувати рівень (настільки глибокий, наскільки це необхідно), на якому творчість автора відкриває себе в усіх своїх фраґментах,

навіть найдрібніших та найменш істотних, як вираження саме його думки, досвіду, уяви, підсвідомості або історичних обставин, які його сформували. Але відразу видно, що подібна єдність ніколи не дається безпосередньо, що вона твориться певною операцією; що ця операція є інтерпретаційною (тобто вона розшифровує в тексті транскрипцію того, що він ховає і виявляє водночас); і що, нарешті, операції, які визначають твір у його єдності, а отже, й доробок загалом, не будуть однаковими, залежно від того, чи йдеться про автора, який написав "Театр і його двійник", чи про того, що створив "Логіко-філософський трактат", що, говорячи про "творчий доробок", у першому випадку розуміють одне, а в другому — інше. Творчий доробок не може розглядатись ані як безпосередня, ані як точно визначена, ані як однорідна єдність.

Нарешті, останнє застереження: необхідно відмовитися від непродуманих безперервностей, за допомогою яких наперед організується мова, що її мають аналізувати, тобто відмовитися від двох уявлень, пов'язаних між собою й водночас протиставлених одне одному. Одне з них полягає в тому, що неможливо визначити вторгнення в порядок мови справжньої події; в тому, що за будь-яким очевидним початком завжди існує таємне джерело — таке таємне і таке первісне, що ніколи неможливо осмислити його в ньому самому. Тому ми фатально змушені просуватися крізь наївність хронологій до якоїсь нескінченно далекої точки, що ніколи не присутня в жодній історії; вона являє собою лише власну порожнечу; а всі початки, що виходять із неї, ніколи не можуть бути чимось іншим, крім нового повторення і затемнення

(а власне кажучи, водночас і тим, і тим). З цим першим уявленням пов'язане також друге, згідно з яким усяка очевидна мова неявно міститься в уже сказаному; і це вже сказане не є ані просто вже промовленою фразою, ані вже написаним текстом, а чимось "ніколи не сказаним", такою собі безтілесною мовою, голосом, нечутним, як подих, письмом, утвореним лише з порожнечі своїх власних слідів. Припускається також, що все сформульоване в мові уже перебуває в артикульованому вигляді в тій напівтиші, яка їй передує й уперто триває десь поза нею, у напівтиші, що її вона накриває і примушує замовкнути. Очевидно виражена мова є, в кінцевому підсумку, лише репресивною присутністю того, чого вона не говорить, і це несказане й буде тією порожнечею, яка підриває зсередини все, що говориться. Перший мотив прирікає історичний аналіз мови на те, щоб він був пошуком і повторенням початку, який не піддається жодному історичному визначенню; другий прирікає його на те, щоб він являв собою інтерпретацію або вислухав уже сказане, що є водночас і не сказаним. Треба відмовитися від усіх цих уявлень, функція яких полягає в тому, щоб ґарантувати нескінченну безперервність мови та її приховану присутність у самій собі, у грі постійно поновлюваної відсутності. Бути готовим до того, щоб прийняти будь-яку мить мови із тими подіями, які в неї вторгаються; за тієї пунктуальності, з якою вона постає, й у тому часовому розсіянні, яке дозволяє їй бути повтореною, пізнаною, забутою, перетвореною, стертою разом зі своїми найменш помітними слідами або захованою в пилюці книжок від будь-якого погляду. Не треба відсилати мову до

далекої присутності початку; необхідно її трактувати у процесі її вимог.

Отже, ці попередні форми безперервності, всі ці синтези, які не стають проблематичними й чия повноправність не піддається сумніву, слід залишити без розв'язання. Не треба, звичайно, відкидати їх остаточно, але треба поставити під сумнів ту впевненість, із якою визнають їхню слушність; треба показати, що вони не випливають самі із себе, що вони завжди є результатом побудування, правила якого треба знати, а обґрунтованість цих правил контролювати; необхідно визначити, за яких умов і при якому аналізі ті або ті з них мають право на існування; вказати на ті, що в будь-якому разі не можуть більше бути прийняті. Наприклад, вельми ймовірно, що поняття "впливу" або "еволюції" можуть стати об'єктом критики, яка — на більш або менш тривалий час — зробить неможливим їхнє застосування. Але чи завжди треба обходитися без таких понять, як "творчий доробок", "книжка" або таких сукупних понять, як "наука" або "література"? Чи слід вважати їх ілюзіями, що не мають у собі нічого закономірного і спираються на результати, яким довіряти не варто? Чи треба відмовитися від того, щоб користуватися ними бодай якийсь час і шукати для них визначення? Насправді йдеться тільки про те, щоб перестати вірити в їхню самоочевидність, дати спокій проблемам, що їх вони порушують; визнати, що вони не є тією надійною точкою, виходячи з якої можна ставити інші запитання (про їхню структуру, їхню зв'язність, їхню систематичність, їхні трансформації), а що самі вони порушують цілу низку запитань (що вони собою являють? Як визначити їх або обмежити? Яким окремим видам законів вони підпо-

рядковуються? Якій артикуляції вони піддаються? Які підсистеми можуть вони утворювати? Які специфічні феномени породжують вони в царині мови?). Ідеться про те, щоб визнати, що вони, можливо, в кінцевому підсумку, є зовсім не тим, чим здавалися на перший погляд. Тобто, що вони вимагають теорії; і що цю теорію можна буде створити лише тоді, коли постане, в усій своїй не синтетичній чистоті, царина явищ мови, виходячи з якої їх можна конструювати.

І я, у свою чергу, не робитиму нічого іншого: звичайно ж, я візьму за початкову основу вже повністю задані єдності (такі, як патопсихологія, або медицина, або політична економія); але я не вміщатиму себе всередину цих сумнівних утворень для того, щоб вивчити їхню внутрішню конфігурацію або приховані суперечності. Я звернуся до них лише на короткий час, аби запитати себе, які сукупності вони утворюють; за яким правом можуть вони претендувати на ту сферу, що окреслює їх у просторі, та на безперервність, що індивідуалізує їх у часі; згідно з якими законами вони утворюються; на тлі яких мовних подій вони вирізняються; і чи, в кінцевому підсумку, вони не є у їхній прийнятій і майже інституційній індивідуальності, поверховим віддзеркаленням набагато стабільніших єдностей. Я прийму ті сукупності, які пропонує мені історія, лише для того, щоб відразу поставити їх під знак запитання; щоб розкласти їх на складники і з'ясувати, чи не можна закономірно знову скласти їх докупи; щоб довідатися, чи не треба витворити з них також інші єдності; щоб умістити їх у загальніший простір, який, розвіявши їхню позірну очевидність, дозволить організувати їх у теорію.

Після того як ми відсунемо вбік ці безпосередньо дані форми безперервності, перед нами відкриється ціла нова сфера. Це сфера дуже широка, але її можна визначити: вона утворена сукупністю всіх наявних висловлювань (вимовлених і написаних), серед їхнього розпорошення подій і на рівні, що властивий кожному з них. Перш ніж із усією певністю взятися за дослідження наук, або романів, або політичних промов, або творчого доробку того чи того автора, або навіть окремої книжки, матеріал має розглядатися в його первісній нейтральності, тобто як множина подій у просторі мови в цілому. Так виникає проект *опису мовних подій*, як горизонт для дослідження єдностей, які там утворюються. Цей опис легко відрізнити від аналізу мови. Безперечно, встановити лінґвістичну систему (якщо вона не будується штучно) можна, лише використовуючи весь корпус висловлювань або набір фактів мови; але йдеться про те, щоб сформулювати визначення правил, відштовхуючись від цієї сукупності, яка в даному випадку відіграє роль зразка, правил, які, в кінцевому підсумку, дозволяють у певних випадках конструювати інші висловлювання: навіть тоді, коли мова вже давно зникла, навіть якщо ніхто вже нею не розмовляє і її реставрували з нечисленних фраґментів, вона завжди утворює систему для формування можливих висловлювань: це скінченна сукупність правил, що дає змогу одержувати нескінченну множину результатів. Натомість царина мовних подій є множиною завжди скінченною, що нині обмежується лише тими лінґвістичними ланцюжками, які вже були утворені; їх може бути дуже багато, і, з огляду на свою величезну кількість, вони можуть зробити неможливою будь-яку спробу

їх зафіксувати, в пам'яті чи в матеріалах для читання; а проте вони утворюють скінченну множину. Запитання, яке ставить перед нами аналіз мови у стосунку до якогось мовного факту, є завжди одним і тим самим: за якими правилами було побудоване те або те висловлювання, а отже, й за якими правилами можна було б сконструювати інші висловлювання? Опис мовних подій ставить зовсім інше запитання: як стало можливим, що з'явилося саме таке висловлювання, а не якесь інше на його місці?

Також ми бачимо, що цей опис мови протиставлений історії думки. Систему думки також можна реконструювати, лише виходячи з точно окресленої мовної сукупності. Але ця сукупність розглядається під таким кутом, що ми намагаємося віднайти поза самими висловлюваннями намір суб'єкта, що говорить, його свідому активність, тобто те, що він хотів сказати, а ще гру підсвідомості, яка вийшла на поверхню, всупереч йому самому, у тому, що він сказав, а також у майже непомітних порушеннях ритму вимовлених ним слів; у всякому разі, йдеться про те, щоб реконструювати іншу мову, знайти те німе, шепітне, невичерпне слово, що зсередини наповнює життям голос, який чується, відновити тонкий і невидимий текст, що проникає в прогалини між написаними рядками й іноді зміщує їх. Аналіз думки є завжди *алеґоричним* у стосунку до мови, яку вона використовує. Його запитанням незмінно є: що говорилося в тому, що було сказано? Аналіз мовного поля зорієнтований зовсім інакше; тут ідеться про те, щоб осмислити висловлювання у всій вузькості та своєрідності самої цієї події; щоб визначити умови його існування; якомога точніше окреслити його межі, вста-

новити його співвідношення з іншими висловлюваннями, які можуть бути з ним пов'язані, показати, які інші форми вираження воно виключає. Тут аж ніяк не йдеться про пошук під покровом того, що є очевидним, напівмовчазної балаканини іншої мови; тут треба показати, чому воно не могло бути іншим, ніж було, в чому полягає його винятковість, як йому вдалося посісти серед інших та у стосунку до них те місце, яке більш нічим не могло бути зайняте. Запитання, на яке покликаний відповісти цей аналіз, можна сформулювати так: у чому полягає винятковість цього своєрідного існування, яке знаходить вияв тільки в тому, що говориться — й більш ніде?

Може виникнути запитання, яку користь може дати це відсторонення всіх досі загальноприйнятих єдностей, якщо загалом виникає необхідність знову віднайти саме ті єдності, які начебто були поставлені під сумнів на самому початку дослідження. Річ у тому, що систематичне нехтування всіх заданих єдностей дає змогу спочатку повернути висловлюванню своєрідність самої його події й показати, що перервність — це не лише один із тих великих катаклізмів, які призводять до утворення розколів у геологічному ландшафті історії, а й сам факт її присутності у простому явищі висловлювання; йому дають проявитися в момент його вторгнення в історію; що намагаються зробити якнайнаочнішим, так це той надріз, що його утворює висловлювання, цю неминучу, — хоч нерідко й невловну, — прояву. Хоч яке воно банальне, хоч яке незначуще, як це уявляють, у своїх наслідках, хоч як швидко може забутися після своєї появи, хоч як мало зрозуміле й ледве доступне для розшифрування, яким зазвичай

його вважають, висловлювання завжди є подією, що її ані мова, ані смисл ніколи не можуть повністю вичерпати. Це подія незвичайна — в цьому сумніватися не випадає, по-перше, тому, що вона, з одного боку, пов'язана з фактом письма або артикуляцією слова, а з другого, розкривається в самій собі як залишкове існування в царині чиєїсь пам'яті або в матеріальності рукописів, книжок і ще в яких завгодно формах реєстрації; а по-друге, тому, що вона є унікальною, як і всяка подія й водночас відкритою для повторення, перетворення, відновлення; і нарешті, тому, що вона пов'язана не лише із ситуаціями, які її спричиняють, та з наслідками, що з неї випливають, але й водночас — причому тут має місце зовсім інша модальність — з висловлюваннями, які їй передують або виникають слідом за нею.

Але якщо й ізолювати, у стосунку до мови та до думки, приклад висловлювальної події, то зовсім не для того, щоб розвіяти густу куряву фактів, а для того, щоб не залежати від операцій синтезу, які були б суто психологічними (розкриття наміру автора, особливостей його духу, строгості його думки, тем, які його переслідують, задуму, який проходить крізь усе його існування й наділяє його значущістю), і виявити інші форми закономірностей, інші види зв'язків. Такі, як відношення висловлювань між собою (навіть якщо вони не усвідомлені самим автором або йдеться про висловлювання, які належать різним авторам; навіть якщо ті автори не знайомі між собою); відношення між сукупностями висловлювань, установленими в такий спосіб (навіть якщо ці сукупності мають стосунок до різних сфер, які можуть навіть не бути сусідніми, навіть якщо вони не нале-

жать до одного формального рівня, навіть якщо між ними не можуть відбутися значущі обміни); відношення між висловлюваннями або сукупностями висловлювань і подіями іншого порядку (в галузях техніки, економіки, суспільній або політичній). Виявити в усій його чистоті простір, де розгортаються мовні події, ще не означає спробу замкнути його в непроникній ізоляції; це також не означає замкнути його в самому собі; це означає надати собі повну волю, щоб описати взаємодію відношень у ньому та поза ним.

Третя перевага подібного опису фактів мови: звільнивши їх від усіх групувань, що вважаються природними, безпосередніми й універсальними єдностями, дослідники надають собі можливість описати інші єдності, але цього разу через сукупність контрольованих рішень. Якщо тільки ясно визначити необхідні для цього умови, виникне цілком законна можливість утворити, відштовхуючись від коректно описаних відношень, мовні множини, які не будуть довільними й водночас залишаться невидимими. Очевидно, що ці відношення ніколи б не були сформульовані заради них самих у розглядуваних висловлюваннях (на відміну, наприклад, від тих недвозначних відношень, які встановлюються й проказуються самою мовою, коли вона набуває форми роману або вписується в низку математичних теорем). Проте вони ніколи й нізащо не утворюють чогось подібного до прихованої мови, що оживляла б ізсередини мови, ясно виявлені; отже, це не інтерпретація фактів висловлювання, яка могла б пролити на них світло, а радше аналіз їхнього співіснування, послідовності, в якій вони виникають, їхнього взаємного функціонування, їхньої вза-

ємної визначеності, їхньої трансформації — незалежної або корелятивної.

Проте слід виключити можливість того, що без певних орієнтирів нам пощастило б описати всі відношення, які виникають у такий спосіб. Необхідно задля першого наближення домовитися про тимчасовий поділ, окреслити ту початкову галузь досліджень, що її аналіз перекроїть і реорганізує в разі потреби. Як ми можемо виділити таку галузь? З одного боку, треба емпірично обрати таку сферу, де відношення уявляються численними, густими й відносно легкими для опису — а в якій іншій галузі мовні події видаються краще пов'язаними між собою, а зв'язки такими легкими для розшифрування, як у тій, що позначається загальним терміном "наука"? Але, з другого боку, чи можна надати собі більше шансів осмислити у висловлюванні не момент його формальної структури та законів його побудови, а момент його існування та правил його виникнення, як у тому випадку, коли ми звертаємося до мовних множин, які мало формалізовані й де не виникає враження, що висловлювання неодмінно породжуються згідно з правилами чистого синтаксису. Як можна бути впевненими, що нам пощастить уникнути таких розмежувань, як ті, що окреслюють ту або ту творчу спадщину, таких категорій, як категорії впливу, якщо ми від самого початку не виділимо достатньо широкі сфери досліджень, достатньо великий хронологічний масштаб? І нарешті, як нам домогтися, щоб ми не потрапили в полон тих не досить обміркованих єдностей або синтезів, котрі мають стосунок до мовного індивіда, до суб'єкта мови, до автора тексту — одне слово, до всіх цих категорій антропологічного характеру?

Це, певно, вдасться нам лише тоді, коли ми розглянемо сукупність висловлювань, на основі якої визначаються ці категорії — сукупність висловлювань, які обрали собі за "об'єкт" суб'єкта мови (їхнього власного суб'єкта) і спробували розгорнути його як царину знань.

Цим і пояснюється фактична перевага, що її я надаю тим видам мови, про які дуже схематично можна сказати, що вони визначають "науки про людину". Але ця перевага виправдовує себе лише на початковому етапі. Слід добре пам'ятати про дві речі: по-перше, аналіз мовних подій аж ніяк не обмежується цією цариною; а по-друге, виділення самої цієї царини аж ніяк не можна вважати ані остаточним, ані найліпшим; ідеться лише про перше наближення, яке дозволить нам прояснити відношення, спроможні стерти початкові, приблизно окреслені межі.

4 — 3-736

II
МОВНІ ФОРМАЦІЇ

Отже, я поставив собі на меті описати відносини між висловлюваннями. Передусім я подбав про те, щоб не прийняти жодної з тих єдностей, що їх усталений звичай надавав у моє розпорядження як єдиний і виключний об'єкт дослідження. Я поклав собі не нехтувати жодну з форм перервності, розриву, порога або межі. Я зважився описати висловлювання в царині мови й ті відношення, які між ними виникають. Тепер я бачу, що переді мною відразу постали дві низки проблем: одна — поки що я збираюся відкласти її й повернуся до неї згодом — стосується невиправданого застосування мною термінів "висловлювання", "подія", "мова"; друга виникає, коли ми говоримо про можливість законного опису відносин між тими висловлюваннями, які ми залишили в їхньому тимчасово утвореному і найбільш очевидному групуванні.

Так, наприклад, існують висловлювання, утворення яких можна легко датувати і які мають стосунок до політичної економії, біології або психопатології; існують і такі, дату утворення яких визначити практично неможливо, бо вони належать до тисячолітніх традиційних дисциплін, як, наприклад, граматика або медицина. Але що вони собою являють, ці єдності? Чи можна твердити, що обстеження психічно хворих, здійснювані Вілісом та в клініках Шарко, належать до одного

порядку мови? Що винаходи Петі перебувають у тому самому континуумі, що й економетрія Ньюмена? Що аналіз суджень, який здійснювали граматики школи Пор-Руаяль, належить до тієї самої сфери, що й відкрите лінгвістами компаративістського напрямку чергування голосних у індоєвропейських мовах? Власне: що таке *медицина*? Що таке *граматика*? Що таке *політична економія*? Чи не є вони просто ретроспективними класифікаціями, за допомогою яких сучасні науки створюють собі ілюзію власного минулого? Чи, навпаки, це форми, які утворилися раз і назавжди й розвивалися цілком незалежно протягом усього історичного часу? Чи перекриваються вони іншими єдностями? І якого виду зв'язки є визначальними між усіма цими висловлюваннями, які утворюють у такий звичний і настійний спосіб цей загадковий масив?

Перша гіпотеза — та, яка здалася мені спочатку найвірогіднішою і найлегшою для перевірки: висловлювання, різні за своєю формою, розпорошені в часі, утворюють одну сукупність у тому випадку, якщо вони співвідносяться з одним і тим самим об'єктом. Так, висловлювання, що їх ми пов'язуємо з психопатологією, як здається, всі мають стосунок до того об'єкта, що по-різному знаходить свій вияв у індивідуальному або суспільному досвіді і який можна визначити як божевілля. Та проте я дуже швидко дійшов висновку, що єдність об'єкта "божевілля" не дозволяє індивідуалізувати сукупність висловлювань і встановити між ними відношення, яке було б водночас постійним і піддавалося описові. І це з двох причин. Безперечно, було б великою помилкою судити про саму суть божевілля, про його потаємний

зміст, про його німу й замкнену в собі істину, виходячи з того, що можна було б про нього сказати в якийсь конкретно заданий момент; душевна хвороба витворювалася всією сукупністю сказаного в тій групі висловлювань, які називали її, розкладали, описували, пояснювали, розповідали про її розвиток, указували на її розмаїті кореляції, оцінювали її, й, у кінцевому підсумку, надали їй право власного голосу, артикулюючи, від її імені, мови, які мали вважатися її власними. Та більше того: ця сукупність висловлювань далека від того, щоб співвідноситися з одним єдиним об'єктом, сформованим раз і назавжди, й зберігати його протягом невизначеного часу, як обрій свого невичерпного ідеалу; об'єкт, що був заданий як їхній корелят у медичних висловлюваннях XVII та XVIII століть, не є тотожним об'єктові, який вимальовується крізь юридичні формули або заходи поліційного характеру; подібним чином, об'єкти психопатологічної мови змінювалися від Пінеля або Ескіроля до Блеле — у всіх тих випадках ідеться про різні хвороби й про зовсім різних хворих.

Можна було б і слід було б зробити з цього розмаїття об'єктів висновок, що неможливо утворити таку сукупність висловлювань, яка з повним правом могла б зватися "мовою божевілля". Можливо, слід було б обмежити свій вибір лише тими групами висловлювань, які вочевидь спрямовані на один і той самий об'єкт, — скажімо, мовами меланхолії або неврозу. Але дуже скоро стало б зрозуміло, що, у свою чергу, кожна з цих мов, сформувавши свій об'єкт, потім обробляє його так, що він змінюється до невпізнання. Таким чином, мимоволі виникає запитання, чи не утворюється єдність мови не так незмінні-

стю та особливістю об'єкта, як певним простором, у якому формуються і постійно змінюються різні об'єкти. Чи не буде в такому випадку визначальною характеристикою, яка дозволить індивідуалізувати сукупність висловлювань, що стосуються божевілля, правило одночасної або послідовної появи різних об'єктів, які там називаються, описуються, аналізуються, оцінюються? Отже, єдність мов божевілля не ґрунтуватиметься на існуванні об'єкта "божевілля" або створенні одного унікального горизонту об'єктивності; саме взаємодія правил уможливлюватиме протягом заданого періоду появу об'єктів, об'єктів, які розокремлюються заходами дискримінації та пригнічення, об'єктів, які диференціюються в повсякденній практиці, в юриспруденції, в релігійній казуїстиці, в діагнозах лікарів, об'єктів, які виявляються в патологічних описах, об'єктів, які мають стосунок до медичних кодексів і рецептів, до лікування й догляду. Крім того, єдність мов божевілля буде грою правил, які визначають трансформації цих розмаїтих об'єктів, їхню неідентичність на відстані часу, розриви, які в них утворюються, внутрішню перервність, яка порушує їхню незмінність. Це здається парадоксальним, але визначити сукупність висловлювань у її індивідуальності означає описати розсіяння цих об'єктів, зафіксувати всі прогалини, що їх розділяють, виміряти відстані між ними — одне слово, сформулювати закон їхнього розподілення.

Друга гіпотеза виходить із припущення, що класифікувати відношення між висловлюваннями можна за їхньою формою та видами зчеплень. Так, наприклад, якийсь час мені здавалося, що медична наука, починаючи від XIX століття, менше характеризувала-

ся своїми об'єктами або своїми концептами, аніж певним стилем, певними постійними характеристиками своїх висловлювань. Насамперед треба відзначити, що на той час медицина вже визначалася не певною сукупністю традицій, спостережень, розмаїтих рецептів, а особливим масивом знань, який передбачав один і той самий погляд на речі, однакове розокремлення сприймального поля, один і той самий аналіз патологічних явищ на видимих ділянках тіла, одну й ту саму систему запису того, що спостерігається, і того, що говориться (один і той самий словник, одна й та сама гра метафор); одне слово, я дійшов висновку, що медицина самоорганізувалася як система описових висловлювань. Але потім мені довелося відмовитися від цієї початкової гіпотези й погодитися з тим, що клінічна мова є настільки ж сукупністю гіпотез про життя і смерть, про етичний вибір, набором терапевтичних рішень, інституційних правил та освітніх моделей, як і сукупністю описових текстів; що так чи інакше, а ці останні не можуть бути абстраговані від перших і що описові висловлювання — це лише одне з формулювань, наявних у медичній мові. Треба також визнати, що подібні описи безперервно зміщувалися: чи тому, що від часів Біша́ до клітинної патології істотно змістилися масштаби та орієнтири; чи тому, що від візуального огляду, прослуховування та промацування медицина зрештою прийшла до мікроскопа та біологічних тестів, тобто спосіб добування інформації радикально змінився; чи тому, що в проміжок між часами простої анатомо-клінічної кореляції і тонким аналізом фізіолого-патологічних процесів лексика знаків та їхнього розшифрування майже повністю оновилася; чи, нарешті, тому,

що сам лікар, у кінцевому підсумку, перестав бути простим засобом реєстрації та інтерпретації фактів і тому, що біля нього й поза ним нагромаджувалася документальна маса, інструментарій досліджень та методологія аналізу, що їх, звичайно ж, має застосовувати саме він, але які кардинально змінили його позицію суб'єкта, що спостерігає за станом хворого.

Усі ці зміни, котрі сьогодні, здається, привели нас до порога нової медицини, повільно відкладалися протягом XIX століття в медичній мові. Якби ми хотіли визначити цю мову за допомогою кодифікованої і нормативної системи висловлювань, нам довелося б визнати, що ця медицина розпалася майже відразу по тому, як виникла, і що для свого обґрунтування вона не змогла знайти чогось більшого, як кілька формул, запозичених у Біша́ та Ленека. Якщо там і маємо єдність, то її принцип спирається не на якусь визначену форму висловлювань; радше це буде сукупність правил, які одночасно або по черзі створюють можливість для чисто перцептивного опису, але також і для спостережень, опосередкованих інструментами, для протоколів лабораторних досліджень, для статистичних обчислень, для епідеміологічних або демографічних констатацій, для інституційного розпорядку та теоретичних приписів. І виходить, що нам треба характеризувати й індивідуалізувати саме співіснування цих розсіяних і неоднорідних висловлювань; систему, що керує їхнім розподілом, точки опори, які вони знаходять одне в одному, спосіб, у який вони залучають або виключають одне одного, перетворення, які вони відбувають, взаємодію їхнього чергування, розташування та заміщення.

А ось іще один напрямок дослідження, інша гіпотеза: чи не можемо ми встановити групи висловлювань через визначення системи перманентних і зв'язних понять, задіяних у цьому процесі? Наприклад, хіба аналіз мови та граматичних явищ не спирається у класиків (від Лансело аж до кінця XVIII століття) на обмежену кількість визначених понять, зміст і застосування яких були встановлені раз і назавжди? Серед них можна назвати поняття *судження*, що визначається як загальна й нормативна форма всякої фрази, поняття *суб'єкта* й *атрибута*, об'єднані в більш загальну категорію *іменника*, поняття *дієслова*, еквівалентне поняттю *логічної зв'язки*, поняття *слова*, що визначається як знак репрезентації тощо. У такий спосіб можна відтворити концептуальну архітектуру класичної граматики. Але тут було б поки що рано говорити про межі. Бо навряд чи за допомогою лише цих елементів можна було б описати той аналіз, який здійснювали вчені школи Пор-Руаяль, — дуже скоро нам довелося б констатувати, що виникає необхідність запроваджувати нові поняття. Деякі з них, безперечно, можна було б вивести з попередніх, але інші значно б від них відрізнялися, а ще інші навіть були б несумісними з ними. Поняття синтаксичного порядку, природного або інвертованого, поняття додатку (запроваджене в обіг у XVIII столітті Бозе) ще можуть бути, безперечно, введені в концептуальну систему граматики Пор-Руаяль. Але ні уявлення про те, що звуки наділені первісним експресивним значенням, ні ідея примітивного знання, яке міститься в словах і туманно передається ними, ні поняття регулярності у змінах приголосних, ні концепція дієслова як простого іменника, що дає змогу

назвати дію або операцію, несумісні з сукупністю тих понять, які могли б застосувати Лансело або Дюкло. В такому разі чи не слід визнати, що граматика лише зовні являє собою зв'язну систему і що вся ця сукупність висловлювань, аналізів, описів, принципів, наслідків, дедуктивних висновків, яка існувала під цією назвою понад століття, є не більш як надуманою єдністю? Але, можливо, все-таки нам пощастить відкрити мовну єдність, якщо ми шукатимемо її не в зв'язності понять, а в одночасності чи послідовності їхнього утворення, в прогалинах між ними, в тій відстані, яка їх розділяє, або навіть у їхній несумісності? Тоді ми б не стали більше вибудовувати системи достатньо загальних і абстрактних понять для того, щоб пояснити всі інші і ввести їх в одну дедуктивну схему; в такому випадку ми намагалися б аналізувати закони їхнього виникнення та розсіяння.

Нарешті, четверта гіпотеза щодо того, як можна згрупувати висловлювання, описати їхні зчеплення та пояснити ті унітарні форми, в яких вони постають перед нами, — цього разу йдеться про ідентичність та послідовний розвиток тем. У таких відкритих для полеміки "науках", як економіка або біологія, вельми сприйнятливих до всіляких варіантів філософського або морального вибору, завжди готових бути використаними, в певних ситуаціях, для суто політичних цілей, відразу ж виникає спокуса припустити, що та або та тематика здатна пов'язати та оживити цілість мови як організм, що має свої власні потреби, свою внутрішню силу та свої спроможності до виживання. Хіба не можна, наприклад, розглядати як певну єдність тему еволюції, що її розвивали натуралісти від Бюфона до Дарвіна? Тему, що видається

більш філософською, аніж науковою, тему, ближчу до космології, аніж до біології; тему, яка радше здалеку керувала дослідженнями, аніж називала, відкривала та тлумачила результати; тему, яка завжди припускала більше, аніж ми знаємо, й спонукала, виходячи з цього фундаментального вибору, перетворювати на дискурсивне знання те, що спершу було окреслене лише як гіпотеза або вимога. А хіба не можна з тих таки позицій розглянути тему фізіократів? Тобто ідею, яка постулює поза всяким доведенням і перед усяким аналізом природний характер трьох різновидів земельної ренти, а отже, виходить із припущення про визначальний вплив економіки та політики на земельну власність, ідею, що виключає будь-який аналіз механізмів промислового виробництва, а натомість віддає перевагу тим методам досліджень, які описують обіг грошей усередині держави, їхній розподіл між різними соціальними категоріями та канали, що ними вони повертаються у виробництво, ідею, що в кінцевому підсумку спонукала Рикардо зайнятися вивченням тих випадків, у яких ця потрійна рента не мала місця, тих умов, за яких вона могла утворитися й у такий спосіб спростувати обґрунтованість фізіократичних поглядів.

Але якщо ми вдамося до такої спроби, то неминуче прийдемо до двох протилежних і взаємодоповнюваних тверджень. У першому випадку одна й та сама тематика формується, виходячи з двох концептуальних взаємодій, з двох видів аналізу, вона спирається на дві царини абсолютно різних об'єктів: можливо, що ідея еволюції у своєму найзагальнішому формулюванні і є однаковою у Бенуа де Меє, Борде або Дидро та в Дарвіна; але фактично те, що робить її можливою і зв'язною, не є

тотожним тут і там. У XVIII столітті ідея еволюції спиралася на спорідненість видів, яка утворює континуум, або заданий на самому початку (лише природні катаклізми можуть його урвати), або такий, що поступово формується з плином часу. Зате в XIX столітті тема еволюції стосується не так безперервного процесу розвитку видів, як опису переривчастих груп та аналізу модальностей взаємодії між організмом, усі елементи якого взаємопов'язані, та середовищем, що формує реальні умови його існування. Отже, тема тут одна, але утворюється вона з двох різних типів мови. Натомість у випадку з теорією фізіократів вибір Кене опирається достоту на ту саму систему понять, що й протилежна думка, якої дотримуються ті, кого можна назвати утилітаристами. У ті часи аналіз накопичень включав у себе відносно обмежений набір взаємопов'язаних понять, що приймався як належне всіма дослідниками (усі тоді однаково визначали гроші; усі давали однакове пояснення ціноутворенню; усі з однакових позицій розглядали собівартість праці). Але, виходячи з цієї однієї концептуальної гри, вчені у два різні способи пояснювали утворення вартості, залежно від того, чи вони пов'язували її з процесом обміну, чи із поденною заробітною платнею. Ці дві можливості, які містяться в економічній теорії та в її концептуальних взаємодіях, спираючись на одні й ті самі елементи, відкривають дорогу для двох різних варіантів вибору.

Отже, безперечно, було б помилкою шукати в існуванні цих двох тем принципи індивідуалізації мови. Тож чи не варто спробувати знайти їх у розсіянні точок вибору, які він залишає вільними? Чи не будуть різні можливості, які він відкриває, повертати до

життя теми, що вже існують, задіювати протилежні стратегії, залишати місце для непримиренних інтересів, дозволяти, через гру визначених понять, взаємодію різних частин? Чи не варто облишити пошуки постійних тем, образів та думок у потоці часу, чи не варто облишити намір простежити діалектику їхніх конфліктів для того, щоб індивідуалізувати сукупності висловлювань, і натомість зафіксувати розсіяння точок вибору й визначити поза будь-якою можливістю вибору, поза будь-яким тематичним відданням переваги, царину стратегічних можливостей?

Отже, переді мною чотири спроби, чотири невдачі й чотири гіпотези, що з них випливають. Настав час їх випробувати. Розгляньмо, для прикладу, такі звичні для нас великі сукупності висловлювань, що їх ми зазвичай об'єднуємо під загальною назвою *медицина,* або *економіка,* або *граматика*, й запитаймо себе, на що можна було б обперти їхню єдність? На повну, чітко обмежену, нерозривну, географічно добре окреслену область об'єктів? Проте я радше схильний вважати, що тут ідеться про системи неповні й заплутані, про гру відмінностей, відхилень, замін, перетворень. На чітко визначений і нормативний тип висловлювання? Але ж мені доводилося мати справу з формулюваннями на дуже різних рівнях і з надто неоднорідними функціями, щоб їх можна було пов'язати та скомпонувати в одну фігуру і вдавати поза часом та понад індивідуальними творами щось подібне до великого нерозривного тексту. На добре визначений алфавіт понять? Але ж ми маємо перед собою поняття, що відрізняються як своєю структурою, так і правилами свого застосування, які нехтують або виключають одне одне і які не можна організувати в логі-

чно обґрунтовану архітектурну єдність. На перманентність якоїсь тематики? Але ж ми радше знаходимо розмаїті стратегічні можливості, які дозволяють або активізувати цілком несумісні теми, або вмістити якусь одну тему в дуже різні сукупності. Звідси виникає думка про те, щоб описати саме ці розсіяння; щоб з'ясувати, чи не можна відкрити якийсь регулярний зв'язок між цими елементами, котрі — в цьому сумніватись не випадає — не можуть бути організовані ані як поступально дедуктивна структура, ані як витвір колективного суб'єкта: тобто чи не можна виявити певний порядок у їхній послідовній появі, певні кореляції в їхній одночасності, позиції, які можна було б приписати їм у спільному просторі, взаємозалежне функціонування, пов'язані та ієрархічно впорядковані трансформації. Такий аналіз не був би спробою виокремити осібні острівці зв'язності, щоб описати їхню внутрішню структуру; він не мав би на меті помітити та вивести на світло приховані конфлікти; він би зайнявся дослідженням форм розподілу. Або, якщо сказати іншими словами: замість будувати ланцюжки *висновків* (як це часто робиться в історії наук або у філософії), замість складати таблиці *відмінностей* (як це роблять лінгвісти), він би описував системи *розсіяння*.

У тому випадку, якби вдалося описати, між певною кількістю висловлювань, подібну систему розсіяння, у тому випадку, якби між об'єктами, між типами висловлювань, між поняттями, між варіантами тематичного вибору ми зуміли визначити якусь регулярність (якийсь порядок, кореляції, позиції, функціонування, трансформації), тоді можна було б сказати, з необхідними застереженнями, що ми маємо справу з *мовною форма-*

цією, й у такий спосіб уникнути слів, надто значущих за умовами свого функціонування та за своїми наслідками, таких як "наука", або "ідеологія", або "теорія", або "сфера об'єктивності" — до того ж вони неадекватно описують подібні системи розсіяння. Назвімо *правилами формації* умови, яким мають відповідати елементи такого розподілу (об'єкти, модальність висловлювання, поняття, варіанти тематичного вибору). Правила формації — це умови існування (але також умови співіснування, стабільності, модифікацій та зникнення) в тому або тому розподілі мовних елементів.

Ось та царина, яку треба тепер перейти; ось ті поняття, які треба піддати випробуванню, ось ті аналізи, що їх належить здійснити. Я чудово усвідомлюю, що ризик на цьому шляху немалий. Для першої спроби я використав сукупності, досить слабко пов'язані, проте достатньо знайомі. Ніщо не вказує на те, що я знову матиму з ними справу в кінці свого аналізу, ні на те, що мені вдасться відкрити принцип їхнього окреслення та їхньої індивідуалізації; я не певен, що ті мовні формації, які я виокремлю, визначатимуть медицину в її глобальній єдності чи економіку та граматику на загальній кривій графіка їхнього історичного розвитку; я аж ніяк не переконаний, що вони не проведуть зовсім непередбачених ліній розмежування. Так само ніщо не свідчить про те, що подібний опис зможе довести науковість (чи ненауковість) цих мовних сукупностей, які я обрав за місце прикладання зусиль і до яких на самому початку підійшов із певними припущеннями, спертими на міркування наукової раціональності; ніщо не свідчить і про те, що мій аналіз не буде провадитися на зовсім іншому рівні,

здійснюючи опис, що не зводиться до епістемології або історії наук. Не можна також виключати, що в кінці наших міркувань навряд чи вдасться повернутися до тих єдностей, від яких ми абстрагувалися на самому початку з методологічних міркувань; що доведеться розокремлювати твори, знехтувати впливи й традиції, остаточно відмовитися від проблеми першоджерел, дозволити, щоб стерлася владна присутність авторів, — щоб у такий спосіб зникло все те, що становило, власне кажучи, історію ідей. Отже, головна небезпека полягає в тому, що замість оперти на міцне підґрунтя те, що вже існує, замість навести жирними лініями лінії, досі накреслені лише легкими штрихами, замість зміцнитися внаслідок цього повернення у своїй попередній переконаності, замість завершити те щасливе коло, яке повідомить, нарешті, після стількох розумових хитрувань і стількох безсонних ночей, що все врятовано, постане потреба вийти за межі такого знайомого краєвиду, відійти далеко від таких звичних ґарантій, ступити на ще не розмежоване поле, до границі, що її так нелегко передбачити. Усе те, що досі оберігало історика й супроводжувало його протягом усього його життєвого шляху (доля раціональності й телеологія наук, тривала й безперервна в часі праця думки, пробудження та поступ свідомості, що знову й знову пізнає себе в самій собі, незавершений, але безперервний рух узагальнень, повернення до завжди відкритих першопочатків і, нарешті, історично-трансцендентна тематика), — чи не ризикує все це зникнути, залишивши для аналізу лише білий, байдужий простір, який нічим не заповнений і нічого не обіцяє?

III
ФОРМАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ

А тепер нам треба описати всі відкриті напрямки і з'ясувати, яким змістом можна наповнити оте ледь окреслене поняття, якому ми дали назву "правил формації". Розгляньмо насамперед формацію об'єктів. Для того, щоб полегшити наш аналіз, візьмімо за приклад мову психопатології, починаючи з XIX століття. Такий хронологічний відрізок знаходить своє виправдання вже в першому наближенні. На це вказують чимало ознак. Розгляньмо лише дві з них: запровадження на початку століття нових правил, що регулювали прийняття хворого до психіатричної лікарні та його виписку з неї; і можливість простежити утворення деяких сучасних понять аж до Ескіроля, Гайнрота або Пінеля (від параної можна перейти до мономанії, від інтелектуального коефіцієнта — до первісного поняття слабоумства, від загального паралічa — до хронічного енцефаліту, від неврозу характеру — до тихого божевілля); та якщо ми захочемо пройти ще далі в глибину часу, ми відразу ж зіб'ємося з дороги, сліди заплутаються, і проекція поглядів Дю Лорана або навіть Ван Світена на патологію Крепеліна або Блеле може дати лише суто випадкові аналогії. Так от, об'єкти, з якими психопатологія мала справу після цієї часової межі, є вельми численними, здебільшого зовсім новими, але також досить нестабільними, змінними, почасти приреченими на швидке зник-

нення. Поруч із моторним збудженням, галюцинаціями та ненормативною мовою (які давно вже розглядались як прояви божевілля, хоча й розпізнавалися, виокремлювалися, описувалися та аналізувалися в інший спосіб) з'явилися поняття, що мали стосунок до ще не використаних реґістрів: легкі порушення поведінки, сексуальні відхилення та тривоги, явища самонавіювання та гіпнозу, ушкодження центральної нервової системи, недостатність інтелектуальної та моторної адаптації, злочинність. І в кожному з цих реґістрів було названо, описано, проаналізовано, потім очищено, заново визначено, потім нерідко заперечено й забуто безліч об'єктів. Чи можна встановити правила, які реґулювали їхню появу? Чи можна з'ясувати, за якою недедуктивною системою ці об'єкти накладаються один на одного або послідовно розміщуються, щоб утворити покраяну на окремі ділянки царину психопатології (в одних місцях неповну, в інших — наповнену)? Яким був режим їхнього існування в їхній ролі об'єктів мови?

а) Спочатку треба визначити первісні *поверхні* їхньої *появи*: показати, де можуть виникнути, щоб потім бути визначеними й проаналізованими, ті індивідуальні відмінності, які залежно від ступеня раціонального осмислення, поняттєвих кодів та типів теорії, мають згодом набути статусу хвороби, психічного розладу, відхилення, божевілля, неврозу або психозу, деґенеративності тощо. Ці поверхні появи не є однаковими в різних суспільствах, у різні епохи та в різних формах мови. Якщо залишатися в рамках психопатології XIX століття, то є всі підстави вважати, що вони зумовлювалися родиною, найближчим суспільним оточенням, середовищем

праці, правилами співжиття в релігійній громаді (вони всі є нормативними, вони всі є чутливими до відхилень, вони всі визначають певну межу толерантності й той поріг, переступ якого загрожує людині відлученням, вони всі мають свій власний спосіб визначення та відкидання безуму, вони всі, якщо й не перекладають на медицину відповідальність за лікування й одужання хворого, то щонайменше вимагають від неї пояснень); хоча й організовані в специфічний спосіб, ці поверхні появи не були чимось новим, характерним лише для XIX століття. Проте не випадає сумніватися, що саме в цю епоху почали діяти нові поверхні появи: мистецтво зі своєю власною нормативністю, сексуальність (її відхилення в стосунку до узвичаєних заборон уперше стали предметом уваги, опису та аналізу для психіатричної мови), каральні заходи (тоді як божевілля в попередні епохи було ретельно відокремлене від кримінальної поведінки й розглядалось як пом'якшувальна обставина, то тепер саму злочинну діяльність стали трактувати — у зв'язку зі знаменитою "манією вбивства" — як психічне відхилення, більш або менш споріднене з божевіллям). Так, у цьому полі первісних розрізнень, розглядаючи дистанції, розриви та пороги, які знаходять у ньому свій вияв, психіатрична мова відкриває можливість окреслити сферу свого застосування, визначити те, про що вона має говорити, надати цьому статус об'єкта — а отже, й примусити його з'явитися, зробити так, щоб його можна було назвати й описати.

б) Крім того треба описати *рівні виокремлення*: медицина (як регламентована інституція, як сукупність індивідів, що складають корпус працівників сфери охорони здоров'я, як

компетенція, визнана громадською думкою, правосуддям та державною адміністрацією) стала в XIX столітті головною інстанцією, яка в суспільстві виокремлює, визначає, називає й утверджує божевілля як об'єкт; але не тільки вона виконувала цю роль — на неї претендувало й правосуддя, й передусім правосуддя карне (зі своїми визначеннями виправдувальних мотивів, непідсудності, пом'якшувальних обставин та запровадженням у практику судочинства таких понять, як "злочин у стані афекту", "спадкова схильність до правопорушень", "небезпека для суспільства"), й релігійна влада (мірою того як вона перебрала на себе обов'язки тієї інстанції, що має вирішувати, де пролягає межа між містичним і патологічним, між духовним і тілесним, між надприродним і ненормальним, та остільки, оскільки вона стала прокладати напрям думки, який більше надається до пізнання індивідів, аніж до казуїстичної класифікації дій та обставин), і літературна та художня критика (яка протягом XIX століття все менше й менше розглядає твір як об'єкт смаку, що йому треба дати оцінку, й усе більше й більше як мову, що її треба витлумачити й розглянути як засіб самовираження автора).

в) Нарешті, слід проаналізувати *решітки деталізації*: тут ідеться про системи, згідно з якими розділяють, протиставляють, перегруповують, класифікують, виводять одні з одних різні види божевілля як об'єкти психіатричної мови та накреслюють лінії спорідненості між ними (такими решітками розрізнення були в XIX столітті: душа як сукупність ієрархізованих спроможностей, близьких і таких, що могли бути витлумачені; тіло як тривимірний об'єм органів, поєднаних

між собою схемами залежності та комунікації); життя й історія індивідів як лінійна послідовність фаз, переплетення слідів, сукупність віртуальних реактивацій, циклічних повторювань; взаємодії нейропсихологічних кореляцій як пов'язаних зворотним зв'язком проекцій та поле циклічної причинності.

Проте сам по собі такий опис не є достатнім. І то з двох причин. Площини появи, що їх було щойно розглянуто, ці рівні розмежування або ці форми деталізації не формують повністю визначеними та повністю спорядженими об'єкти, що їх би мові психопатології залишалося тільки інвентаризувати, класифікувати та назвати, вибрати й, нарешті, накрити їх решіткою слів і фраз; це не ті сукупності, — зі своїми нормами, своїми заборонами, своїми порогами чутливості, — які допомагали б визначити божевільних і надати цих "хворих" у розпорядження психіатра для огляду та встановлення точного діагнозу; це також не різновид правосуддя, яке віддавало б на розгляд психіатричної медицини те або те вбивство, скоєне в стані параноїдальної маячні, або висловлювало підозру, що під тим або тим сексуальним злочином криється невроз. Мова — це щось зовсім інше, аніж те місце, де відкладаються та взаємонакладаються, наче слова на аркуші чистого паперу, об'єкти, встановлені заздалегідь. Але такий перелік є недостатнім і з іншої причини. Він послідовно встановлює кілька площин розрізнення, в яких можуть з'являтися об'єкти мови. Але які зв'язки існують між ними? Чому їх перелічують саме так, а не якось інакше? Яку визначену й закриту сукупність сподіваються описати в подібний спосіб? І як можна говорити про "систему формації", якщо існує лише низка роз-

маїтих та неоднорідних визначень, не поєднаних між собою жодними зв'язками чи відносинами, що їх би можна було їм приписати?

Насправді ці дві групи запитань відсилають до однієї й тієї самої точки. Щоб її виявити, звузимо ще попередній приклад. У тій сфері, з якою психопатологія мала справу в XIX столітті, видно, як дуже рано (від часів Ескіроля) з'являється ціла низка об'єктів, що можуть розглядатися в реєстрі правопорушень: вбивство (і самогубство), злочини, скоєні на ґрунті любовних ревнощів, сексуальні злочинства, певні форми крадіжок, бродяжництво — причому все це пов'язується зі спадковими нахилами, неврогенним середовищем, аґресивною поведінкою або самокатуванням, збоченнями, злочинними імпульсами, помисливістю тощо. Було б неточністю сказати, що все це стало наслідком певного відкриття: начебто одного чудового дня якийсь психіатр відкрив схожість між злочинною поведінкою та поведінкою патологічною і вивів на світло класичні ознаки душевного розладу в деяких правопорушників. Такі факти перебувають поза сферою сучасних досліджень: реальна проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, чому вони стали можливими і як за цими відкриттями відбулися інші, що повторили їх, очистили від зайвих нашарувань, видозмінили або, можливо, й спростували. Так само було б помилкою приписати появу цих нових об'єктів нормам, що були властиві буржуазному суспільству XIX століття, з виразним відокремленням карного розшуку від загального поліційного, із запровадженням нового кримінального кодексу, з опрацюванням та застосуванням практики пом'якшувальних обставин, зі зростанням

злочинності. Безперечно, що всі ці процеси справді відбувалися; але самі по собі вони не змогли сформувати об'єкти психіатричної мови; продовжуючи опис на цьому рівні, дослідники залишилися б цього разу поза тим, що шукали.

Якщо в нашому суспільстві в певну епоху, яку можна точно визначити, правопорушник був психологізований та патологізований, якщо злочинна поведінка сприяла виникненню цілої низки предметів пізнання, то сталося так тому, що в психіатричній мові була задіяна сукупність певних відношень. Відношення між площинами деталізації як карними категоріями та ступенями зниженої відповідальності й площинами психологічних характеристик (спроможності, здібності, ступені розвитку або інволюції, способи реагування на середовище, типи набутих, природжених або спадкових рис). Відношення між рівнем медичного рішення та рівнем рішення юридичного (відношення, правду кажучи, досить складне, тому що медичне рішення визнає абсолютний авторитет юридичної інстанції у справі визначення злочину, з'ясування його обставин та запровадження карних санкцій, на які він заслуговує; але воно залишає за собою аналіз його генези та оцінку пов'язаної з ним відповідальності). Відношення між фільтрівним відбором, який провадиться шляхом допиту в юридичній установі, а також за допомогою поліційного пошуку, розслідування та всього апарату юридичної інформації, — та фільтром медичного огляду, клінічних обстежень, вивченням попередніх обставин та з'ясуванням біографічних даних. Відношення між родинними, сексуальними й карними нормами поведінки індивідів і таблиця патологічних симптомів та

хвороб, що їх ознаками вони є. Відношення між терапевтичними обмеженнями у лікарняному середовищі (з його особливими вимогами, його критеріями одужання та способами розмежування нормального й патологічного) й карними обмеженнями, що існують у в'язницях (з їхньою системою каральних та виховних заходів, їхніми критеріями доброї поведінки, штрафних санкцій та звільнення). Саме ці відношення, задіяні у мові психіатрії, дозволили формувати всю сукупність розмаїтих об'єктів.

Зробимо деякі узагальнення: психіатрична мова у XIX столітті характеризується не лише привілейованими об'єктами, а й тим способом, яким вона витворює свої об'єкти — до речі, дуже розпорошені. Це творення забезпечується цілою сукупністю відношень, які встановлюються між рівнями появи, розмежування та деталізації. Тому можна сказати, що мовна формація піддається визначенню (принаймні у стосунку до своїх об'єктів) в тому випадку, якщо можна встановити такі сукупності; якщо можна показати, як саме той або той об'єкт мови, що розглядається, знаходить там своє місце та закон свого виникнення; якщо можна продемонструвати, що він спроможний породити одночасно або послідовно об'єкти, які виключають один одного, причому сам він у цьому процесі не змінюється.

З цього випливають кілька зауважень і наслідків.

1. Умови, необхідні для того, щоб з'явився об'єкт мови, історичні умови, потрібні, аби можна було "щось про нього сказати" й аби люди могли сказати про нього щось різне, умови, необхідні для того, щоб він вписався у сферу спорідненості з іншими об'єктами,

щоб він міг увійти з ними у відношення схожості, сусідства, віддаленості, відмінності, трансформації — ці умови, як ми вже переконалися, є численними і жорсткими. Це означає, що не можна говорити будь-що в будь-яку епоху; не так легко сказати щось нове; не досить просто розкрити очі, зосередити увагу або підключити свідомість, щоб нові предмети відразу ж засяяли і, поставши на землі, зблиснули своїм першим світлом. Але ця трудність не є лише неґативною; не слід пов'язувати її з якоюсь перешкодою, спрямованою лише на те, щоб засліпити нас, щоб ускладнити й унеможливити для нас відкриття, щоб замаскувати чистоту очевидності або підкреслити німий опір самих речей; об'єкт не чекає в якихось високостях ладу, що вивільнить його й дозволить йому втілитись у видиму й балакучу об'єктивність; він не має існування, що передує йому самому, утримуваний якимись перешкодами на межі світла. Він існує в позитивних умовах складного вузла взаємозалежностей.

2. Ці відношення встановлюються між інституціями, економічними та соціальними процесами, формами поведінки, системами правил, методів та різновидів класифікації, способами характеристики; і ці відношення не представлені у самому об'єкті, не їх ми розкриваємо, коли аналізуємо цей об'єкт; вони не описують його тканину, його іманентну раціональність, ту ідеальну структуру, яка постає перед нами повністю або почасти, коли ми осмислюємо об'єкт у його концептуальній істинності. Вони не визначають його внутрішньої конституції, а лише те, що дозволяє йому протиставити себе іншим об'єктам, розташувати себе у стосунку до них, визначити свою відмінність, свою незвідність,

а часом і свою неоднорідність, одне слово, бути вміщеним у поле зовнішнього.

3. Ці відношення передусім відрізняються од відношень, які можна було б назвати "первісними" і які, незалежно від будь-якої мови чи будь-якого об'єкта мови, можуть бути описані між інституціями, методами, суспільними формами тощо. Зрештою, добре відомо, що між буржуазною родиною та функціонуванням юридичних інстанцій і категорій у XIX столітті існували відносини, які можна проаналізувати, виходячи з них самих. Причому їх не завжди можна накласти на відносини, які є формотворчими щодо об'єктів: відносини залежності, які можна виявити на цьому первісному рівні, не обов'язково виражаються через відношення, що роблять можливими об'єкти мови. Крім того, треба відрізняти відносини другого порядку, які можуть бути сформульовані в самій мові: наприклад, те, що психіатри XIX століття могли сказати про відношення між родиною та злочинністю, не відтворює, як це добре відомо, процесу реальних залежностей; але воно також не відтворює процесу відносин, які роблять можливими й підтримують об'єкти психіатричної мови. В такий спосіб відкривається цілий артикульований простір можливих описів: система *первісних або реальних відношень*, система *відношень другого порядку або рефлективних відношень* та система *відношень*, які можна з повним правом назвати *мовними*. Проблема полягає в тому, щоб з'ясувати специфічність цих останніх та їхню взаємодію з двома іншими видами.

4. Мовні відношення, як бачимо, не є внутрішніми щодо мови: вони не утворюють між фразами або висловлюваннями ані дедуктивної, ані риторичної архітектури. Але вони не

є також відношеннями, зовнішніми щодо мови, які обмежували б її, або накидали їй певні форми, або перешкоджали б їй, за певних обставин, висловлювати те або те. Вони розташовуються, в певному розумінні, на межі мови: вони пропонують їй ті об'єкти, про які можна говорити, або радше (бо цей образ пропонування передбачає, що об'єкти формуються з одного боку, а мова — з другого) вони визначають вузол відношень, які мова має реалізувати, щоб можна було говорити про такі-то й такі-то об'єкти, щоб можна було їх трактувати, називати, аналізувати, класифікувати, пояснювати тощо. Ці відношення характеризують не словесний матеріал, який застосовує мова, не обставини, за яких вона розгортається, а саму мову як певну практику.

Тепер можна завершити цей аналіз і спробувати з'ясувати, наскільки він був успішним і наскільки він змінює первісний проект.

У стосунку до тих сукупних подоб, що вперто, хоч і досить непослідовно поставали як *психопатологія*, *економіка*, *граматика*, *медицина*, ми постійно запитували себе, який вид єдності міг їх організовувати: чи не були вони, зрештою, чимось не більшим, ніж реконструкціями, що будувалися, виходячи з якихось окремих творів, послідовних теорій, понять або тем, одні з яких були покинуті, другі підтримані традицією, а треті спочатку забуті, а потім звільнені з-під покриву забуття? Чи не були вони просто низкою пов'язаних між собою починань?

Відбувався пошук єдності мови з боку самих об'єктів, їхнього поширення, гри їхніх відмінностей, їхньої близькості або їхньої віддаленості — одне слово, з боку того, що дається суб'єктові, який говорить: зрештою,

відношеннями було пов'язане те, що характеризує саму мовну практику; і в такий спосіб було відкрито не якусь конфігурацію або форму, а сукупність *правил*, які є властивими практиці й визначають її в її специфічності. З другого боку, було використано як орієнтир таку "єдність", як *психопатологія*: якби виникла потреба визначити дату її народження та точно окреслити сферу її застосування, довелося б, безперечно, дослідити, як утворився цей термін, з'ясувати, до яких видів аналізу він може бути застосований і де саме проходить межа, що відокремлює його від неврології, з одного боку, та психології — з другого. Якщо дещо було висвітлене, так це єдність іншого типу, яка, ймовірно, зовсім інакше датується, має іншу поверхню та іншу артикуляцію і яка дає нам уявлення про сукупність об'єктів, для яких термін "психопатологія" є лише мисленою рубрикою, другорядною і суто класифікаційною. Зрештою, психопатологія постала як дисципліна, що перебуває в процесі безперервного оновлення й позначена постійними відкриттями, критикою та виправленням помилок; та ж система формації, що була визначена, залишається стабільною. Але уточнімо відразу: залишаються постійними не об'єкти і не ті зони, що їх вони утворюють; ідеться навіть не про точки, в яких вони виникають, і не про спосіб, у який вони характеризуються, а про встановлення відношень між поверхнями, до яких вони можуть постати і де їх можна аналізувати та детальніше окреслити.

Уявляється очевидним: у тих описах, теорію яких я щойно намагався викласти, ідеться не про те, щоб витлумачити мову і через неї з'ясувати історію референта. У наведеному прикладі немає намагання довідатись, хто

був божевільним у таку-то епоху, в чому полягало божевілля, нема прагнення з'ясувати й те, чи його проблеми були тотожними тим, які нам звичні сьогодні. Нині люди не запитують себе, чи тодішні чаклуни не були просто божевільними, що їх тоді не розуміли та переслідували, і чи в інший час містичний або естетичний досвід не був невиправдано "омедичнений". Ніхто не намагається також реконструювати, яким могло бути колись божевілля, яким воно спочатку уявлялося примітивному, фундаментальному, глухому, ледь артикульованому[1] досвідові, що з плином часу був організований (перекладений, деформований, перевдягнений, а може, й придушений) мовами та непрямим, часто ухильним ходом їхніх операцій. Безперечно, така історія референта уявляється цілком можливою; не можна відкидати з самого початку зусилля, спрямовані на те, щоб викопати й вивільнити з тексту цей "перед-мовний" досвід. Але в даному разі йдеться не про те, щоб нейтралізувати мову, зробити її знаком інших речей, пройти крізь її товщу й дістатися до того, що мовчазно ховається поза нею, а навпаки, про те, щоб зберегти її в її тривкості, щоб вона постала в усій складності, яка їй притаманна. Одне слово, існує прагнення — причому щире й послідовне — обійтися без речей, "позбавити їх присутності". Позбутися їхньої насиченої, важкої й безпосередньої повноти, з якої зазвичай виводять примітивний закон мови, що його можна обминути лише внаслідок помилки, забуття, ілюзії, незнання або інерції вірувань і традицій,

---

[1] Про це написано всупереч темі, ясно вираженій в "Історії божевілля", і кілька разів по-своєму згадано в передмові.

або ж, можливо, неусвідомленого бажання не бачити й не говорити. Замінити загадковий скарб "речей", що передують мові, на регулярне творення об'єктів, які можна вирізнити лише в ній. Визначити ці *об'єкти*, не зазираючи *в глиб речей*, а лише пов'язавши їх сукупністю правил, що дозволяють формувати їх як об'єкти мови й у такий спосіб визначають умови їхньої історичної появи. Створити історію об'єктів мови, яка не занурювала б їх у спільну глибину первісного ґрунту, а розгортала б зчеплення закономірностей, що управляють їхнім розпорошенням.

Проте обминути проблему "самих речей" не обов'язково означає зайнятися лінґвістичним аналізом значення. Коли описують формацію об'єктів мови, коли намагаються зафіксувати відношення, що характеризують мовну практику, не визначають ані лексичної організації, ані ритмічних поділів семантичного поля: не запитують себе, якого сенсу надавали в ту або ту епоху словам "меланхолія" або "тихе божевілля", не цікавляться й різницею змісту термінів "психоз" та "невроз". І зовсім не тому, що такий аналіз розглядався б як нелеґітимний або неможливий; він просто видається неістотним, коли йдеться, наприклад, про те, щоб з'ясувати, як злочинність могла стати об'єктом медичної експертизи або в який спосіб сексуальні відхилення були окреслені як один із можливих об'єктів психіатричного мови. Аналіз лексичного змісту визначається або елементами значення, якими володіють суб'єкти мовлення в дану епоху, або семантичною структурою, яка виникає на поверхні вже проголошеної мови; вона не стосується мовної практики, де формується й розпадається або ви-

никає і стирається заплутана множина водночас взаємонакладених і неповних об'єктів.

Проникливість коментаторів підказала їм цілком слушний висновок: у тому аналізі, який я розпочинаю, *слова* так само умисне відсутні, як і самі *речі*; до опису словника доводиться звертатися аж ніяк не більше, аніж до живої повноти досвіду. Ніхто не намагається вийти за межі мови — туди, де ще нічого не сказано й де речі ледь вимальовуються в неясному світлі; ніхто не зазиратиме потойбіч неї, щоб віднайти форми, що ними вона скористалася й залишила їх позад себе; доведеться утриматися, спробувати утриматися на рівні самої мови. А що іноді вкрай необхідно розставити принаймні ті крапки над "і", відсутність яких особливо впадає в око, то я мушу сказати, що в усіх тих дослідженнях, у яких я просунувся ще так недалеко, я хотів би показати, що кожна "мова", така, яку можна чути, така, яку можна прочитати у формі текстів, не є, як можна було б сподіватися, чистим і простим перехрещенням речей і слів: темною тканиною речей і очевидним, видимим і барвистим ланцюгом слів; я хотів би показати, що мова не є тонкою поверхнею контакту або доторком між реальною дійсністю і мовою, плетивом лексики і досвіду; я хотів би показати на точних прикладах, що при аналізі самих мов видно, як послаблюються, здавалося б, такі міцні зв'язки між словами й речами й вивільняється сукупність правил, що характерні для мовної практики. Ці правила визначають аж ніяк не німе існування будь-якої реальності, аж ніяк не канонічне застосування якогось словника, а режим об'єктів. "Слова й речі" — це назва (і то цілком серйозна) однієї з проблем; але також назва (іронічна) роботи, яка змі-

нює їхню форму, зміщує їхні дані й розкриває, в кінцевому підсумку, зовсім інше завдання. Завдання, яке полягає в тому, щоб більш не розглядати мови як сукупності знаків (елементів означення, що відсилають до змістів або до понять), а як практику, що систематично формує об'єкти, про які вони говорять. Звичайно ж, мови утворюються зі знаків; але те, що вони роблять, це щось більше, аніж використання цих знаків для позначення речей. Саме це *більше* й робить їх незвідними до словесного матеріалу та до мовлення. Саме це "більше" необхідно виявити й описати.

IV
ФОРМУВАННЯ ВИСЛОВЛЮВАЛЬНИХ МОДАЛЬНОСТЕЙ

Якісні описи, біографічні оповіді, з'ясування точних відомостей, тлумачення та розрізнення знаків, міркування за методом аналогій, дедуктивні висновки, статистичні оцінки, експериментальні дослідження та багато інших форм висловлювання — ось що можна знайти в мові медиків XIX століття. Від одних до інших — які існують зчеплення, які необхідні зв'язки? Чому саме ці, а не якісь інші? Слід було б з'ясувати закономірності всіх цих розмаїтих висловлювань та виявити місце, звідки вони походять.

а) Перше запитання: хто говорить? Хто з усієї множини індивідів, які говорять, покликаний оберігати цей різновид мовлення? Хто є його власником? Хто знаходить у ньому свою неповторність, свій престиж, і від кого, у свою чергу, одержує це мовлення якщо не ґарантію, то принаймні презумпцію своєї істинності? Яким є статус індивідів, котрі — і лише вони — мають реґламентоване або традиційне, юридично визначене або спонтанно прийняте право витворювати подібну мову? Статус лікаря включає в себе критерії компетентності та знання; він визначається інституціями, системами, педагогічними нормами, законодавчими постановами, які наділяють його правом — не без того, щоб обмежити його певними кордонами — застосовувати свої знання на практиці та в експериментах. Він невіддільний також від системи

відмінностей та зв'язків (розподіл функцій, ієрархічна субординація, функціональна доповнюваність, пошук, передача інформації та обмін нею) з іншими індивідами або іншими групами, які також мають власний статус (разом із політичною владою та з її представниками, із системою правосуддя, з різними професійними корпораціями, з релігійними громадами й, у разі доконечної потреби, зі священнослужителями). Він також включає в себе певну кількість характеристик, які визначають його функціонування у стосунку до суспільства в цілому (тут ідеться про роль, яку суспільство накидає лікареві залежно від того, чи він виступає як приватна особа, чи воно залучає його до суспільно корисної праці в більш або менш примусовий спосіб; про його право ухвалювати самостійні рішення, що визнається за ним у певних випадках; про ті вимоги, що ставляться перед ним як охоронцем та ґарантом здоров'я всього населення, певної групи, родини або якогось окремого індивіда; про ту частку громадського багатства або статку приватних осіб, на яку він має право претендувати; про форму договору, явного або неявного, що його він укладає або з тією групою, на яку працює, або з владою, що наділяє його певними обов'язками, або з клієнтом, котрий просить надати йому консультацію, прописати ліки або допомогти позбутися якоїсь хвороби). Цей статус, яким наділяють лікаря, є винятковим у всіх різновидах суспільства та в усіх цивілізаціях. Він завжди перебуває в центрі уваги, і його немає ким замінити. Слово медика не може бути промовлене будь-ким; його цінність, його ефективність, його оздоровча сила й, у загальному плані, саме його існування як слова медика, невіддільні від статусу

конкретної особи, яка має законне право його оприлюднити; для цього від такої особи вимагається спроможність відвертати страждання й смерть. Але відомо також, що цей статус зазнав глибоких змін у західній цивілізації наприкінці XVIII та на початку XIX століття, коли здоров'я населення стало однією з економічних норм, тобто вимог індустріальних суспільств.

б) Треба описати також *інституційні місця*, в яких лікар вдається до своєї мови і де він знаходить леґітимне джерело свого існування й точки застосування своїх здібностей (свої специфічні об'єкти та свої інструменти обстеження). Такими місцями в наших суспільствах є: лікарня, де постійно здійснюються спостереження, кодифіковані, систематичні, забезпечені спеціалізованим та різного ступеня медичним персоналом, що може таким чином утворити поле частотності, яке піддається кількісному аналізу; приватна практика, яка являє собою сферу спостережень, що мають набагато випадковіший і неповний характер і є значно менш численними, але іноді дозволяють формулювати висновки в набагато ширших проміжках часу та значно краще досліджувати попередників та середовище; лабораторія, автономний заклад, що тривалий час був відокремленим від лікарні, місце, де встановлюються певні істини загального порядку про людське тіло, про життя, хворобу, ушкодження, що дають певні дані для діагнозу, певні знаки еволюції, певні критерії одужання і які дозволяють здійснювати терапевтичні експерименти; нарешті, те, що можна було б назвати "бібліотекою" або документальною цариною, яка включає в себе не лише книжки або трактати, що традиційно визнаються авторитетними, але також і суку-

пність звітів та спостережень, що публікувалися та розповсюджувалися, а ще велика маса статистичної інформації (що стосується суспільного середовища, клімату, епідемій, рівнів смертності, частоти захворювань, вогнищ інфекції, професійних хвороб), яка може надаватися лікареві органами державного управління, іншими лікарями, соціологами, географами. І тут ці розмаїті "місця" медичної мови в XIX столітті зазнали глибоких змін: важливість документа не перестає зростати (разом із тим зменшується авторитет книжки або традиції); лікарня, яка раніше була тільки місцем застосування мови про хвороби і яка поступалася за важливістю та цінністю приватній практиці (де хвороби, залишені у своєму природному середовищі, стали у XVIII столітті виявлятися у своїй рослинній істинності), тепер стала місцем систематичних та однорідних спостережень, досліджень, здійснюваних у широкому масштабі, встановлення частот та ймовірностей, усунення індивідуальних варіацій, одне слово, місцем вияву хвороби вже не в своїй особливій сутності, що демонструє свої головні риси на очах у лікаря, а як усереднений процес зі своїми значущими ознаками, своїми межами, своїми можливостями розвитку. Так само в XIX столітті повсякденна медична практика увібрала в себе лабораторію як місце мови, наділеної тими самими експериментальними нормами, що й фізика, хімія або біологія.

в) Місце суб'єкта також визначається тим, як саме він може бути розташований стосовно різних сфер або груп об'єктів; чи він є суб'єктом, який запитує, ставлячи запитання згідно з певною системою, явною або неявною, й вислуховує відповіді залежно від пев-

ної інформаційної програми; він може бути суб'єктом, який спостерігає, користуючись таблицею визначальних характеристик і занотовуючи спостережене згідно з тим або тим описовим типом; він розташований на оптимальній для сприймання відстані, межі якої окреслюють найістотніші елементи необхідної інформації; він використовує інструментальних посередників, які змінюють масштаб інформації, зміщують суб'єкт у стосунку до середнього або безпосереднього рівня сприймання, забезпечують його перехід із поверхового на глибинний рівень, примушують його ретельно досліджувати внутрішній простір тіла, переходячи від зовнішніх симптомів до органів, від органів до тканин і, нарешті, від тканин до клітин. До цих сприймальних ситуацій треба додати ті позиції, що їх суб'єкт може займати в інформаційній мережі (в теоретичних студіях або в лікарняній педагогіці, в системі усних повідомлень або письмової документації: як той, хто передає і хто приймає спостереження, звіти, статистичні відомості, загальні теоретичні пропозиції, проекти або рішення). Різні ситуації, в яких може перебувати суб'єкт медичної мови, були заново визначені на початку XIX століття у зв'язку з організацією зовсім іншого сприймального поля (розгорнутого вглиб, пов'язаного із застосуванням найрозмаїтіших приладів, хірургічної техніки та методів розтину тіла в ділянках вогнищ хвороби), а також із запровадженням нових систем реєстрації, запису, описів, класифікації, інтеґрації в числові та статистичні ряди, з переходом на нові форми навчання, розповсюдження інформації, зв'язку з іншими теоретичними галузями (науковими або філософськими) та з іншими інституціями (адмі-

ністративного, економічного або політичного порядку).

Якщо лікар у клінічній мові виступає по черзі як головний і безпосередній спостерігач, як око, що дивиться, як палець, що обмацує, як орган розшифрування знаків та узагальнення вже зроблених описів, як лабораторний технік, то це стає можливим тому, що вся мережа відношень запускається в дію. Відношень між лікарняним простором як місцем, де водночас надається медична допомога, здійснюються методологічно чисті та систематичні спостереження й терапевтичні заходи, почасти перевірені, почасти експериментальні, та всією сукупністю методів і кодів перцепції людського тіла — як вони визначаються патологічною анатомією; відношень між цариною безпосередніх спостережень та сферою вже набутої інформації; відношень між роллю медика як терапевта, його роллю педагога, його роллю передавальної ланки в процесі розповсюдження медичних знань та його роллю людини, яка відповідає за охорону здоров'я в суспільному просторі. Якщо ми розуміємо клінічну медицину як оновлення точок зору, змісту, форм та самого стилю опису, як застосування індуктивних або ймовірнісних міркувань, типів установлення причинно-наслідкових зв'язків, одне слово, як оновлення модальностей висловлювання, її не слід розглядати як результат запровадження нових методів спостереження, — ані методів аутопсії, що практикувалися задовго до XIX століття; ані як наслідок дослідження патогенних причин у глибинах організму — Морґаньї робив це уже в середині XVIII століття; ані як наслідок утворення тієї нової установи, якою стала лікарня-клініка, — вони вже десятки років існували в

Австрії та в Італії, ані як результат запровадження поняття тканини, опрацьованого в "Трактаті про мембрани" Біша́. Клінічна медицина виникла тоді, коли в медичній мові встановилися відношення між певною кількістю різних елементів, одні з яких стосувалися статусу лікарів, інші — того інституційного і технічно оснащеного місця, з якого вони промовляли, ще інші — їхнього становища як суб'єктів, що сприймали, спостерігали, описували, навчали тощо. Можна сказати, що таке встановлення відношень між різними елементами (одні з яких є новими, інші — існували й раніш) здійснюється в межах клінічної мови: саме вона практично встановила між усіма елементами систему відношень, які не є ані "реально" заданими, ані наперед окресленими; і якщо вона відзначається єдністю, якщо модальності висловлювання, які їй притаманні, утворюють не просто низку історичних збігів або обставин, то це відбувається тільки тому, що вона запускає в дію цю мережу відносин.

Ще одне зауваження. Після того, як було відзначено несхожість типів висловлювання в клінічній мові, не робилися спроби якось применшити її, вказуючи на формальні структури, категорії, модуси логічного зчеплення, типи міркувань та індуктивних висновків, форми аналізу та синтезу, які могли б бути задіяні в цій мові; не було намагань виділити ту раціональну організацію, яка спроможна впорядкувати висловлювання, такі як висловлювання медичні, за законами властивої для них внутрішньої необхідності. Не було також наміру зводити до основоположного акту або до свідомості, яка визначає загальний горизонт раціональності, на тлі якого відбувається поступ медицини, її зусилля,

спрямовані на те, щоб приєднатися до точних наук, щоб максимально сконцентрувати свої методи спостереження, позбутися, — хоч як важко й повільно це відбувається, — усталених стереотипів та необґрунтованих сподівань, що їй притаманні, очистити свою систему раціональних міркувань. Нарешті, не було зроблено найменшої спроби описати емпіричну генезу та різні складові медичного мислення, з'ясувати, як і куди зміщувалися зацікавлення лікарів, які теоретичні або експериментальні моделі справили на них вплив, яка філософія або яка моральна тематика визначала сферу їхніх думок, на які запитання та на які вимоги їм доводилося відповідати, яких зусиль довелося їм докладати, щоб позбутися традиційних упереджень, якими шляхами вони йшли до так і не досягнутої і не завершеної уніфікації та узгодження своїх уявлень. Одне слово, розмаїті модальності висловлювання не зводилися до єдності суб'єкта — чи то йдеться про суб'єкт, узятий як чиста засновча інстанція раціональності, чи про суб'єкт у його ролі емпіричної функції синтезу. Не йдеться ані про те, щоб "знати", ані про те, щоб "пізнати".

У пропонованому аналізі різні модальності висловлювання замість того, щоб відсилати до синтезу або до об'єднувальної функції одного суб'єкта, виявляють його розсіяння[1]. До різних статусів, різних розташувань і різних позицій, що їх суб'єкт може займати або які він може приймати, коли промовляє. До перервності площин, у яких він говорить. І якщо ці площини пов'язані системою відношень, то така система встановлюється не си-

[1] Саме тому вираз "медичний погляд", застосований у "Народженні клініки", не був надто вдалим.

нтетичною діяльністю свідомості, яка тотожна собі самій, яка мовчить і передує будь-яким словам, а специфічністю мовної практики. Таким чином, доведеться відмовитися від того, щоб розглядати мову як феномен вираження — вербальний переклад синтезу, здійсненого десь-інде; радше в ньому шукатимуть поле реґулярності для різних положень суб'єктивності. Мова, осмислювана в такий спосіб, не є велично розгорнутим виявом суб'єкта, який мислить, який пізнає і який її виголошує; навпаки, це та сукупність, де може бути визначене розсіяння суб'єкта та його перервність у стосунку до самого себе. Це простір зовнішнього, де розгортається мережа різних розташувань. Вище було показано, що це відбувається не через "слова" й не через "речі", що треба визначити режим об'єктів, які є характерними для мовної формації; так само тепер треба визнати, що визначати режим цих висловлювань треба не через звернення до трансцендентного суб'єкта і не через звернення до психологічної суб'єктивності.

V
ФОРМАЦІЯ ПОНЯТЬ

Можливо, родина понять, яка вимальовується у творах Лінея (а також і ті, що їх ми знаходимо в Рикардо або в граматиці Пор-Руаяля), і здатна скластися у зв'язну сукупність. Можливо, можна було б відтворити дедуктивну архітектуру, що її вона формує. Принаймні, таку спробу варто було б здійснити — і це робилося не один раз. Проте, якщо перейти до більших масштабів і розглянути такі дисципліни, як граматика, або економіка, або вивчення живих створінь, то гра понять, яка при цьому виникає, не підпорядковується таким строгим умовам: їхня історія не являє собою будівлі, вимурованої з окремих каменів, розташованих у чітко визначеному порядку. Отже, чи треба залишити таке розсіяння в його видимому безладі? Чи спробувати побачити в ньому послідовність концептуальних систем, кожна з яких має свою власну організацію, що спирається або на постійність проблем, або на неперервність традиції, або на механізми впливів? Чи не можна було б відкрити закон, який би регулював послідовне або одночасне утворення окремих понять? Чи не існує системи, яка об'єднувала б їх, підпорядковуючись якимсь іншим правилам, аніж правила логічної систематики? Замість намагатися розташувати поняття в рамках якоїсь віртуальної дедуктивної схеми, слід було б описати царину висловлювань, у якій вони виникають і циркулюють.

а) Така організація має передусім включати в себе форми *послідовності*. І серед них різні *розташування рядів висловлювань* (чи то йдеться про порядок висновків, послідовних імплікацій та наочних арґументацій, чи про порядок описів, схеми узагальнення або поступальної деталізації, яким вони підпорядковані, або про їхній розподіл у просторі; чи про порядок оповідей і про той спосіб, у який часові події перерозподіляються в лінійну послідовність висловлювань); чи про різні *види залежності* висловлювань (які не завжди є ідентичними й не можуть бути накладені на виражені послідовності рядів висловлювань, на відміну від таких взаємозалежностей, як, скажімо, гіпотеза — перевірка, твердження — критика, загальний закон — конкретне застосування); чи про різні риторичні схеми, згідно з якими можна комбінувати групи висловлювань (тобто, як зчеплюються між собою описи, висновки, дефініції, послідовність яких характеризує архітектуру тексту). Ось, наприклад, випадок природничої історії у класичну добу: вона вже не вдавалася до тих самих понять, що й у XVI столітті; деякі з давніх понять (рід, вид, знаки) почали застосовувати інакше; з'явилися нові поняття (як, наприклад, поняття структури); ще інші (такі, як поняття організму) сформувалися пізніше. Але що справді змінилося у XVII столітті й визначатиме процес утворення та повторюваності понять для всієї природничої історії, це загальне розташування висловлювань і їхня організація в ряди детермінованих сукупностей; це спосіб записувати те, що спостерігалося, й відновлювати в ланцюжках висловлювань шляхи сприймання; це зв'язок та послідовність підпорядкувань між описом, артикуляцією відповідно до розрізнювальних

ознак, характеризуванням та класифікацією; це взаємне розташування конкретних спостережень та загальних принципів; це система залежності між тим, про що люди довідалися, тим, що побачили, тим, до чого дійшли шляхом дедуктивних висновків, тим, що визнали за ймовірне, і тим, що постулювали. Природнича історія у XVII та XVIII століттях не була просто формою знання, яка дала нове визначення поняттям "роду" або "ознаки" і яка запровадила в обіг нові поняття, такі як "природна класифікація" або "ссавець"; вона була передусім сукупністю правил, що давали змогу організовувати висловлювання в ряди, сукупністю обов'язкових схем залежностей, порядку та послідовностей, згідно з якими розподілялися рекурентні елементи, що могли набувати значення понять.

б) Конфігурація поля висловлювань включає в себе також форми *співіснування*. Ці форми передусім окреслюють поле *присутності* (під цим треба розуміти всі висловлювання, що вже були сформульовані десь-інде і що застосовуються в мові як очевидні істини, точні описи, обґрунтовані міркування або необхідні припущення; сюди входять також ті висловлювання, які критикуються, дискутуються або оцінюються, а також ті, які відкидаються або виключаються); встановлювані в цьому полі присутності відношення можуть належати до порядку експериментальної перевірки, логічної оцінки, чистого і простого повторення, прийняття, виправданого традицією та авторитетом, коментаря, пошуку прихованих значень, аналізу помилок; ці відношення можуть бути ясно вираженими (а іноді навіть сформульовані за типом спеціалізованих висловлювань: посилань, критичних оцінок) або неявними і вираженими у

звичайних висловлюваннях. Тут також легко констатувати, що поле присутності природничої історії у класичну епоху не підпорядковувалося ані тим самим формам, ані тим самим критеріям вибору, ані тим самим принципам виключення, що в епоху, коли Альдрованді збирав в одному й тому ж тексті про страховищ усе те, що він міг побачити, спостерегти, розповісти, все те, що тисячу разів передавалося від уст до уст, навіть те, що було просто вигадане поетами. Окремо від поля присутності ми можемо також описати *поле збігу* (тут ідеться про висловлювання, які стосуються всіх інших сфер об'єктів і які належать до зовсім різних типів мови, але які активізуються серед досліджуваних висловлювань, чи тому, що вони підтверджують їх за методом аналогій, чи тому, що правлять за загальний принцип та передумови, прийняті раціональним розумом, чи тому, що використовуються як моделі, які можна застосувати до інших змістів, чи тому, що вони функціонують як найвища інстанція, якій мають бути підпорядковані принаймні деякі з тверджень): так, поле збігу природничої історії в добу Лінея та Бюфона визначалося певною кількістю зв'язків із космологією, історією землі, філософією, теологією, Святим Письмом та біблійною екзегезою, математикою (в її дуже загальній формі, як науки про порядок); і всі ці зв'язки протиставляють її і мові натуралістів XVI століття, і мові біологів XIX. І нарешті, поле висловлювань включає в себе те, що можна було б назвати *зоною пам'яті* (ідеться про висловлювання, які вже ані приймаються, ані обговорюються, і які, отже, не визначають ні якоїсь сукупності істин, ні сфери реально істинного, але у відношенні до яких встановлюються

зв'язки спорідненості, генези, мінливості, безперервності та історичної перервності): отож поле пам'яті природничої історії, від часів Турнефора, видається особливо звуженим і бідним у своїх формах, якщо ми порівняємо його з полем пам'яті, таким широким, наповненим і деталізованим, яким постає біологія, починаючи з XIX століття; натомість воно виглядає набагато краще визначеним і артикульованим, аніж поле пам'яті, що в добу Ренесансу розлягалося навколо історії рослин і тварин: бо тоді воно майже не відрізнялося від поля присутності; воно мало ту саму протяжність і ту саму форму, що й це останнє; воно містило в собі ті самі відношення.

в) Нарешті, можна визначити *процедури втручання*, які можуть бути з повним правом застосовані до висловлювань. Реально ці процедури не є однаковими для всіх мовних формацій; ті з них, які застосовуються в даному конкретному випадку (виключаючи всі інші), відношення, що їх пов'язують, і сукупність, яку вони утворюють у такий спосіб, дають змогу деталізувати кожну з них. Ці процедури можуть виявляти себе: в *методах переписування* (наприклад, тих, які дозволили натуралістам класичної ери перевести лінійні описи в класифікаційні таблиці, що підпорядковуються іншим законам і мають іншу конфігурацію, аніж переліки та групи спорідненості, встановлені в Середні віки або в добу Відродження); в *методах транскрипції* висловлювань (артикульованих у природній мові) більш або менш формалізованою й штучною мовою вчених-натуралістів (проект і навіть певні спроби застосування такої мови ми знаходимо у Лінея та Адансона); у *методах перекладу* кількісних висловлювань на

якісні формулювання й навпаки (установлення зв'язків між вимірюваннями й суто сприймальними описами); у засобах, які застосовують для того, щоб збільшити *наближення* висловлювань і вдосконалити їхню точність (структурний аналіз, здійснюваний за формою, кількістю, розташуванням та величиною елементів, починаючи від часів Турнефора, дозволив більше, й передусім постійніше наближення описових висловлювань); у прийомах, за допомогою яких по-новому *розмежовують* — через розширення або звуження — зону придатності висловлювань (висловлювання структурного характеру були обмежені в період від Турнефора до Лінея, потім знову розширені від Бюфона до Жюсьє); у прийомах, за допомогою яких той або той тип висловлювання *переноситься* з однієї царини застосування в іншу (як, наприклад, перенесення рослинних характеристик у таксономічну класифікацію тварин або суто зовнішніх ознак на внутрішні елементи організму); в методах *систематизації* суджень, які вже існують, бо були сформульовані раніше, проте залишалися відокремленими одне від одного; а ще в методах *перерозподілу* висловлювань, які вже були пов'язані одне з одним, проте перекомпоновуються в нову систематичну сукупність (так Адансон переосмислив природничі характеристики, які могли бути сформульовані до нього або ним самим, перевівши їх у сукупність штучних описів, попередню схему яких він задав шляхом абстрактного комбінування).

Елементи, аналіз яких пропонується, досить-таки неоднорідні. Деякі з них визначають правила формального будування, інші — риторичні навички; деякі зумовлюють

внутрішню конфігурацію тексту, інші — способи відношень та взаємодії між різними текстами; одні є характерними для тієї або тієї епохи, інші мають дуже давнє походження й розташовуються на великій хронологічній протяжності. Але саме мовній формації, власне, притаманний спосіб, у який ці різні елементи пов'язуються між собою певними відношеннями, — спосіб, що дає змогу розмежувати групи різних понять, специфічних для неї; наприклад, спосіб, у який розташування описів або оповідей пов'язується з прийомами переписування; або спосіб, у який поле пам'яті пов'язується з формами ієрархії та підпорядкування, що визначають висловлювання тексту; спосіб, у який пов'язуються шляхи наближення та розвитку висловлювань і підходи критики, коментарів, тлумачення уже сформульованих висловлювань тощо. Саме ця мережа взаємозв'язків утворює систему концептуальної формації.

Опис такої системи не має особливої цінності для прямого й безпосереднього опису самих понять. Тут не йдеться про те, щоб скласти їхній вичерпний список, з'ясувати, які вони мають спільні характеристики, зробити спробу їхньої класифікації, оцінити їхню внутрішню пов'язаність або визначити їхню взаємну сумісність; об'єктом аналізу не стає концептуальна архітектура одного окремого тексту, одного індивідуального твору або якоїсь однієї науки в даний момент. Ми усуваємося від цієї очевидно вираженої концептуальної гри й намагаємося лише визначити, за якими схемами (схемами організації послідовностей, одночасних об'єднань чи лінійної або взаємооберненої модифікації) висловлювання можуть пов'язуватися між собою в одному типі мови; тобто ми намага-

ємося з'ясувати, як зворотні елементи висловлювань можуть виникати знову й знову, розпадатися, знову компонуватися, збільшуватись у своєму обсязі, набувати чіткіше вираженої форми, проникати в нові логічні структури, набувати нового семантичного змісту, утворювати між собою часткові організовані структури. Такі схеми дозволяють описати не закони внутрішнього конструювання понять, не їхній поступальний та індивідуальний розвиток у свідомості якоїсь однієї людини, а їхнє анонімне розсіяння по текстах, книжках і творах. Таке розсіяння характеризує той чи той тип мови й визначає поміж поняттями форми дедукції, деривації, пов'язаності, а також несумісності, переплетення, субституції, виключення, взаємозумовлених змін, зміщення тощо. Тобто такий аналіз має стосунок до рівня, що його, певною мірою, можна вважати доконцептуальним, до поля, в якому поняття можуть співіснувати, підпорядковуючись правилам, що визначають його існування.

Аби уточнити, щó саме треба тут розуміти під "доконцептуальним", наведу приклад чотирьох "теоретичних схем", що їх я дослідив у "Словах і речах" і які характеризували в XVII та XVIII століттях загальну граматику. Ці чотири схеми — атрибуція, артикуляція, десигнація та деривація — не визначають тих понять, що їх ефективно застосовували граматики класичної доби; вони також не дозволяють відтворити, понад різними граматичними трудами, загальнішу й абстрактнішу систему, систему біднішу, але яка тим самим відкрила б глибинну сумісність цих різних і на позір протилежних систем. Вони дозволяють описати:

1. Як можуть бути впорядковані та розгорнуті різні види граматичного аналізу і які форми спадкоємності можливі між аналізами іменників, дієслів, прикметників, що стосуються фонетики і що мають стосунок до синтаксису, ті, які застосовуються до природної мови, і ті, які спрямовані на мови, штучно утворені. Ці можливі різні порядки визначаються відношеннями залежності, які можна встановити між теоріями атрибуції, артикуляції, десиґнації та деривації.

2. Як загальна граматика визначає область *придатності* (згідно з якими критеріями можна обговорювати істинність або хибність речення); як вона визначає область *нормативності* (за якими критеріями виключаються певні висловлювання як неслушні, неістотні або марґінальні для даної мови, або як ненаукові); як вона визначає для себе область *актуальності* (включаючи сюди ухвалені рішення, формулюючи наявні проблеми, розташовуючи поняття і твердження, що вийшли з ужитку).

3. Які відношення пов'язують загальну граматику з математичним пізнанням (з картезіанською і посткартезіанською алгеброю, з проектом створення загальної науки про лад), з філософським аналізом поняття та теорією знаків, з природничою історією, проблемами характеризації й таксономії, з аналізом нагромаджень та проблемами довільних знаків вимірювання та обміну: встановивши ці відношення, можна визначити шляхи, якими з однієї області в іншу переходять, переносяться, модифікуються поняття, і з'ясувати, як саме змінюються їхні форми або царини їхнього застосування. Мережа, утворена чотирма теоретичними сеґментами, не визначає логічної архітектури всіх понять, якими

користуються граматики; вона лише окреслює реґулярний простір їхньої формації.

4. Як стали одночасно чи послідовно можливими (у формі альтернативного вибору, модифікації або заміщення) різні концепції дієслова "бути", дієслова-зв'язки, дієслівної основи, закінчення слова (для теоретичної схеми *атрибуції*); різні концепції фонетичних елементів, алфавіту, імені, іменників і прикметників (для теоретичної схеми *артикуляції*); різні поняття власного імені й імені загального, вказівних займенників, іменникового кореня, складу та експресивної дзвінкості (для теоретичного сеґмента *десигнації*); різні поняття первісної і деривативної мови, метафори та фігури, поетичної мови (для теоретичного сеґмента *деривації*).

Виділений у такий спосіб "доконцептуальний" рівень не відсилає ані до горизонту ідеальності, ані до емпіричної генези абстракцій. З одного боку, це не постульований, відкритий або заснований умисним творчим актом горизонт ідеальності, який перебуває в тій первісній точці відліку, де не потребує обмеження жодними хронологічними рамками; це також не якесь невичерпне *a priori*, водночас відсторонене, оскільки стоїть поза будь-яким початком та будь-яким генетичним відтворенням і віддалене у часі, позаяк ніколи не може бути сучасним самому собі у своїй явно вираженій сукупності. Насправді питання ставиться на рівень самої мови, яка більш не є зовнішнім перекладом, а є місцем прояву понять; константи мови не пов'язуються з ідеальними структурами поняття, а описується концептуальна мережа, спираючись на реґулярні закономірності, внутрішньо притаманні мові; множинність вислов-

лювань не підпорядковується зв'язності понять, а ця остання — мовчазній зосередженості метаісторичної ідеальності; ряди будуються у зворотному напрямку: чисті наміри виключення суперечності знову вкладаються в заплутану мережу концептуальної сумісності та несумісності; і ця мережа пов'язана з правилами, що характеризують мовну практику. Тому зникає необхідність звертатися до теми нескінченно віддаленого початку та невичерпного горизонту: організація сукупності правил у практиці мови, навіть якщо вона не зумовлює події, яку так само легко розташувати, як формулювання або відкриття, може, проте, бути визначена у стихії історії; і якщо ця сукупність є невичерпною, то саме тому, що система, яку вона зумовлює і яку можна досконало описати, враховує наявність широкої взаємодії понять і досить великої кількості перетворень, які вносять зміни як у самі поняття, так і в їхні взаємозв'язки. Описане у такий спосіб "доконцептуальне" замість окреслювати горизонт, що поставав би з глибин історії й утримувався на її обширі, навпаки, перебуває на найбільш "поверховому" рівні (на рівні мови), тобто є сукупністю правил, які знаходять у ньому своє ефективне застосування.

Як видно, також не йдеться про генезу абстракцій, про спроби віднайти низку операцій, які дозволили б їх визначати: не йдеться ані про загальну наочність, ані про розкриття конкретних явищ, ані про вихід за межі уявних тем, ані про подолання теоретичних або технічних труднощів, ані про послідовні запозичення з традиційних моделей, ані про визначення формальної адекватної структури тощо. В аналізі, який тут пропонується, правила формації діють не в "ментальності" чи

свідомості індивідів, а в самій мові; отже, накидаються у згоді з певним видом анонімної однаковості всім індивідам, які намагаються говорити в цьому мовному полі. З другого боку, ми не вважаємо їх універсально застосовними для будь-якої області, хоч би якими вони були; ми завжди описуємо їх у чітко визначених мовних полях і від самого початку не визнаємо за ними спроможності нескінченно розширювати сферу свого застосування. Щонайбільше ми зможемо, вдаючись до систематичних порівнянь, зіставляти між собою правила утворення понять у різних зонах: саме так ми намагалися розкрити тотожності та відмінності, що їх можуть репрезентувати ці сукупності правил у загальній граматиці, природничій історії та аналізі багатств класичної доби. Ці сукупності правил є досить специфічними в кожній із цих галузей, де вони характеризують конкретну й добре індивідуалізовану формацію; але вони також дають нам досить аналогій для того, аби ми переконалися, що ці розмаїті формації визначають ширше мовне утворення на значно вищому рівні. В усякому разі, правила утворення понять, незалежно від ступеня їхньої універсальності, не є результатом, відкладеним в історії і осадженим у густині колективних узвичаєнь, не є наслідком чиїхось індивідуальних дій; вони не визначають сухої схеми тієї неясної праці, в якій би поняття проривалися на денне світло крізь усі ілюзії, забобони, помилки, традиції. Доконцептуальне поле дозволяє проявитися мовним закономірностям та заборонам, які зробили можливою неоднорідну множинність понять, а поза цим також сприяють виникненню безлічі тем, вірувань та уявлень, що до них лю-

ди так охоче звертаються, коли створюють історію ідей.

Щоб проаналізувати правила формації об'єктів, як було вже показано, не існувало потреби ані закорінювати їх у предметах, ані пов'язувати зі сферою слів; щоб проаналізувати формацію типів висловлювань, не було потреби співвідносити їх ані з суб'єктом, який пізнає, ані з психологічною індивідуальністю. Так само, щоб проаналізувати формацію понять, не слід співвідносити їх ані з горизонтом *ідеальності*, ані з емпіричним поступом *ідей*.

VI
ФОРМАЦІЯ СТРАТЕГІЙ

Такі мови, як економіка, медицина, граматика, наука про живі істоти, відкривають простір для певної організації понять, для певних перегрупувань об'єктів, для певних типів висловлювання, які формують, залежно від ступеня своєї зв'язності, строгості та стабільності, теми або теорії: у граматиці XVIII століття такою темою є тема первісної мови, від якої ймовірно походять усі інші мови і яка залишила в них сліди, нерідко виразні; у філології XIX століття — це теорія про більш або менш близьку спорідненість між усіма індоєвропейськими мовами та про архаїчний діалект, із якого всі вони утворилися; у XVIII столітті — тема еволюції видів, яка розгортає в часі безперервність природи і пояснює сучасні лакуни таксономічної таблиці; у фізіократів — теорія циркуляції багатств як похідного від сільськогосподарського виробництва. Хоч би на якому формальному рівні вони розташовувалися, ми умовно назвемо ці теми та теорії "стратегіями". Проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, як вони розподіляються в історії. Чи їх пов'язує необхідність, що робить їх неминучими, вказує їм, як вони мають розташуватися одні після одних, і перетворює їх ніби на послідовні розв'язання однієї й тієї самої проблеми? Чи йдеться про випадкові зіткнення ідей, різних за своїм походженням, а також впливів, відкриттів, інтелектуальних зусиль, теоретичних моделей,

що їх терплячість або геній індивідів організує в більш або менш визначені сукупності? Про це можна було б говорити, якби не існувало можливості відкрити поміж ними ту чи ту закономірність, що їх пов'язує між собою, й визначити ту загальну систему, яка зумовлює процес їхнього утворення.

При аналізі цих стратегій мені досить важко входити в їхні деталі. Причина проста: в різних мовних царинах, що їх я описав, — хоча, без сумніву, робив це навпомацки, і, особливо напочатку, без достатнього методологічного контролю, — щоразу йшлося про те, щоб описати мовну формацію в усіх її вимірах і згідно з її власними характеристиками: тобто щоразу доводилося визначати правила формації об'єктів, модальностей висловлювання, понять, варіантів теоретичного вибору. Але з'ясувалося, що в кожному з цих конкретних випадків найважчі пункти аналізу й ті, які вимагали до себе найбільше уваги, були різними. Пишучи свою "Історію божевілля", я мав справу з мовною формацією, чиї точки теоретичного вибору було досить легко визначити, причому її концептуальні системи були нечисленні і нескладні, і, нарешті, порядок висловлювань був досить однорідний та одноманітний; натомість проблема полягала в тому, щоб охопити поглядом усю сукупність об'єктів і їхнє дуже складне переплетіння; йшлося про те, щоб насамперед описати в усій її специфічності цілісну сукупність психіатричної мови, формацію цих об'єктів. У "Народженні клініки" головним пунктом досліджень стало з'ясування того, в який спосіб були змінені наприкінці XVIII та на початку XIX століття форми висловлювань медичної мови; таким чином, аналіз був спрямований не так на утворення концептуа-

льних систем чи на пошук варіантів теоретичного вибору, як на статус, інституційне розташування, ситуації та способи включення суб'єкта мови. І нарешті, в книжці "Слова і речі" передусім досліджувалися мережі понять та правила їхньої формації (ідентичні або відмінні) у тому вигляді, в якому їх можна виявити в загальній граматиці, природничій історії та аналізі багатств. Щодо стратегічних варіантів вибору, то їхнє місце та їхня причетність були вказані (наприклад, з приводу Лінея та Бюфона або фізіократів та утилітаристів), але це було зроблено в дуже загальній манері, й аналіз анітрохи не затримався на їхній формації. Можна сказати, що аналіз варіантів теоретичного вибору поки що тільки розробляється, аж до завершального дослідження, де він міг би опинитися в центрі уваги.

Поки що якраз можливо вказати головні напрямки пошуку. Їх можна підсумувати так:

1. Визначити можливі *точки заломлення* мови. Ці точки передусім характеризуються як *точки несумісності*: два об'єкти, або два типи висловлювання, або два поняття можуть поставати в одній і тій самій мовній формації, проте вони не можуть увійти в одну й ту саму послідовність висловлювань, з огляду на свою очевидну суперечність або непослідовність. Далі вони характеризуються як *точки еквівалентності*: два несумісні елементи формуються в той самий спосіб за допомогою тих самих правил; умови їхньої появи є ідентичними; вони розташовуються на одному рівні; і замість того щоб зумовити чисте й просте порушення зв'язності, витворюють альтернативу; навіть якщо за своєю хронологією вони не належать до одного часового відтинку, навіть якщо вони відрізняються за

своєю значущістю і навіть якщо вони не були представлені в однаковий спосіб у сукупності ефективних висловлювань, вони подаються у формі "або... або". Нарешті, вони характеризуються як *точки зчеплення систематизації*: відштовхуючись від кожного з цих елементів, водночас еквівалентних і несумісних, утворюються зв'язні ряди об'єктів, висловлювальних форм та понять (причому в кожному з таких рядів можуть з'являтися нові точки несумісності). Іншими словами, розсіяння, досліджені на попередніх рівнях, не зумовлюють просто відхилень, неідентичностей, перервних рядів, лакун; буває, що вони формують мовні підгрупи — навіть такі, яким зазвичай приписується особлива важливість, так ніби вони є тими елементарними єдностями і тим первісним матеріалом, з якого формуються ширші мовні сукупності ("теорії", "концепції", "теми"). Наприклад, у подібному аналізі не береться до уваги, що аналіз багатств, здійснюваний у XVIII столітті, був рівнодійною (внаслідок синхронного зіставлення або об'єднання в хронологічну послідовність) кількох різних концепцій щодо природи грошей, обміну предметами першої необхідності, утворення вартості та ціни або земельної ренти; не бралося до уваги й те, що він був заснований на ідеях Кантильйона, що прийняв естафету від теорій Петі, від досвіду Лоу, поступово переосмисленого різними теоретиками, та від фізіократичної системи в її протиставленні уявленням утилітаристів. Цей аналіз трактується радше як єдність розсіянь, що відкриває поле можливостей вибору і дозволяє різним побудовам, що виключають одна одну, існувати поруч або з'являтися в одній послідовності.

2. Але всі ці можливі взаємодії не реалізуються ефективно: існує чимало неповних сукупностей, локальних сумісностей, зв'язних побудов, які могли б з'явитися на світло, а проте не з'явилися. Щоб з'ясувати, які варіанти вибору були реалізовані серед усіх тих (і тільки серед них), які могли б мати місце, треба описати специфічні рівні ухвалення рішень. Насамперед слід визначити ту роль, яку відіграє досліджувана мова у стосунку до тих, які збігаються з нею в часі й розташовані з нею по сусідству. Отже, треба вивчити *структуру мовної констеляції*, до якої вона належить. Фактично вона може грати роль формальної системи, а інші мови будуть у цьому випадку її застосуваннями в різних семантичних полях; і навпаки, вона може являти собою конкретну модель, що її можна застосувати до інших мов вищого рівня абстрагованості (так, загальна граматика, якою вона була в XVII та XVIII століттях, може розглядатись як конкретна модель загальної теорії знаків та репрезентації). Досліджувана мова може також перебувати у відносинах аналогії, протиставлення або доповнюваності з деякими іншими мовами. (Так, наприклад, у класичну епоху можна констатувати наявність відношення аналогії між аналізом багатств та природничою історією; перший є для представлення потреби та бажання тим самим, що друга — для представлення сприйнять та суджень; можна також відзначити, що природнича історія та загальна граматика протиставлені одна одній як теорія природних властивостей і теорія умовних знаків; обидві вони, у свою чергу, протиставляються аналізові багатств як вивчення якісних ознак вивченню кількісних знаків виміру; нарешті, кожна з цих теорій розвиває од-

ну з трьох взаємодоповнювальних ролей репрезентативного знака: визначати, класифікувати, обмінювати.) Нарешті, можна описати відносини взаємного розмежування, що існують між кількома мовами, коли кожна з них виявляє характерні ознаки своєї окремішності через відмінність своїх методів, знарядь, сфери свого застосування (так, наприклад, сталося з психіатрією та медициною органів, які практично становили єдність до кінця XVIII століття, а потім розійшлися на ту відстань, яка їх сьогодні характеризує). Весь цей процес відносин зумовлює принцип визначеності, який дозволяє або виключає, всередині даної мови, певну кількість висловлювань: існують концептуальні систематизації, зчеплення висловлювань, групи та впорядковані множини об'єктів, які могли б бути реалізовані (і чию відсутність ніщо не може виправдати на рівні їхніх власних правил формації), але які виключаються мовною констеляцією вищого рівня та більшого обширу. Таким чином, мовна формація не займає всього того можливого обсягу, якого їй по праву надають системи формації її об'єктів, її висловлювань та понять; вона є сутнісно неповною з огляду на систему формації варіантів її стратегічних виборів. Виходячи з цього факту, задана мовна формація, бувши вміщена, розташована й тлумачена в новій констеляції, може виявити нові можливості (так, в актуальній дистрибуції наукових мов граматика Пор-Руаяля або класифікація Лінея можуть вивільнити такі елементи, які є, у стосунку до них, водночас внутрішньо притаманними і цілком новими); але в цьому випадку не йдеться про якийсь мовчазний зміст, що так і залишився б неявним, що був би сказаний, не бувши висловленим, і який

би витворив поза виявленими висловлюваннями щось на зразок фундаментальнішої підмови, лише тепер нарешті виведеної на світло; тут ідеться про зміну в принципі виключення та можливості вибору; зміну, яка спричинена включенням у нову мовну констеляцію.

3. Визначення реально здійснених варіантів теоретичного вибору залежить також від ще одного рівня. Цей момент характеризується насамперед *функцією*, яку має здійснювати досліджувана мова *у полі немовних практик*. Так, загальна граматика відіграла певну роль у педагогічній практиці; в набагато більш виражений і набагато важливіший спосіб аналіз багатств відіграв свою роль не лише в економічних та політичних рішеннях урядів, а й у повсякденній, майже не концептуалізованій, майже не осмисленій теоретично практиці капіталізму, який тоді народжувався, та в суспільній і політичній боротьбі, що характеризувала класичну добу. Цей рівень включає в себе також *режим та процеси привласнення* мови: бо в наших суспільствах (і, без сумніву, в багатьох інших) власність на мову — що розуміється водночас як право говорити, спроможність розуміти, узаконений і прямий доступ до корпусу вже сформульованих висловлювань і, нарешті, вміння застосовувати цю мову у рішеннях, інституціях або на практиці — фактично визнається (іноді навіть у реґламентований спосіб) за строго визначеною ґрупою індивідів; у буржуазних суспільствах, відомих, починаючи з XVI століття, економічна мова ніколи не була мовою для всіх (як і медична або літературна мови, хоча і в інший спосіб). Нарешті, цей рівень характеризується *можливими позиціями бажання у стосунку до мови*: справді, вона мо-

же бути місцем сценічного втілення образів, елементом символізації, формою заборон, знаряддям задоволення (ця можливість поєднуватися з бажанням є не просто фактом поетичного, романтичного або уявного застосування мови: мови про багатство, про словесний матеріал, про природу, про божевілля, про життя та про смерть і, мабуть, багато інших, які є набагато абстрактнішими, можуть займати у стосунку до бажання цілком визначене місце). В кожному випадку, аналіз цього рівня має показати, що ні стосунок мови до бажання, ні процеси її привласнення, ні її роль у немовних практиках не є зовнішніми щодо її єдності, її характеристик і законів її формації. Не елементи протидії, накладаючись на чисту, нейтральну, позачасову й мовчазну форму, могли б відсунути її вбік і примусити заговорити на її місці травестовану мову, а елементи формотворчі.

Мовна формація буде індивідуалізована, якщо вдасться визначити систему формування різних стратегій, які в ній розгортаються; інакше кажучи, якщо вдасться показати, як усі вони постають (попри своє розмаїття, іноді граничне, попри своє розсіяння в часі) із однієї й тієї самої взаємодії відносин. Наприклад, аналіз багатств у XVII та XVIII століттях характеризується системою, яка змогла водночас сформувати меркантилізм Кольбера та "неомеркантилізм" Кантильйона; стратегію Лоу і стратегію Парі-Дюверне; вибір фізіократів і вибір утилітаристів. І цю систему можна буде визначити, якщо вдасться описати, як точки заломлення економічної мови походять одні з інших, зумовлюють одна одну і вбирають у себе одна одну (як із певного рішення щодо поняття цінності форму-

ється варіант вибору стосовно ціни); як реалізовані варіанти вибору залежать від загальної констеляції, до якої входить економічна мова (вибір на користь грошового знаку пов'язаний із місцем, яке займає аналіз багатств поряд із теорією мови, аналізом репрезентацій, математики й науки про порядок); як ці варіанти вибору пов'язані з функцією, що її виконує економічна мова у практиці народжуваного капіталізму, з процесом привласнення, об'єктом якого вона є з боку буржуазії, з роллю, яку вона може відігравати в реалізації інтересів та бажань. Економічна мова, у класичну епоху, визначається певним незмінним способом ставити в залежність від можливостей систематизації, внутрішніх щодо якоїсь мови, інші мови, які є щодо неї зовнішніми, і все немовне поле практик, привласнення, інтересів та бажань.

Треба зазначити, що стратегії, описані в такий спосіб, не вкорінюються, поза мовою, у німій глибині вибору, водночас попереднього й фундаментального. Усі ці групи висловлювань, що їх належить описати, не є ані вираженням бачення світу, який переводиться на гроші готівкою слів, ані виявом лицемірного тлумачення інтересу, що ховається під приводом теорії: природнича історія в класичну добу — це щось інше, аніж конфронтація, в ту добу, яка є переддвер'ям і передує історичному часові, між баченням (типовим для Лінея) всесвіту статичного, впорядкованого, акуратно розбитого на категорії і від самого свого початку мудро готового бути розкресленим на квадрати класифікаційних таблиць, і сприйняттям, досі дещо туманним, природи як спадкоємиці часу, із тягарем своїх катаклізмів, відкритої можливостям еволюції; так само аналіз багатств є

чимось іншим, аніж конфлікт інтересів між буржуазією, що стала власницею земель, висловлюючи свої економічні або політичні претензії голосом фізіократів, та буржуазією торговельною, яка вимагала протекціоністських або ліберальних заходів через посередництво утилітаристів. Ані аналіз багатств, ані природнича історія, якщо дослідити їх на рівні їхнього існування, їхньої єдності, незмінності та перетворень, не можуть розглядатись як сума цих різних варіантів вибору. Навпаки, їх треба описати, як систематично різні способи трактування об'єктів мови (їхнього розмежування, перегрупування або відокремлення, їхнього пов'язання або утворення одних з одних), способів розташування форм висловлювання (як їх вибрати, як поставити на належне місце, як вишикувати їх у ряди, як витворити з них великі риторичні єдності), способів маніпуляції поняттями (як дати правила їхнього застосування, як увести їх у локальні зв'язні утворення, а також як визначити концептуальні побудови). Ці варіанти вибору не є зародками мови (де вони були б визначені наперед і передбачені майже в мікроскопічній формі); вони є системами правил (що можуть бути описані як такі), що покликані застосовувати можливості мови.

Але ці стратегії також не слід аналізувати як другорядні елементи, що мають тенденцію накладатися на мовну раціональність, яка, проте, вочевидь залишається від них незалежною. Не існує (або, принаймні, її існування не слід припускати для історичного опису, можливості якого тут окреслюються) ніякої ідеальної мови, водночас завершальної й позачасової, що її варіанти вибору, зовнішні за своїм походженням, спотворили б, поті-

снили, пригнітили й виштовхнули до, можливо, вельми віддаленого майбутнього; наприклад, не слід припускати, що в природі або в економіці можуть існувати дві мови, взаємонакладені й переплетені, одна з яких повільно розвивалася б, нагромаджуючи свої набутки й поступово досягаючи свого завершення (ідеться про мову правдиву, але яка існує в усій своїй чистоті лише на телеологічних кордонах історії); друга безперервно руйнувалася б, розпочинаючись знову й знову, перебувала в постійному розриві сама з собою, складена з різнорідних фраґментів (ідеться про мову думки, згідно з якою історія з плином часу повертається у своє минуле). Не існує природної таксономії, яка була б винятково точною; не існує економіки обміну та користі, яка була б істинною, не позначена впливом бажань та ілюзій, характерних для торгової буржуазії. Класична таксономія або аналіз багатств, такі, якими вони дійсно існували, і такі, що визначали історичні реальності, об'єднують у своїй артикульованій, проте нерозривній системі об'єкти, висловлювання, поняття і варіанти теоретичного вибору. І так само як не слід пов'язувати формацію об'єктів зі словами або речами, формацію висловлювань — з чистою формою пізнання або психологічним суб'єктом, формацію понять — зі структурою ідеальності або послідовністю ідей, так само не треба пов'язувати формацію варіантів теоретичного вибору ані з фундаментальним *проектом*, ані з вторинним ходом *думок*.

VII
ЗАУВАЖЕННЯ Й НАСЛІДКИ

Тепер треба повернутися до деяких тверджень, у розрізненому вигляді наведених у попередньому аналізі, відповісти на деякі із запитань, що природно виникають у зв'язку з ними, а передусім розглянути всяке заперечення, яке загрожує своєю появою, бо парадоксальність усього задуму одразу ж уявляється очевидною.

Від самого початку я поставив під знак запитання ці наперед установлені єдності, на які традиційно розбивають невизначену, одноманітну, розбухлу сферу мови. Причому йшлося аж ніяк не про те, щоб заперечити будь-яку значущість цих єдностей чи заборонити їхнє застосування, а щоб показати, що для свого точного визначення вони потребують теоретичної розробки. Водночас — і саме в цьому всі попередні аналізи видаються вкрай проблематичними — чи є потреба накласти на ці єдності, можливо, й справді трохи нечіткі, іншу категорію єдностей, менш видимих, більш абстрактних і, звичайно ж, набагато проблематичніших? Навіть у тому випадку, коли їхні історичні межі та специфіку їхньої організації можна виявити досить легко (приклад — загальна граматика або природнича історія), ці мовні формації ставлять перед нами набагато важчі проблеми точного визначення їхніх кордонів, аніж книжка або творчий доробок. Тож навіщо займатися таким сумнівним перегрупуванням у ту

мить, коли проблематичним стає те, що здавалося цілком очевидним? Яку нову область сподіваємось тут відкрити? Які відношення з тих, що досі залишалися неясними або прихованими? Які перетворення ще лишилися поза досяжністю істориків? Одне слово, яку описову ефективність можна пов'язувати з цим новим аналізом? На всі ці запитання я спробую відповісти далі. Зараз же треба дати відповідь на запитання, яке є першим у стосунку до цих наступних досліджень і останнім стосовно досліджень, уже здійснених: чи з приводу тих мовних формацій, які я намагався визначити, справді маємо право говорити про єдності? Чи пропонований метод розрізу дає змогу індивідуалізувати сукупності? І якою є природа єдності, відкритої або побудованої в такий спосіб?

Вихідним пунктом була констатація: за єдності мови, такої як мова клінічної медицини, або мова політичної економії, або мова природничої історії, маємо справу з розпорошенням елементів. А таке розпорошення — з його лакунами, розривами, переплетіннями, взаємонакладеннями, несумісностями, його переміщеннями та заміщеннями — можна описати в його своєрідності, якщо можна визначити специфічні правила, згідно з якими були сформовані об'єкти, висловлювання, поняття, варіанти теоретичного вибору: якщо єдність існує, її слід шукати не у видимій та горизонтальній зв'язності утворених елементів; вона міститься далеко поза ними, в системі, яка робить можливою їхню формацію й керує нею. Але в якому розумінні слід говорити про єдності та про системи? Як можна твердити, що мовні системи були добре індивідуалізовані? Тоді як у досить-таки випадковий спосіб було введено у гру, поза во-

чевидь незвідною множинністю об'єктів, висловлювань, понять та варіантів вибору — безліч елементів, які були не менш численними й не менш розсіяними, а до того ж іще й різнорідними? Тоді як було зведено всі ці елементи в чотири окремі групи, спосіб артикуляції яких досі не був визначений? І в якому сенсі можна говорити про те, що всі ці елементи, виведені на світло поза об'єктами, висловлюваннями, поняттями та стратегіями мови, забезпечують існування сукупностей, не менш придатних для індивідуалізації, аніж твори або книжки?

1. Вже було показано — і, певна річ, до цього нема потреби повертатися, — що коли говорять про систему формації, то розуміють не тільки близькість, співіснування або взаємодію різнорідних елементів (інституцій, методів, суспільних груп, сприймальних структур, відносин між різними мовами), а й встановлення між ними відношень — і то в добре визначеній формі — за допомогою мовної практики. Але що можна сказати про розглянуті нами чотири системи або радше про чотири вузли відношень? Як можуть вони всі разом визначити єдину систему формації?

Справа в тому, що різні визначені в такий спосіб рівні не є незалежними один від одного. Було показано, що варіанти стратегічного вибору не виникають безпосередньо з бачення світу або з імовірної переваги інтересів того або того суб'єкта, який говорить; і що сама їхня можливість визначається точками розходження у функціонуванні понять; було також показано, що поняття аж ніяк не були утворені безпосередньо на приблизній, неясній і живій основі ідей, а поставали з форм співіснування між висловлюваннями; що ж

до модальностей висловлювання, то видно, що вони були описані, виходячи з тієї позиції, яку займає суб'єкт у стосунку до сфери об'єктів, про які він говорить. Таким чином, існує вертикальна система залежностей: не всі позиції суб'єкта, не всі типи співіснування між висловлюваннями, не всі мовні стратегії є однаково можливими, бо перевага віддається тим, що узаконені на попередніх рівнях; так, наприклад, якщо ми розглянемо систему формації, яка визначала у XVIII столітті об'єкти природничої історії (як індивідуальності, наділені певними характеристиками і, отже, придатні для класифікації; як структурні елементи, що піддаються змінам; як видимі поверхні, що їх можна аналізувати; як поля безперервних і регулярних відмінностей), певні модальності висловлювання там виключаються (наприклад, розшифрування знаків), інші — включаються всередину (наприклад, опис згідно з визначеним кодом); так само, коли існують різні позиції, що їх може займати суб'єкт, який говорить (як суб'єкт, що спостерігає без інструментального посередництва, як суб'єкт, що виділяє зі сприймальної множинності лише елементи структури, як суб'єкт, що записує ці елементи у кодований словник тощо), то можна твердити, що існує певна кількість співіснувань між висловлюваннями, які виключаються (як, наприклад, ерудована реактивація вже сказаного або тлумачне коментування священного тексту), і висловлюваннями можливими або необхідними (як, наприклад, занесення повністю або почасти аналогічних висловлювань до класифікаційних таблиць). Отже, рівні не вільні у своєму відношенні одні до одних і не розгортаються згідно з необмеженою автономністю: від первісного

розмежування об'єктів до формування мовних стратегій існує ціла ієрархія відношень.

Але відношення встановлюються також і в зворотному напрямку. Нижні рівні не є незалежними від тих, які розташовані над ними. Варіанти теоретичного вибору виключають або містять у собі, у тих висловлюваннях, що їх реалізують, формацію певних понять, тобто певних форм співіснування між висловлюваннями: так, у текстах фізіократів неможливо знайти ті самі способи включення кількісних даних та вимірювань, що в аналізах, здійснених утилітаристами. І справа зовсім не в тому, що вибір фізіократів може змінити сукупність правил, які забезпечували формацію економічних понять у XVIII столітті; але він може ввести в дію або виключити ті або інші з тих правил, унаслідок чого утворюються певні поняття (як, наприклад, поняття чистого продукту), які не з'являються більш ніде. Тобто не теоретичний вибір зумовив формацію поняття; але він витворив його за допомогою специфічних правил формації понять і за допомогою дії відношень, яку він підтримує з цим рівнем.

2. Ці системи формації не слід розглядати як нерухомі блоки, як статичні форми, накинуті мові ззовні, що раз і назавжди могли б визначити всі її характеристики та можливості. Вони не є якимись обмеженнями, що походять із думки людей або з гри їхніх розумових уявлень; але це також і не визначення, сформовані на рівні інституцій, суспільних відносин або економіки, що силоміць транскрибували себе на мовній поверхні. Ці системи — на цьому вже наполягли — закорінені в самій мові; або радше (оскільки тут ідеться не про її внутрішній зміст і не про те, що вона може в собі містити, а про її специфічне

існування та про його умови) на її кордоні, на тій межі, де визначаються специфічні правила, що роблять її такою, як вона є. Тобто під системою формації слід розуміти складну мережу відношень, що функціонує як правило: вона приписує, між чим саме слід установити зв'язки в мовній практиці для того, щоб ця остання вказувала на той або той об'єкт, щоб вона вводила те або те висловлювання, застосовувала те або те поняття, організовувала ту або ту стратегію. Отже, визначити систему формації в усій її неповторній індивідуальності — це схарактеризувати мову або групу висловлювань через регулярність практики.

Як сукупність правил для мовної практики, система формації не чужа часові. Вона не зосереджує всього того, що могло з'явитися протягом столітньої послідовності висловлювань в одній вихідній точці, яка була б водночас початком, основою, системою аксіом і виходячи з якої перипетії реальної історії мали б розгортатися лише згідно з необхідністю. Вона окреслює систему правил, яку треба ввести для того, щоб такий-то об'єкт відбув певні зміни, щоб з'явилося таке-то нове висловлювання, було опрацьоване, видозмінене або введене таке-то нове поняття, була модифікована така-то стратегія — але при всьому тому ця система й далі має належати своїй мові; крім того, вона окреслює систему правил, яку слід було застосувати для того, щоб та або та зміна в інших мовах (інших практиках, інституціях, суспільних відносинах, економічних процесах) могла бути вписана в середину даної мови, витворюючи в такий спосіб новий об'єкт, виробляючи нову стратегію, надаючи місце новим висловлюванням і новим поняттям. Таким чином, мов-

на формація не відіграє ролі фігури, яка зупиняє час і заморожує його на десятиліття або на століття; вона визначає реґулярність, властиву процесам, які розгортаються в часі; вона запроваджує принцип артикуляції між послідовністю мовних подій та іншими послідовностями подій, трансформацій, мутацій та процесів. Це не позачасова форма, а схема взаємозалежності між різними часовими послідовностями.

Ця мобільність системи формації досягається двома способами. По-перше, на рівні елементів, між якими встановлюються відношення: ці останні й справді можуть відбувати певну кількість внутрішньо властивих їм перемін, які входять у мовну практику без того, щоб змінювалася загальна форма її реґулярності; так, упродовж XIX століття відбувалися безперервні зміни в кримінальному праві, у ступені демографічного тиску, в попиті на робочу силу, у формах соціальної допомоги, у статусі та юридичних умовах тюремного ув'язнення, але мовна практика психіатрії й далі встановлювала між цими елементами ту саму сукупність відношень, тобто сама система зберегла характеристики своєї індивідуальності. За наявності тих самих законів формації з'являються нові об'єкти (нові типи індивідів, нові класи поведінки характеризуються як патологічні), вводяться нові модальності висловлювання (кількісні дані та статистичні підрахунки), окреслюються нові поняття (такі як деґенеративність, збочення, невроз) і, звичайно, можуть бути створені нові теоретичні побудови. Але натомість мовні практики змінюють ті сфери, що їх вони пов'язують. Хоч би якими специфічними були зв'язки, що їх вони встановлюють і що можуть бути проаналізовані лише на своєму

власному рівні, ці зв'язки впливають не тільки на мову: вони вписуються також у елементи, що їх вони артикулюють, одне про одне. Наприклад, лікарняна царина не залишилася незмінна після того, як через клінічну мову було встановлено зв'язки між нею та лабораторією: її запрограмованість, статус, який одержує в ній лікар, його точка зору, рівень аналізу, який можна в ній здійснювати, зазнали при цьому неминучих змін.

3. Те, що описується як "системи формації", не становить завершального поверху мови, якщо під цим терміном розуміти тексти (або слова) такими, якими вони постають зі своїм словником, синтаксисом, логічною структурою або риторичною організацією. Аналіз залишається поза цим ясно вираженим рівнем, який є рівнем завершеної конструкції: визначаючи принцип розподілу об'єктів у мові, він не покликаний дослідити всі їхні зв'язки, їхню витончену структуру, їхній внутрішній поділ; прагнучи встановити закон розсіяння понять, він не бере до уваги ані всіх процесів опрацювання, ані всіх дедуктивних ланцюжків, серед яких вони можуть фігурувати; якщо він являє собою дослідження модальності висловлювання, то не ставить під знак запитання ані стилю, ані зчеплення фраз; одне слово, він лише окреслює пунктиром завершальну стадію формування тексту. Але треба чітко усвідомлювати: якщо він залишається осторонь від цієї останньої побудови, то не заради відсторонення від мови й звернення до безмовної праці думки; і також не заради відсторонення від будь-якої систематичності й виведення на світло "живого" безладу намагань, спроб, помилок та повторних починань.

З огляду на це, аналіз мовних формацій протиставляється багатьом звичним видам опису. Справді, заведено вважати, що мови та їхнє систематичне впорядкування є не що інше, як завершальний етап, остаточний результат тривалого і звивистого опрацювання, в якому задіяні мова й думка, емпіричний досвід і категорії, пережите та ідеальні потреби, випадковість подій і гра формальних вимог. За видимим фасадом системи припускається існування багатющої невизначеності безладу; а під тонкою поверхнею мови — всю масу почасти мовчазного становлення, "досистематичне", що не належить до порядку системи, та "до-мовне", що виникає із сутнісної мовчанки. Мова і система утворюються — причому спільно — лише на гребені хвилі, що здіймається над цим невичерпним морем. Те, що тут аналізується, аж ніяк не можна назвати завершальними етапами мови, це лише системи, які роблять можливими утворення останніх систематичних форм; це — *дозавершальні регулярності*, у стосунку до яких остаточний стан, далекий від того, щоб зумовити місце, де народжується система, визначається радше через свої варіанти. Те, що відкриває аналіз формацій поза завершеною системою, це ще не життя в усьому його нуртуванні, життя, ще не впіймане і не вхоплене; це — величезна товща систематичностей, стиснута сукупність численних відношень. Та попри все небажання цих відношень утворювати тканину самого тексту, вони за своєю природою не чужі мові. Їх можна визначити як "до-мовні", але лише за умови визнання за цією "до-мовністю" ознаки мовного, тобто що вони не деталізують якоїсь думки, свідомості чи сукупності уявлень, що зрештою будуть вписані в мову, хо-

ча це може статися досить пізно й у зовсім необов'язковий спосіб, а що вони характеризують певні рівні мови, що вони визначають правила, які вона актуалізує, будучи свого роду єдиною і своєрідною практикою. Таким чином, не йдеться про те, щоб перейти від тексту до думки, від балаканини до мовчанки, від зовнішнього до внутрішнього, від розсіяння в просторі до чистої зосередженості моменту, від поверхової множинності до глибинної одиничності. Ідеться про те, щоб залишитися у вимірі мови.

ВИСЛОВЛЮВАННЯ І АРХІВ

I
ДЕФІНІЦІЯ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Тепер я припускаю, що є згода піти на ризик; згода, — щоб артикулювати велику поверхню мов, — визнати можливість існування тих трохи дивних, трохи віддалених утворень, що їх я назвав мовними формаціями; що було відсунуто набік — не остаточно, а тільки на певний час в інтересах методологічної строгості — традиційні утворення, такі як книжка й доробок; що вже не визнають за принцип єдності закони побудови мови (з тією формальною організацією, що з них випливає) або розташування суб'єкта, який говорить (з тим контекстом та психологічним ядром, які це розташування характеризують); що мову більше не пов'язують ані з підґрунтям досвіду, ані з інстанцією апріорного знання, а шукають у ній самій правила її формації. Я припускаю, що існує згода здійснити тривале дослідження системи появи об'єктів, утворення та розподілення способів висловлювання, монтажу та розсіяння понять, розгортання варіантів стратегічного вибору. Я припускаю, що існує бажання побудувати такі абстрактні й такі проблематичні утворення замість приймати ті, які були дані, хай і не з безсумнівною очевидністю, то принаймні не без невимушеності сприймання.

Але про що, власне, я дотепер говорив? Яким був об'єкт мого дослідження? І що я вирішив описати? Не що інше, як "висловлювання" — водночас у тій перервності, яка

звільняє їх від усіх форм і яку ми звикли приймати з такою легкістю і в загальному, необмеженому й, певно, безформному полі мови. Проте я утримався від того, щоб дати попереднє визначення висловлюванню. Я також не намагався сформулювати його, мірою того як просувався вперед, щоб виправдати наївний вибір своєї вихідної точки. Більше того — і це, безперечно, неминучий прикрий наслідок такої безтурботності, — я запитую себе, чи на своєму шляху часом не відхилився від обраного напрямку? Чи не замінив свій первісний горизонт іншим дослідженням? Чи справді я говорив про висловлювання, коли аналізував "об'єкти" або "поняття", а тим більше — "стратегії"? Чи справді чотири сукупності правил, за допомогою яких я описував мовну формацію, визначають групи висловлювань? Нарешті, замість поступово звужувати таке плинне значення слова "мова", я, як мені тепер здається, лише побільшив розмаїття його значень: то я мав на увазі загальну область усіх висловлювань, то групу висловлювань, яка могла бути індивідуалізована, то впорядковану практику, що дозволяла об'єднати певну кількість висловлювань; і те ж таки слово "мова", що мало б правити за межу й ніби за оболонку для терміна "висловлювання", — хіба я знову й знову не змінював його значення, мірою того, як просував свій аналіз до точки його завершення, мірою того, як втрачав із поля зору саме висловлювання?

Тож ось яке нинішнє завдання: повернутися до самих витоків дефініції висловлювання. І придивитися, чи її справді слушно застосовано в попередніх описах, придивитися, чи справді про висловлювання йдеться в аналізі мовних формацій.

Я не раз застосовував термін "висловлювання" — чи тоді, коли говорив (так ніби йшлося про індивідів або одиничні події) про "множину висловлювань", чи тоді, коли хотів протиставити його (оскільки частина завжди відрізняється від свого цілого) тим сукупностям, що їх я називав "мовами". На перший погляд, висловлювання з'являється як останній неподільний елемент, який піддається ізоляції в самому собі й спроможний вступати в гру відношень з іншими, подібними до нього елементами. Як така собі точка без поверхні, що її, проте, можна зафіксувати в планах розподілення та в специфічних формах групових утворень. Вузлик, що з'являється на поверхні тканини, складовим елементом якої він є. Атом мови.

Але відразу ж постає проблема: якщо висловлювання й справді є елементарною одиницею мови, то в чому воно полягає? Які його характерні риси? Які межі треба за ним визнати? Тотожна чи не тотожна ця одиниця тій, яку логіки називають терміном "судження", чи тій, що її граматики знають як "фразу", чи тій, про яку "аналітики" говорять як про *speech act*?[1] Яке місце посідає вона серед усіх тих єдностей, що їх аналіз мови уже вивів на світло, але теорія яких часто й досі видається далекою від завершення, настільки складними є проблеми, що їх вони порушують, так важко буває в багатьох випадках окреслити їх із достатньою строгістю?

Я не думаю, що необхідною й достатньою умовою для існування висловлювання є наявність структури, що її можна визначити як структуру судження, і що ми можемо говорити про висловлювання в усіх тих випадках,

---

[1] Акт мовлення (*англ.*).

коли є судження, і тільки в тих. Справді, ми можемо мати два цілком різні висловлювання, що залежать від дуже різних мовних утворень, там, де є лише одне судження, з одним і тим самим значенням, підпорядковане одній і тій самій сукупності законів побудови й наділене тими самими можливостями застосування. "Ніхто не почув" і "Правда, що ніхто не почув" не відрізняються з погляду логіки й не можуть розглядатися як два різні судження. Проте як висловлювання ці дві формули не є ані еквівалентними, ані взаємозамінними. Вони не можуть займати одне й те саме місце в площині мови й не можуть також однозначно належати до однієї й тієї ж групи висловлювань. Зустрівши формулу "Ніхто не почув" у першому рядку роману, ми знаємо, — принаймні доти, доки не натрапимо на якесь уточнення, — що йдеться про констатацію, зроблену або автором, або персонажем (уголос або у формі внутрішнього монологу); якщо ж нам на очі потрапляє друга формула "Правда, що ніхто не почув", то можна не сумніватися, що тут має місце гра висловлювань, яка являє собою внутрішній монолог, мовчазну дискусію, суперечку з самим собою або фраґмент діалогу, сукупність запитань і відповідей. У обох цих випадках ми маємо одну й ту саму структуру судження, проте різні характерні ознаки висловлювання. З другого боку, можна мати складні чи подвоєні форми суджень, або навпаки, судження фраґментарні й незавершені, там, де явно йдеться про висловлювання просте, повне й автономне (навіть якщо воно є частиною великої сукупності інших висловлювань): можна навести такі відомі приклади, як "Король, який сьогодні править Францією, лисий" (судження, яке можна проаналізувати

під логічним кутом зору, лише визнавши наявність у структурі одного висловлювання двох різних суджень, кожне з яких може бути істинним або хибним, незалежно від другого), або таке судження, як "Я брешу" (воно може бути істинним лише у своєму стосунку до судження, зробленого на нижчому рівні). Критерії, які дозволяють визначити ідентичність суджень, виявити, що їх є кілька в одній формулі, схарактеризувати їхню незалежність чи повноту, не годяться для того, щоб описати своєрідну єдність висловлювання.

А фраза? Чи не слід визнати, що поняття фрази й висловлювання — еквівалентні? Адже повсюди, де є фраза, що піддається граматичному виокремленню, можна визнати існування незалежного висловлювання; але натомість не можна говорити про висловлювання, коли нижче від самої фрази перейти на рівень елементів, що її зумовлюють. І даремно ми стали б заперечувати цю еквівалентність, посилаючись на той арґумент, що певні висловлювання можуть бути побудовані поза канонічною формою суб'єкт — зв'язка — предикат, наприклад, із простої іменникової синтагми ("Ця людина!"), або з прислівника ("Чудово!"), або з особового займенника ("Ви!"). Бо самі граматики визнають за подібними формулюваннями статус незалежних фраз, навіть якщо вони одержані через серію трансформацій від початкової схеми суб'єкт — предикат. Більше того: вони наділяють статусом "прийнятних" фраз ті сукупності лінґвістичних елементів, які не були правильно побудовані, за умови, що їх можна інтерпретувати; натомість вони наділяють сукупності, які можна інтерпретувати, статусом граматичних фраз лише в тому випадку, коли їх було правильно сформовано. З таким

широким — і, в якомусь розумінні, таким компромісним — визначенням фрази важко уявити собі, як розпізнати фрази, що не були б висловлюваннями, або висловлювання, які не були б фразами.

Проте ця еквівалентність далека від абсолютної, і відносно легко навести приклади висловлювань, які не відповідають лінґвістичній структурі фраз. Знаходячи в латинській граматиці низку слів, розташованих стовпчиком: *amo*, *amas*, *amat*, маємо справу не з фразою, а з висловлюванням різних особових флексій індикативу теперішнього часу дієслова *amare*. Можливо, хтось назве цей приклад непереконливим; можливо, хтось скаже, що йдеться про нескладний спосіб подачі, що це висловлювання є просто еліптичною, вкороченою фразою, розташованою у просторі в досить незвичний спосіб, і що треба читати її як фразу: "Теперішній час дієслова *amare* є *amo* в першій особі..." — і так далі. Але ж існують і інші, набагато менш двозначні приклади: класифікаційна таблиця ботанічних видів складається з висловлювань, а не з фраз ("Genera plantarum" Лінея — це книжка, майже повністю складена з висловлювань, фрази зустрічаються там вельми рідко); генеалогічне древо, бухгалтерська книга, підрахунок торговельного балансу — це висловлювання; де тут фрази? Можна піти навіть далі: рівняння *n*-го ступеня або алгебраїчна формула закону заломлення мають розглядатися як висловлювання: і навіть якщо вони побудовані за дуже строгими граматичними законами (адже вони складаються з символів, смисл яких визначається правилами застосування та послідовністю, що керується законами її побудови), то йдеться зовсім не про ті критерії, які дозволяють у природній

мові визнати фразу прийнятною або такою, що може бути інтерпретована. Нарешті, графік, крива зростання, вікова піраміда, сукупність крапок розподілення утворюють висловлювання: що ж до тих фраз, які можуть їх супроводжувати, то вони правлять лише за тлумачення або коментар до них; вони їм не еквівалентні: доказом цього може правити той факт, що в багатьох випадках лише нескінченна кількість фраз могла б бути рівноцінною всім елементам, виразно сформульованим у висловлюваннях такого виду. Отже, не уявляється можливим, у загальному випадку, визначити висловлювання через граматичні характеристики фрази.

Залишається остання і, на перший погляд, найімовірніша, можливість. Чи не маємо ми підстав твердити, що висловлювання присутнє скрізь, де можна розпізнати й виокремити акт формулювання — щось подібне до того *speech act*, "ілокуційного" акту, про який говорять англійські аналітики? Само собою зрозуміло, що під цим мають на увазі не матеріальний акт, який знаходить свій вираз у мовленні (голосному чи тихому) та в письмі (від руки або на машинці); не йдеться також ані про намір індивіда, який говорить (тобто про те, що він прагне переконати когось або підкорити його своїй волі, або намагається знайти розв'язання якоїсь проблеми, або хоче повідомити якісь новини), ані про ймовірний результат того, що він сказав (чи переконав він свого співрозмовника, чи пробудив його недовіру; чи було вислухано його та чи виконано його накази; чи було почуте його благання); тут описується операція, здійснена за допомогою самої лише формули, при самій її появі: обіцянка, наказ, указ, договір, зобов'язання, констатацію. Ілокуційний акт —

це не те, що мало місце безпосередньо перед моментом висловлювання (у думці автора або в ході його намірів); і не те, що могло виникнути вже після висловлювання, не той кільватерний слід, який воно залишило після себе, й не ті наслідки, які воно спричинило; це те, що виникло в самому факті висловлювання — і лише цього висловлювання (не йдеться про жодне інше) за строго визначених обставин. Тож можна припустити, що індивідуалізація висловлювань залежить від тих самих критеріїв, що й виокремлення актів формулювання: тобто кожен акт реалізує себе у висловлюванні, й кожне висловлювання містить у собі один із цих актів. Вони нібито існують завдяки один одному та в досконалому взаємозв'язку.

Проте таке співвідношення не витримує перевірки. Справа в тому, що часто необхідно мати більш як одне висловлювання для того, щоб реалізувати "*speech act*". Присяга, молитва, угода, обіцянка, доведення здебільшого вимагають певної кількості різних формулювань або окремих фраз: було б важко заперечувати за кожною з них статус висловлювання під тим приводом, що всі вони пронизані одним і тим самим ілокуційним актом. Можуть заперечити, що в цьому випадку сам акт не залишається одним єдиним в усій послідовності висловлювань; що в молитві стільки ж обмежених, послідовних і взаємонакладених актів молитви, що й прохань, сформульованих різними висловлюваннями; і що в обіцянці є стільки ж зобов'язань, скільки й послідовностей, які піддаються індивідуалізації в окремих висловлюваннях. Проте цією відповіддю навряд чи можна задовольнитися. По-перше, тому, що актом формулювання не вдасться визначити висловлювання, навпаки,

цей перший мусить бути визначений останнім, а саме воно видається проблематичним і потребує критеріїв індивідуалізації. Крім того, певні ілокуційні акти можуть розглядатись як завершені у своїй неповторній єдності лише в тому випадку, коли були артикульовані кілька висловлювань, кожне на своєму належному місці. Таким чином, ці акти зумовлюються рядом або сумою цих висловлювань, їхнім необхідним взаєморозташуванням; не можна вважати, що всі вони повністю присутні в найменшому з них і з кожним відновлюються. У цьому випадку також неможливо встановити взаємно-однозначну відповідність між сукупністю висловлювань і сукупністю ілокуційних актів.

Тож коли виникає потреба індивідуалізувати висловлювання, не можна беззастережно приймати жодну з моделей, що їх пропонують граматика, логіка або аналітика. У всіх цих трьох випадках можна помітити, що пропоновані критерії є надто численними і надто незграбними, що вони не залишають за висловлюванням усього його обсягу, і що хоч іноді висловлювання й набуває описаних форм і вкладається в них дуже точно, але бувають і випадки, коли воно їм не підпорядковується: так, зустрічаються висловлювання без правильної структури судження; бувають висловлювання, в яких ми не можемо розпізнати фразу; також трапляються і висловлювання, що їх не можна відокремити від *speech acts*. Складається враження, що висловлювання — це щось більш стабільне, менш обтяжене визначеннями, менш структуроване, більш усюдисутнє, аніж усі ці фігури; що воно має менше характерних ознак і вони легше об'єднуються; і що саме з усіх цих причин воно зовсім не піддається опису. Тим бі-

льше, що не дуже зрозуміло, на якому рівні його розташувати і за допомогою якого методу до нього підходити; для всіх видів аналізу, про які тут ішлося, воно завжди було лише допоміжним засобом або випадковою деталлю; в логічному аналізі воно є тим, що "залишається" після того, як виокремлено і визначено структуру судження; для граматичного аналізу воно є низкою лінґвістичних елементів, у якій можна розпізнати або не розпізнати форму фрази; при аналізі мовних актів воно виступає як видиме тіло, в якому вони проявляються. У стосунку до всіх цих описових підходів висловлювання відіграє роль залишкового складника, чистого і простого факту, неістотного матеріалу.

Отже, чи не слід врешті-решт припустити, що висловлювання не може мати власних характеристик і не піддається адекватному визначенню, оскільки для всіх видів аналізу мови воно є зовнішньою матерією, відштовхуючись від якої визначався об'єкт дослідження? Чи не слід припустити, що яка завгодно послідовність знаків, фігур, графічних зображень або слідів — хоч би якими були її організація чи ймовірність — є достатньою для того, щоб визначити характер висловлювання; і що саме граматика має сказати, йдеться про фразу чи не про фразу, саме логіка має визначити, чи є тут судження, чи немає, саме аналітика має з'ясувати, яким є мовний акт, що може її проймати? В такому випадку треба було б визнати, що висловлювання присутнє всюди, де існують кілька знаків, розташованих один біля одного, або — чом би й ні? — скрізь, де ми бачимо один і тільки один знак. Тобто порогом висловлювання буде поріг існування знаків. Але навіть у цьому випадку не все виглядає так просто,

і смисл, що його слід надати такому виразові, як "існування знаків", вимагає прояснення. Що означає, коли кажуть, що існують знаки і що *існування* знаків є достатньою умовою для того, щоб *існувало* висловлювання? Яким конкретним статусом наділяємо ми це "існування"?

Бо є очевидним, що висловлювання не існують у тому самому розумінні, як існує мова, а разом із нею — сукупність знаків, що визначаються своїми протилежними характеристиками та правилами застосування; мова фактично ніколи не задається в самій собі та у своїй повноті; вона може бути задана лише вторинно й через хитрощі опису, який трактує її як об'єкт; знаки, що складають її елементи, є формами, які накидаються висловлюванням і керують ними ізсередини. Якби не було висловлювань, мова не існувала б; але жодне висловлювання не є обов'язковим для того, щоб існувала мова (і завжди можна уявити на місці будь-якого висловлювання інше висловлювання, яке не змінило б мову своєю присутністю). Мова існує лише як система побудови для можливих висловлювань; але, з другого боку, вона існує лише як опис (більш або менш вичерпний) певної сукупності висловлювань реальних. Мова й висловлювання не перебувають на одному рівні існування; і не можна сказати, що існують висловлювання, так як кажуть, що існують мови. Але в такому випадку чи досить було б, щоб знаки якоїсь мови сформували висловлювання, якби вони були створені в той або той спосіб (артикульовані, намальовані, виготовлені, накреслені), якби вони з'явилися в якийсь момент часу і в якійсь точці простору, якби голос, що їх промовив, або жест, який їх накреслив, надали їм вимірів матеріа-

льного існування? Чи літери абетки, навмання написані мною на аркуші паперу, як приклад того, що не є висловлюванням, чи свинцеві літери, якими користуються, коли друкують книжки, — і неможливо заперечувати їхню матеріальність, що займає певний простір і має певний об'єм, — чи ці виставлені напоказ, видимі, відчутні на дотик знаки можуть арґументовано розглядатися як висловлювання?

Проте якщо придивитися ближче, ці два приклади (свинцеві літери та написані мною знаки) аж ніяк не можна вважати такими, що повністю збігаються. Жменька друкарських літер, що їх я можу тримати в долоні, або ж літери, позначені на клавішах друкарської машинки, не являють собою висловлювань: щонайбільше їх можна вважати знаряддями, за допомогою яких можна буде записати висловлювання. Натомість ті літери, які я навмання накреслюю на аркуші паперу, як вони спадають мені на думку, аби показати, що вони не можуть у своєму безладі скласти висловлювання, — що вони собою являють, яку фігуру утворюють? Якщо не таблицю літер, підібраних навмання, то, може, висловлювання алфавітного ряду, підпорядковане лише закону випадковості? Так само таблиця випадкових чисел, що знаходить застосування в статистиці, є послідовністю числових символів, що не пов'язані між собою ніякою синтаксичною структурою; проте це висловлювання: висловлювання з сукупності цифр, добутих способом усунення всього того, що могло б побільшити ймовірність послідовних результатів. Звузимо ще цей приклад: клавіатура друкарської машинки не є висловлюванням, проте ця ж таки послідовність літер A, Z, E, R, T, наведена в підручнику машинопи-

су, є висловлюванням алфавітного порядку, що застосовується французькими друкарськими машинками. Таким чином, ми опиняємося перед певною кількістю неґативних наслідків: правильна лінґвістична побудова не вимагається для утворення висловлювання (це останнє може бути визначене рядом з мінімальною ймовірністю); проте й будь-якої матеріальної реалізації лінґвістичних елементів чи будь-якої появи знаків у часі й просторі не досить для того, щоб висловлювання виникло й почало існувати. Отже, висловлювання існує не так, як існує мова (хоч воно й складається зі знаків, які можна визначити, у їхній індивідуальності, лише в рамках лінґвістичної системи, природної або штучної), і не так, як існують ті або інші об'єкти, дані у сприйманні (хоч висловлювання завжди наділене певною матеріальністю і його завжди можна розташувати в системі просторово-часових координат).

Ще не настав час дати відповідь на загальне запитання, що ж таке висловлювання, але проблему відтепер можна окреслити: висловлювання не є єдністю того самого виду, що й фраза, судження або мовний акт, тобто воно не залежить від тих самих критеріїв; але воно не є й такою єдністю, якою може бути матеріальний об'єкт, що має свої межі і свою незалежність. У своєму винятково своєрідному способі існування (ні цілком лінґвістичному, ні повністю матеріальному) воно є необхідною умовою для того, щоб ми могли з'ясувати, про що ж, власне, йдеться, про фразу, судження чи мовний акт, а також, чи є фраза правильною (або прийнятною чи такою, яку можна тлумачити), чи судження побудоване як годиться, чи мовний акт відповідає вимогам і чи належно він оформлений. Не слід

шукати у висловлюванні єдність довгу чи коротку, сильно чи слабко структуровану, а взяту, як і інші, в логічному, граматичному або локуційному зв'язку. Йдеться не про елемент серед інших елементів, не про розрив, який можна виявити на певному рівні аналізу, а радше про функцію, яка діє вертикально у стосунку до цих різних єдностей і дає змогу сказати про ту або ту послідовність знаків, чи вони представлені тут, чи ні. Таким чином, висловлювання — це не структура (тобто не сукупність відношень між змінними елементами, що дає змогу побудувати велику — можливо, нескінченну — кількість конкретних моделей); це — функція існування, яка належить власне знакам і за допомогою якої можна, через аналіз або інтуїцію, з'ясувати, чи вони "породжують смисл", чи ні, за якими правилами вони розміщені один за одним або розташовуються близько один від одного, чого саме вони є знаками і які дії виконуються внаслідок їхнього формулювання (усного або письмового). Тому не слід дивуватися, що досі не були знайдені структурні критерії єдності для висловлювання; причина в тому, що воно являє собою не єдність, а функцію, яка перетинає зону можливих структур та єдностей і змушує їх з'являтися у часі й просторі наповненими конкретним змістом.

Саме цю функцію й треба тепер описати як таку, тобто як вона здійснюється, які умови її визначають, які правила її контролюють і в якому полі вона знаходить своє застосування.

II
ФУНКЦІЯ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Отже, марно шукати висловлювання серед унітарних груп знаків. Воно не є ані синтагмою, ані правилом побудови, ані канонічною формою ряду та перестановок; висловлювання є тим, що дає можливість цим сукупностям знаків існувати й дозволяє цим правилам або цим формам здійснюватися. Але якщо воно надає їм можливість існувати, то робить це в особливий спосіб, що його не слід плутати ані з існуванням знаків як елементів мови, ані з матеріальним існуванням цих позначок, які займають певний фрагмент простору й тривають у часі більш або менш довго. Саме цей особливий спосіб існування, характерний для всякої послідовності знаків, за умови, що її висловлено, буде тепер досліджено.

а) Розгляньмо знову приклад — ці знаки, сформовані або накреслені в якійсь конкретній матеріальності й об'єднані у той або інший спосіб, довільний чи ні, проте, в усякому разі, не граматичний. Такою є клавіатура друкарської машинки; такою є жменька свинцевих літер у друкарні. Досить мені переписати знаки, задані в такий спосіб, на аркуш паперу (в тому ж порядку, в якому вони розташовані на клавіатурі машинки, де вони не утворюють жодного слова), щоб вони утворили собою висловлювання — висловлювання, складене з літер алфавіту, поданих у порядку, який полегшує їхній пошук при

ударі по них пальцями, — висловлювання, побудоване з випадкової послідовності знаків. Що ж тут відбулося для того, аби утворилося висловлювання? Що нового має друга сукупність, якщо порівняти її з першою? Той факт, що вона є повторенням першої, її копією? Безперечно, ні, адже клавіші друкарських машинок усі повторюють певну модель, а проте це не перетворює їх на висловлювання. Втручання суб'єкта? Така відповідь була б двічі незадовільною: якщо послідовність повторюється за ініціативою якогось індивіда, то самого факту цієї ініціативи вочевидь буде не досить для того, щоб повторена послідовність перетворилася на висловлювання; до того ж проблема полягає не в тому, що було причиною або початком подвоєння, а в особливому відношенні між цими двома ідентичними рядами. Друга послідовність не може стати висловлюванням, виходячи лише з того факту, що можна встановити взаємооднозначну відповідність між кожним із її елементів, що були в першій послідовності (це відношення характеризує або сам факт подвоєння, якщо йдеться про чисту й просту копію, або точність висловлювання, якщо поріг висловлювання якраз подолано; але воно не дозволяє визначити цей поріг і сам факт висловлювання). Послідовність знаків стане висловлюванням за умови, коли вона буде пов'язана з "іншою річчю" (яка може бути дивним чином до неї подібною і майже ідентичною їй, як у наведеному прикладі) специфічним відношенням, яке стосується її самої — а не її причини або її елементів.

Можуть сказати, що немає нічого загадкового в цьому відношенні, що, навпаки, воно нам добре відоме і його постійно аналізують, що йдеться про відношення між означником і

означуваним, між ім'ям і тим, що воно називає; про відношення фрази до її смислу; або про відношення судження до свого референта. А проте, гадаю, можна показати, що відношення висловлювання до того, що воно висловлює, не збігається з жодним із цих відношень.

Висловлювання, навіть коли воно зводиться до іменної синтагми ("Корабель!"), навіть якщо воно зводиться до власного імені ("П'єр!"), має інше відношення до того, що воно висловлює, аніж ім'я до того, що воно називає, або до того, що воно означає. Ім'я є лінґвістичним елементом, який може займати різні місця в граматичних сукупностях: його смисл визначається правилами його застосування (чи то йдеться про індивідів, які можуть прийнятно ним позначатися, чи про синтаксичні структури, в які воно може коректно входити); ім'я визначається своєю можливістю повторення. Висловлювання існує поза будь-якою можливістю з'являтися знову; і відношення, яке пов'язує його з тим, що воно висловлює, не тотожне сукупності правил його застосування. Ідеться про відношення виняткове: і якщо за цих умов ідентичне формулювання з'являється знову — то застосовуються ті самі слова, сутнісно ті самі імена, тобто це буде та сама фраза, але не обов'язково те саме висловлювання.

Не слід також плутати відношення між висловлюванням і тим, що воно висловлює, з відношенням між судженням та його референтом. Логіки, як відомо, кажуть, що таке судження, як "Золоті гори в Каліфорнії", не може бути перевірене, оскільки воно не має референта: його заперечення не є ані більш істинним, ані менш істинним, аніж його твердження. Чи можна говорити в такий самий спосіб, що висловлювання не перебуває у

відношенні ні з чим, якщо судження, якому воно дає існування, не має референта? Ми маємо більше підстав твердити протилежне. І говорити не про те, що відсутність референта тягне за собою відсутність корелята для висловлювання, а про те, що саме корелят висловлювання — те, з чим воно перебуває у відношенні, те, що втягнуте ним у гру, не тільки те, що воно мовить, а те, про що воно говорить, його "тема" — дозволяє з'ясувати, чи має судження референт, чи не має; саме він дає можливість розв'язати його остаточно. Припустімо, що формулювання "Золоті гори в Каліфорнії" ми знайшли не в підручнику з географії, не в якомусь путівнику, а в романі чи в іншому художньому творі, — у такому разі його можна визнати істинним або хибним (залежно від того, чи уявний світ, із яким воно співвіднесене, виправдовує чи ні таку геологічну й географічну фантазію). Треба знати, з чим співвідноситься висловлювання, яким є простір його кореляцій, щоб мати змогу визначити, має чи не має відповідне судження референт. "Король, який сьогодні править Францією, лисий" не має референта лише тією мірою, якою ми припускаємо, що дане висловлювання співвідноситься зі світом сьогоднішньої історичної інформації. Відношення, в якому перебуває судження зі своїм референтом, не може правити за модель і закон для відношення, в якому перебуває висловлювання з тим, що воно висловлює. Останнє не лише не перебуває на іншому рівні, ніж перше, а й постає в його ролі, передуючи йому.

Нарешті, відношення висловлювання до того, що воно висловлює, не збігається з відношенням, яке може існувати між фразою та її смислом. Різниця між цими двома формами

відношень яскраво проступає у випадку тих славетних фраз, які не мають сенсу, попри свою досконало правильну граматичну структуру (як, наприклад, "Безбарвні зелені ідеї розлючено сплять"). По суті, коли кажуть, що така фраза не має сенсу, це означає, що вже виключено певну кількість можливостей: тобто припускається, що в даному випадку не йдеться ані про переказ сну, ані про поетичний текст, ані про закодоване послання, ані про слова наркомана, а йдеться про певний тип висловлювання, яке у певний, точно визначений спосіб співвідноситься з видимою реальністю. Саме всередині точно визначених і стабільних відношень висловлювання до того, що воно висловлює, можна з певністю визначити відношення фрази до її смислу. Більше того, ці фрази, навіть якщо їх розглянути на рівні висловлювань, де вони не мають смислу, у своїй ролі висловлювань не позбавлені кореляцій: по-перше, тих, які дозволяють сказати, наприклад, що ідеї ніколи не бувають ні забарвленими, ні безбарвними, а отже, що фраза не має сенсу (і ці кореляції мають стосунок до площини реальності, де ідеї невидимі, де кольори сприймаються зором тощо); по-друге, тих, які допомагають оцінити розглядувану фразу як приклад правильної синтаксичної організації, хоч і позбавленої смислу (і ці кореляції стосуються площини мови, її законів та її властивостей). Фраза даремно намагається нічого не означати, вона неодмінно співвіднесена з чимось тією мірою, якою вона є висловлюванням.

Як же визначити те відношення, що характеризує властиво висловлювання — відношення, яке, здається, неявно припускається фразою або судженням і становить їхню попередню умову? Як відокремити його від тих

відношень смислу або значень істинності, з якими його звичайно плутають? *Корелятом* висловлювання — хоч би яким воно було, хай навіть і таким простим, яким його уявляють, — не може бути індивід або одиничний об'єкт, позначений якимсь словом відповідної фрази: у випадку такого висловлювання, як "Золоті гори в Каліфорнії", *корелят* не є тим уявним або реальним, можливим або абсурдним утворенням, що позначене іменною синтагмою, яка виконує функцію суб'єкта. Проте *корелятом* висловлювання не є також ані стан речей, ані відношення, спроможне перевірити судження (у наведеному прикладі це буде включення певних гір у простір певного реґіону). Натомість *корелят* висловлювання можна визначити як сукупність зон, у яких можуть з'являтися дані об'єкти й виникати дані відношення: наприклад, це буде зона матеріальних об'єктів, наділених певною кількістю фізичних властивостей, які можна констатувати, відношень, доступних для сприйняття, або, навпаки, це буде зона об'єктів фіктивних, наділених довільними характеристиками (навіть якщо вони мають певну постійність і певну зв'язність), без рівня експериментальних або сприймальних перевірок; це може бути й зона просторових та географічних локалізацій із координатами, відстанями, відношеннями сусідства та включення — або навпаки, зона символічних належностей і таємних спорідненостей; це може бути й зона об'єктів, які існують у ту саму мить і в тому самому часовому масштабі, де формулюється висловлювання, або, зрештою, це може бути й зона об'єктів, які належать зовсім іншому теперішньому часові — тому, який указується й визначається самим висловлюванням, а не тому, до якого висловлю-

вання належить. Висловлювання не має перед собою (і, в якомусь розумінні, віч-на-віч із собою) *корелята*, — або відсутності *корелята*, — на відміну від судження, яке має референта (або не має його), на відміну від власного імені, яким названо індивіда (або особу). Висловлювання радше пов'язане з "референціалом", що складається не з "речей", "фактів", "реальностей" або "створінь", а із законів можливості, правил існування для об'єктів, які називаються, позначаються або описуються, для відношень, які утверджуються або заперечуються. Референціал висловлювання формує місце, умови, поле появи, рівень диференціації індивідів або об'єктів, станів речей та відношень, які вводяться в дію самим висловлюванням; він визначає можливості появи та розмежування того, що наділяє фразу її смислом, а судження — значенням істинності. Саме ця сукупність характеризує *висловлювальний* рівень формулювання на протилежність її граматичному та логічному рівням: через своє відношення до цих різних зон можливості, висловлювання перетворює синтагму або послідовність символів на фразу, якій можна або не можна приписати смисл, на судження, яке може одержати, а може й не одержати значення істинності.

У всякому випадку очевидно, що описати цей висловлювальний рівень не можна ані за допомогою формального аналізу, ані через семантичне дослідження, ані методом верифікації; це можна зробити тільки через аналіз відношень між висловлюванням та просторами диференціації, де воно само призводить до виявлення відмінностей.

б) Крім того, висловлювання відрізняється від будь-якої послідовності лінґвістичних еле-

ментів тим, що воно перебуває у певному відношенні із суб'єктом — відношенні, природу якого слід прояснити й передусім відокремити його від тих відношень, із якими його можна сплутати.

Справді, не слід зводити суб'єкт висловлювання до тих граматичних елементів, що представлені даною фразою в першій особі. По-перше, тому що суб'єкт висловлювання не є внутрішнім щодо лінґвістичної синтагми; по-друге, тому, що висловлювання, яке не містить у собі першої особи, все одно має суб'єкт; нарешті, — й передусім, — тому що висловлювання, які мають одну фіксовану граматичну форму (незалежно від того, чи вона в першій, чи в другій особі), перебувають у різних відношеннях із суб'єктом висловлювання. Неважко збагнути, що це відношення не є одним і тим самим у таких висловлюваннях, як "Скоро настане вечір" і "Кожен наслідок має причину". Якщо ж ми розглянемо висловлювання типу "Лягати рано я давно звик", то відношення до суб'єкта, який висловлюється, не буде однаковим у тому випадку, коли ми почуємо цю фразу артикульованою в якійсь розмові й коли ми прочитаємо її в першому рядку книжки, що називається "В пошуках утраченого часу".

Цей зовнішній щодо фрази суб'єкт, чи не є він просто тим реальним індивідом, який її артикулював або написав? Ми знаємо, що не існує знаків, що їх би хто-небудь не висловив, тобто їх не можна уявити без якогось елемента-передавача. Щоб існувала послідовність знаків, необхідно, — згідно із системою причинного зв'язку, — щоб існував "автор" або якась продуктивна інстанція. Але цей "автор" не ідентичний суб'єктові висловлювання; і відношення продукування, яке він

підтримує з формулюванням, не збігається з відношенням, яке пов'язує суб'єкта висловлювання з тим, що він висловлює. Не будемо розглядати, з огляду на його простоту, випадок сукупності матеріально виготовлених або накреслених знаків: їхнє продукування передбачає автора, а проте тут нема ні висловлювання, ні суб'єкта висловлювання. Щоб продемонструвати роз'єднаність між передавачем знаків і суб'єктом висловлювання, можна було б пригадати також ті ситуації, коли текст читає третя особа або коли актор декламує свою роль. Але це крайні випадки. Загалом складається враження, — на перший погляд, принаймні, — що суб'єктом висловлювання є саме той індивід, який витворив різні його елементи з наміром наділити їх значенням. Проте не все так просто. Читаючи роман, ми добре знаємо, що автором формулювання є та реальна особа, чиє прізвище проставлене на обкладинці книжки (але тут відразу ж виникає проблема діалогічних елементів та фраз, співвіденесених із думками того або того персонажа, а також проблема текстів, що публікуються під псевдонімом: також відомо, які труднощі доводиться долати прихильникам інтерпретативного аналізу, коли вони намагаються сукупно пов'язати всі ці формулювання з автором тексту, з тим, що він хотів сказати, з тим, що він думав, одне слово, з усією тією великою, безмовною, неочевидною і однорідною мовою, на чому вони будують усю цю піраміду різних рівнів). Але навіть поза всіма цими інстанціями формулювання, які не можна ототожнити з індивідом-автором, висловлювання роману не мають одного й того самого суб'єкта, оскільки вони наділяють оповідь, ніби ззовні, історичними та просторовими координатами,

оскільки вони описують речі так, як їх побачив би анонімний, невидимий і нейтрально настроєний індивід, що в магічний спосіб виникає серед персонажів твору, та оскільки вони дають, ніби в результаті внутрішнього й безпосереднього розшифрування, вербальну версію того, що мовчки переживає персонаж. Ці висловлювання, хоч автор у них один і той самий, хоч він і не приписує їх комусь іншому, крім себе, хоч він і не вигадує якогось додаткового посередника між собою і текстом, який читають, не передбачають одних і тих самих характеристик для суб'єкта, який висловлюється; вони не містять у собі однакового відношення між цим суб'єктом і тим, що він висловлює.

Можливо, нам заперечать, що так часто згадуваний приклад, текст роману не може правити за вирішальний доказ; або радше скажуть, що він ставить під знак запитання саму сутність літератури, а не загальний статус суб'єкта висловлювань. Бо саме характерною ознакою літератури є той факт, що автор там відсутній, що він ховається, передає комусь іншому свої повноваження або ділиться на кілька різних осіб; і з цієї розбіжності аж ніяк не можна робити загальний висновок про те, що суб'єкт висловлювання відрізняється в усьому — у своїй природі, статусі, функції, ідентичності — від автора формулювання. А проте ця розбіжність не обмежується самою тільки літературою. Вона є абсолютно загальною остільки, оскільки суб'єкт висловлювання є детермінованою функцією, але ця функція не обов'язково однакова для різних висловлювань; по-перше, тому, що це функція порожня і вона може заповнюватися індивідами, до певної міри незацікавленими, коли їм випадає формулюва-

ти висловлювання, по-друге, тому що один і той самий індивід може по черзі займати різні позиції в послідовності висловлювань і виконувати роль різних суб'єктів. Розгляньмо, наприклад, математичний трактат. У тій фразі передмови, де пояснюється, чому цей трактат було написано, за яких обставин, на яку досі не розв'язану проблему має він дати відповідь або яке педагогічне завдання вирішити, які в ньому застосовано методи, після яких невдалих спроб і помилок автор вийшов зрештою на остаточний варіант, позиція суб'єкта висловлювання не може бути зайнята ніким, крім автора або авторів формулювання: у цьому випадку умови індивідуалізації суб'єкта є дуже строгими, численними й дозволяють обрати лише один можливий суб'єкт. Натомість якщо далі в тексті трактату ми зустрічаємося з таким твердженням, як "Дві кількості, рівні третій, є рівними між собою", то в ньому позиція суб'єкта висловлювання є абсолютно нейтральною, безвідносною до часу, простору та обставин, однаковою в будь-якій лінґвістичній системі та за будь-яких правил письма або символізації, і, щоб зробити таке твердження, її може зайняти будь-який індивід. З другого боку, фрази типу "Було вже показано, що...", для того, щоб їх можна було висловити, включають у себе точні контекстуальні умови, яких не містило попереднє формулювання: у цьому випадку позиція фіксується всередині зони, зумовленої скінченною сукупністю висловлювань; вона міститься серед послідовності висловлювальних подій, які вже мали відбутися; вона розташована в наявному часі, попередні моменти якого ніколи не губляться і які, отже, не мають потреби знову розпочинатися й ідентично повторюватися, щоб зно-

ву перейти у вимір теперішнього часу (однієї згадки досить, щоб поновити їх у всій їхній первісній чинності); вона визначається попереднім існуванням певної кількості ефективних операцій, здійснених, можливо, не одним і тим самим індивідом (тим, який нині говорить), але які по праву належать суб'єктові, що висловлюється, які перебувають у його розпорядженні і які він може ввести в дію щоразу, коли має в цьому потребу. Суб'єкт такого висловлювання визначається сукупністю цих необхідних умов та цих можливостей; і його не можна описати як індивіда, що реально здійснював операції, який жив у часі, не підвладному ні забуттю, ні розривам, який ввів усередину, в горизонті своєї свідомості, всю сукупність істинних суджень і який утримує в живому теперішньому часі своєї думки їхню віртуальну повторену присутність (щонайбільше, коли йдеться про індивідів, це є психологічним і "пережитим" аспектом їхнього становища як суб'єктів, які висловлюються).

Так само можна було б описати, якою є специфічна позиція суб'єкта, що висловлюється, у таких фразах, як: "Я називаю прямою лінією всяку сукупність точок, які..." або: "Припустімо скінченну сукупність будь-яких елементів"; в обох цих випадках позиція суб'єкта пов'язана з існуванням якоїсь операції, водночас визначеної й актуальної; в обох цих випадках суб'єкт висловлювання є також суб'єктом операції (суб'єкт, який дає визначення, є також суб'єктом, який висловлюється; суб'єкт, який припускає існування, є водночас і суб'єктом, що припускає висловлювання); і нарешті, в обох цих випадках суб'єкт пов'язує через цю операцію та через висловлювання, в якому вона реалізується,

свої майбутні висловлювання та операції (оскільки як суб'єкт, що висловлюється, він приймає це висловлювання як свій власний закон). Існує, проте, й різниця: у першому випадку те, що висловлюється, є умовністю мови — тієї мови, яку має застосувати суб'єкт, що висловлюється, і всередині якої він себе визначає, тобто суб'єкт, що висловлюється, і те, що він висловлює, перебувають на одному рівні (тоді як для формального аналізу подібне висловлювання передбачає вертикальне зміщення, характерне для метамови); натомість у другому випадку суб'єкт, що висловлюється, створює поза собою об'єкт, що належить уже визначеній області, закони можливостей якої вже були артикульовані й характеристики якої передують висловлюванню, що її припускає. Щойно було показано, що позиція суб'єкта, який висловлюється, не завжди є ідентичною, коли йдеться про те, щоб утвердити істинне судження; тепер ми бачимо, що вона також не залишається тією самою, коли йдеться про те, щоб здійснити якусь операцію в самому висловлюванні.

Отже, не слід розглядати суб'єкт висловлювання як тотожний авторові формулювання, ні субстанційно, ні функціонально. Він справді не є причиною, витоком чи вихідною точкою того феномена, що його можна визначити як письмову або усну артикуляцію фрази; він не є також тією значущою метою, яка, безмовно передуючи словам, впорядковує їх як видиме тіло своєї інтуїції; він не є також тим постійним, незрушним і тотожним собі джерелом серії операцій, що їх висловлювання по черзі виявляють на поверхні мови. Він є тим визначеним і порожнім місцем, яке можуть ефективно заповнювати різні ін-

дивіди; але це місце, замість того щоб бути визначеним раз і назавжди та зберігатися незмінним упродовж усього тексту, книжки або твору, змінюється — або, радше, воно є досить змінним для того, щоб або залишатися тотожним собі самому лише в кількох фразах, або змінюватися з кожною. Воно є тим виміром, що характеризує все формулювання в його ролі висловлювання. Воно є однією з тих характеристик, які властиво належать до висловлювальної функції і дозволяють її описати. Якщо ми можемо назвати судження, фразу або сукупність знаків "висловлюваннями", то не тому, що хтось колись їх промовив або вони десь залишили тимчасовий слід, а тому, що їм можна приписати позицію суб'єкта. Описати формулювання як висловлювання — це означає не тільки проаналізувати відношення між автором і тим, що він сказав (або хотів сказати, або сказав, цього не хотівши), а визначити, якою є позиція, що її може й повинен займати всякий індивід для того, щоб стати суб'єктом.

в) Третя істотна особливість висловлювальної функції: вона не може виконуватися без існування асоційованого поля. Це перетворює висловлювання на щось інше і щось більше, аніж просте сполучення знаків, яке у своєму існуванні спирається лише на матеріальні речі — на поверхню запису, на звукову субстанцію, на матеріал, що піддається обробітку, на заглиблення сліду. Але це також — і передусім — відрізняє його від фрази або судження.

Візьмімо якусь сукупність слів або символів. Щоб з'ясувати, чи утворюють вони граматичну єдність на зразок фрази або логічну єдність на зразок судження, необхідно й достатньо визначити, за якими правилами ця

сукупність була побудована. "П'єр приїхав ще вчора" утворює фразу, а "Ще П'єр приїхав вчора" — не утворює. A + B = C + D утворює судження, а ABC + = D — ні. Лише дослідження елементів та їхнього розподілу у стосунку до системи мови — природної або штучної — дозволяє окреслити різницю між тим, що є судженням, і тим, що ним не є, між тим, що є фразою, і тим, що є простим конґломератом слів. Більше того, таке дослідження виявляється достатнім, щоб визначити, до якого типу граматичної структури належить розглянута фраза (фраза стверджувальна, в минулому часі, фраза, що включає в себе іменниковий підмет тощо) або якому типу суджень відповідає дана послідовність знаків (рівнозначність між двома сумами). Як крайній випадок, можна уявити собі фразу (або судження), що може бути визначена "сама собою", без жодної іншої, яка правила б їй за контекст, без жодної сукупності асоційованих фраз (або суджень). Хай навіть за таких умов подібна фраза (або судження) буде непотрібною й незастосовною, це не завадить упізнати її в її одиничності.

Звичайно ж, тут можуть бути висунуті деякі заперечення. Так, наприклад, можна сказати, що судження можна виявити й індивідуалізувати як таке лише за умови, що ми знаємо систему аксіом, яким воно підпорядковане: а хіба ці визначення, ці правила, ці умовності письма не утворюють асоційованого поля, яке не можна відокремити від судження (і хіба не те саме можна сказати й про правила граматики, неявно задіяні в компетенції суб'єкта й необхідні для впізнавання фрази, а саме фрази певного типу)? Проте необхідно зазначити, що ця сукупність — актуальна чи віртуальна — не належить до того

самого рівня, що й судження або фраза, а лише визначає їхні елементи, їхні можливі зчеплення та їхній розподіл. Вона не асоційована з ними, вона ними передбачається. Можуть також заперечити, що багато суджень (не тавтологічних) не можуть бути перевірені, виходячи лише з правил їхньої побудови і що звернення до референта є необхідним, аби з'ясувати, істинні вони чи хибні; проте незалежно від того, істинним чи хибним є судження, воно залишається судженням, і визначати, судження це чи ні, повинен не референт. Те саме можна сказати й про фрази: в багатьох випадках вони можуть витворювати смисл лише у своєму відношенні до контексту (навіть у тих випадках, коли вони включають у себе "деіктичні" елементи, які відсилають до конкретної ситуації, або коли застосовують займенники першої або другої особи, що визначають суб'єкт, який говорить, та його співрозмовників, або коли вони послуговуються займенниковими елементами та частками, які стосуються попередніх або наступних фраз); але навіть якщо її смисл не може бути завершений, це не заважає фразі бути граматично повною й автономною. Звичайно, непросто сказати, що "означає" така сукупність слів, як, наприклад: "Це я вам скажу завтра", в усякому разі, не видається можливим ані датувати це "завтра", ані назвати співрозмовників, ані вгадати, що саме мало бути сказаним. Проте від цього дана фраза не стає менш досконало розмежованою, менш підпорядкованою правилам побудови речень французької мови. Нарешті, можна заперечити, що без контексту іноді буває важко визначити структуру фрази (фразу "Якщо він помре, я ніколи про це не довідаюся" можна побудувати й так: "У тому випа-

дку, якщо він помре, звістка про це ніколи до мене не дійде", або так: "Мене ніколи не повідомлять про його смерть"). Але тут ідеться про двозначність, яку можна дуже точно визначити, одночасні можливості якої можна перелічити і яка входить складовою часткою до структури фрази. Тобто в загальному випадку можна сказати, що фраза (або судження) — навіть ізольована, навіть відтята від свого природного контексту, який її освітлює, навіть звільнена або відрізана від усіх елементів, до яких вона, приховано чи ні, може відсилати, — завжди залишається фразою (або судженням) і завжди можливо розпізнати її як таку.

Проте функція висловлювання — цим самим доводячи, що вона не є чистою і простою побудовою з попередніх елементів, — не може реалізуватися у фразі або судженні, які перебувають у вільному стані. Не досить промовити якусь фразу, не досить навіть промовити її у визначеному відношенні із якимсь полем об'єктів або у визначеному відношенні із тим або тим суб'єктом, щоб утворилося висловлювання — щоб могла йти мова про висловлювання: треба поставити її у зв'язок з усім прилеглим полем. Або радше, оскільки тут не йдеться про додаткове відношення, яке підпорядковується іншим відношенням, — не можна промовити фразу, не можна підняти її на рівень висловлювання, не задіявши для цього суміжний простір. Висловлювання завжди має свої околиці, насичені іншими висловлюваннями. Ці околиці відрізняються від того, що зазвичай називають "контекстом" — реальним чи вербальним, — тобто від сукупності ситуативних або мовних елементів, які мотивують формулювання і визначають його смисл. І вони відріз-

няються від нього остільки, оскільки саме вони роблять його можливим: контекстуальні відношення між фразою і тими фразами, що її оточують, не будуть однаковими і в тому разі, коли йдеться про роман або про трактат із фізики; вони не будуть також однаковими між формулюванням і середовищем об'єкта у випадку розмови або наведення результатів досліду. Саме на тлі більш загального відношення між формулюваннями, на тлі всієї дієслівної мережі може бути визначений вплив контексту. Ці околиці не тотожні й різним текстам та різним фразам, що їх суб'єкт може тримати в пам'яті, коли він говорить; тут вони також є екстенсивнішими, ніж це психологічне оточення; і навіть до певної міри вони визначають його, бо залежно від позиції, від ролі та статусу формулювання серед усіх інших формулювань, — залежно від того, чи воно вписується в царину літератури, чи має розсіятися, як щось безвідносне й індиферентне, залежно від того, чи воно входить складовою частиною до якоїсь оповіді, чи керує доведенням — спосіб присутності інших висловлювань у свідомості суб'єкта не буде однаковим: тут і там будуть введені в дію різні рівні, різні форми лінґвістичного досвіду, вербальної пам'яті, спогадів про вже сказане. Психологічний ореол формулювання визначається здалеку розташуванням поля висловлювань.

Асоційоване поле, яке перетворює фразу або послідовність знаків на висловлювання і яке наділяє їх визначеним контекстом, специфічним репрезентативним змістом, утворює складну мережу. Воно зумовлюється передусім низкою інших формулювань, у які дане висловлювання вписується і які утворюють його елемент (гру реплік, з яких склада-

ється розмова, побудову доведення, що обмежується, з одного боку, своїми передумовами, з другого — висновками, низку тверджень, що утворюють оповідь). Воно зумовлюється також сукупністю формулювань, до яких висловлювання відсилає (приховано чи ні) чи то для того, щоб їх повторити, чи для того, щоб змінити їх або пристосувати, чи для того, щоб їм заперечити, чи для того, щоб просто поговорити про них; немає такого висловлювання, яке б у той чи інший спосіб не робило знову актуальними інші висловлювання (ритуальні елементи в оповіді; вже прийняті судження в доведенні; усталені фрази в розмові). Крім того, висловлювання зумовлюється сукупністю формулювань, можливість появи яких ним передбачена і які можуть прийти після нього як його наслідок, його природне продовження або заперечення (порядок, який відкриває неоднакові можливості для висловлювань, залежно від того, чи йдеться про аксіоми доведення, чи про початок оповіді). Нарешті, воно зумовлене сукупністю формулювань, статус яких воно поділяє, серед яких воно посідає своє місце, незалежно від міркувань лінійного порядку, з якими воно буде стерте або, навпаки, оцінене, збережене, сакралізоване й запропоноване як можливий об'єкт майбутній мові (висловлювання невіддільне від статусу, що його воно може одержати як "література" або як неістотна розмова, яку найліпше відразу й забути, або як наукова істина, встановлена раз і назавжди, або як пророче слово й таке інше). Загалом можна сказати, що послідовність лінґвістичних елементів буде висловлюванням лише в тому випадку, коли вона розташовується в полі висловлювань, де вона з'являється як своєрідний елемент.

Висловлювання не є прямою проекцією на площину мови певної визначеної ситуації чи сукупності уявлень. Не можна сказати, що воно виникає внаслідок простого введення в дію суб'єктом, який говорить, певної кількості елементів та лінґвістичних правил. Від самого початку, від моменту свого утворення воно виокремлюється в полі висловлювань, де воно наділене місцем і статусом, який забезпечує йому можливі стосунки з минулим та відкриває перед ним імовірне майбутнє. Кожне висловлювання існує в такий конкретний спосіб: немає висловлювання взагалі, висловлювання вільного, нейтрального й незалежного, бо воно завжди є часткою ряду або сукупності, завжди виконує якусь роль серед інших, спираючись на них і відрізняючись від них; воно завжди вводиться у гру висловлювань, у якій у нього є своя роль, хоч би якою малопомітною, якою незначною вона була. Тоді як граматична конструкція для своєї реалізації потребує лише елементів і правил; тоді як можна уявити на якомусь пограниччі мову (звичайно, штучну), яка була б придатна лише для побудови однієї єдиної фрази; тоді як можна досконало визначити перше судження цієї мови, якщо задано алфавіт, правила побудови й трансформацій її формальної системи, цього аж ніяк не можна сказати про висловлювання. Немає такого висловлювання, яке не передбачало б існування інших; не існує й такого, яке не мало б навколо себе поля співіснувань, наслідків рядів і послідовностей, розподілення функцій та ролей. Якщо можна говорити про висловлювання, то лише в тій мірі, в якій фраза (судження) фігурує у визначеній точці, в певній позиції, у грі висловлювань, яка його переповнює.

На цьому тлі співіснування висловлювань на автономному й такому, що піддається опису, рівні виділяються граматичні зв'язки між фразами, логічні відношення між судженнями, металінґвістичні відношення між мовою-об'єктом і мовою, яка визначає її правила, риторичні відношення між групами (або елементами фраз). Звичайно, існує повне право аналізувати всі ці відношення безвідносно до самого поля висловлювань, тобто до тієї сфери співіснування, де здійснюється функція висловлювання. Але вони можуть існувати і бути доступними для аналізу лише тією мірою, якою ці фрази були "висловлені"; іншими словами, тією мірою, якою вони розгортаються в полі висловлювань, що дозволяє їм утворювати ряди, набувати впорядкованості, співіснувати й відігравати якусь роль у відношенні одних до інших. Висловлювання, далеке від того, щоб бути принципом індивідуалізації значимих сукупностей (значущим "атомом", тим мінімальним утворенням, із якого починається смисл), є тим, що розташовує ці значущі єдності в певному просторі, де вони примножуються й нагромаджуються.

г) Нарешті, для того, щоб послідовність лінґвістичних елементів можна було розглядати й аналізувати як висловлювання, вона має відповідати четвертій умові: вона повинна мати матеріальне існування. Чи можна говорити про висловлювання, якщо воно не артикульоване голосом, якщо його знаки не з'явилися на жодній поверхні, якщо воно не втілене в чомусь відчутному і якщо воно не залишило сліду — хай навіть лише на кілька миттєвостей — у пам'яті або в просторі? Чи можна говорити про висловлювання як про ідеальну й мовчазну подобу? Висловлювання

завжди задається через якусь матеріальну щільність, навіть якщо, тільки-но з'явившись, воно вже приречене зникнути. І не тільки висловлювання потребує цієї матеріальності, бо вона не просто дається йому в доповнення, після того як усі його характеристики здобувають визначення; в якомусь розумінні вона його зумовлює. Складена з тих самих слів, сповнена точнісінько тим самим смислом, підтримувана у своїй синтаксичній та семантичній ідентичності, фраза не зумовлює одного й того самого висловлювання, якщо вона промовляється кимось у розмові і якщо друкується на сторінках роману; якщо її написано було одного дня кілька століть тому і якщо вона знову з'являється вже тепер, в усному формулюванні. Координати та матеріальний статус висловлювання становлять складову частину його внутрішніх характеристик. Це очевидно. Або майже очевидно. Бо якщо придивитися до цього трохи уважніше, ситуація заплутується, а проблеми примножуються.

Звичайно, існують спроби твердити, що коли висловлювання, принаймні почасти, характеризується своїм матеріальним статусом і коли його ідентичність вразлива до зміни цього статусу, то те саме відбувається і з фразами або судженнями: справді, матеріальність знаків не є цілком індиферентною ані до граматики, ані навіть до логіки. Відомо, що існують теоретичні проблеми, що їх ставить перед останньою матеріальна стійкість застосовуваних символів (як визначити ідентичність символу в різних субстанціях, що в них він може втілюватися, і які варіації форми він припускає? Як його розпізнати і як переконатися в тому, що він той самий, чи треба визначати його як "конкретне фізичне ті-

ло"?); також добре відомі ті проблеми, що їх ставить саме пізнання послідовності символів (щó означає передувати й бути наступним? Прийти "перед" і "після"? У якому просторі розташовується подібний розподіл?). Набагато краще ми обізнані про відношення між матеріальністю й мовою — про роль письма й алфавіту, про те, що ані синтаксис, ані навіть словник не зберігають своєї тотожності, коли застосовуються в письмовому тексті й у розмові, в газеті й у книжці, в листі й на афіші; більше того, існують послідовності слів, які утворюють добре індивідуалізовані й абсолютно прийнятні фрази, коли вони фігурують у набраних великими літерами газетних заголовках, але які, проте, ніколи не могли б бути оцінені як фрази, наділені смислом, якщо вжити їх у розмові. Проте у висловлюванні матеріальність грає набагато важливішу роль: тут вона не є просто принципом варіації, видозміною критеріїв розпізнання або визначенням лінґвістичних підмножин. Вона входить складовою часткою в саме висловлювання: необхідно, щоб висловлювання мало якусь субстанцію, основу, місце й дату. І коли ці необхідні умови його існування змінюються, змінюється й ідентичність самого висловлювання. Тут відразу виникає безліч запитань. Чи та сама фраза, промовлена гучно й тихо, але тим самим голосом, утворює одне висловлювання чи декілька? Коли текст вивчається напам'ять, чи кожне його декламування утворює нове висловлювання, чи слід розглядати його як те саме висловлювання, що повторюється? Певну фразу з усією можливою точністю перекладено іноземною мовою: це будуть два окремі висловлювання чи одне? А скільки висловлювань можна нарахувати під час колектив-

ної декламації — молитви або уроку? У всіх цих численних застосуваннях, цих повтореннях, переписуваннях, — як установити ідентичність висловлювання?

Ця проблема, безперечно, затемнюється внаслідок того, що тут часто змішують різні рівні. Спочатку треба окремо виділити множинність висловлювань. Нам скажуть, що ми маємо справу з висловлюванням щоразу, коли передається якась сукупність знаків. Кожна з цих артикуляцій має свою просторово-часову індивідуальність. Двоє людей можуть сказати водночас одне й те саме; проте оскільки їх двоє, ми маємо два різні висловлювання. Один і той самий суб'єкт може кілька разів повторити ту саму фразу; скільки разів він її повторить, стільки й з'явиться в часі різних висловлювань. Висловлювання — це подія, яка не повторюється; вона наділена ситуативною й часовою своєрідністю, якою не можна знехтувати. Проте ця своєрідність допускає певну кількість констант — граматичних, семантичних, логічних, за допомогою яких можна, нейтралізуючи момент висловлювання та координати, що його індивідуалізують, розпізнати загальну форму фрази, значення, судження. Час і місце висловлювання, матеріальна основа, на яку воно опирається, стають тоді неістотними, принаймні у великій своїй частині: тоді виділяється лише форма, яка є нескінченно повторюваною й може породжувати найрозсіяніші висловлювання. А проте висловлювання як таке не може бути зведене до цієї чистої події висловлювання, бо, попри свою матеріальність, вона може бути повторена: неважко дійти висновку, що та сама фраза, промовлена двома особами навіть за дещо різних обставин, визначає лише одне висловлювання.

І все ж таки воно не зводиться до однієї граматичної або логічної форми остільки, оскільки воно, більш як ця форма й у зовсім інший спосіб, чутливе до відмінностей матеріалу, субстанції, часу та місця. Що ж то за матеріальність, яка властива висловлюванню і яка дозволяє окремі певні випадки повторювання? Як виходить, що ми можемо говорити про одне й те саме висловлювання там, де існує кілька окремих висловлювань — тоді як треба говорити про кілька висловлювань там, де не вдається розпізнати форми, структури, правила побудови, ідентичні наміри? Яким же є порядок тієї *повторюваної матеріальності*, що характеризує висловлювання?

Безперечно, тут ідеться не про відчутну, якісну матеріальність, що задається у формі кольору, звуку або твердості й розкреслюється тією самою просторово-часовою сіткою, що й простір сприймання. Ось дуже простий приклад: текст, відтворений кілька разів, послідовні видання якоїсь книжки, а ще наочніше — різні примірники того самого накладу не надають місце для різних висловлювань: у всіх виданнях "Квітів зла" (якщо не брати до уваги варіантів і засуджених текстів) ми знаходимо ту саму гру висловлювань; проте ні літери, ні чорнило, ні папір, ні навіть розташування тексту та розміщення знаків не є тими самими: змінилася кожна крихта матеріальності. Але тут ці "невеличкі" відмінності є недостатньо дієвими, щоб змінити ідентичність висловлювання та щоб утворити з нього інше: усі вони нейтралізуються загальним елементом "книжки"— безперечно, елементом матеріальним, але також інституційним та економічним. Книжка, незалежно від того, якою є кількість її примірників чи видань, які різні матеріали могли бути для неї викорис-

тані, є тим місцем, де спостерігається точна еквівалентність висловлювань, це для них усіх рівень повторення без зміни ідентичності. На цьому першому прикладі видно, що матеріальність висловлювання аж ніяк не визначається ані простором, ані датою формулювання, а визначається радше статусом речі або об'єкта. Статусом, який ніколи не є точно визначеним, а є змінним, відносним, завжди може бути поставлений під знак запитання: добре відомо, наприклад, що для істориків літератури видання книжки, опублікованої зусиллями автора, ніколи не має того самого статусу, що й видання посмертні, що висловлювання мають там виняткове й унікальне значення, що вони не є тільки одним із виразів однієї й тієї самої сукупності, що вони є тим, стосовно чого існує і повинне існувати повторення. Так само не можна твердити, що між текстами Конституції, заповіту або релігійного об'явлення і всіма рукописами або друкарськими відбитками, що їх точно відтворюють із застосуванням того самого шрифту, тих самих літер і аналогічних матеріалів, існує відношення еквівалентності: з одного боку, маємо самі висловлювання, а з другого — їхні відтворення. Висловлювання не ототожнюється з фраґментом матерії, але його ідентичність змінюється згідно зі складним порядком матеріальних інституцій.

Бо висловлювання може залишатися тим самим, незалежно від того, чи воно написане від руки на аркуші паперу, чи надруковане в книжці; воно може залишатися тим самим і бувши промовленим усно, і бувши надрукованим на афіші, і бувши записаним на магнітофонній стрічці; і навпаки, коли автор роману промовляє якусь фразу у своєму повсякденному житті, потім переносить її такою,

якою вона є, у свій рукопис, приписавши її одному з персонажів або навіть передавши її тому анонімному голосу, який вважають голосом автора, то не можна твердити, що в обох цих випадках ідеться про одне й те саме висловлювання. Отже, той фактор матеріальності, якому з необхідністю підпорядковуються висловлювання, належить радше до порядку інституцій, аніж до порядку просторово-часового розміщення; він визначає *можливості повторного запису та переписування* (але також порогів і меж), радше ніж обмежені й знищенні індивідуальності.

Ідентичність висловлювання підпорядковується другій сукупності умов та меж: тих, що накидаються йому сукупністю інших висловлювань, у середовищі яких воно існує, тією областю, в якій його можна використати або застосувати, тією роллю або функцією, яку воно має виконувати. Твердження, що Земля кругла або що види еволюціонують, не становить одного й того самого висловлювання до й після Коперника, до й після Дарвіна; і справа зовсім не в тому, що в цих простих формулюваннях змінюється сенс слів; змінюється відношення між цими твердженнями та іншими судженнями, змінюються умови їхнього застосування та повторного оточення, змінюються поле досвіду, можливі верифікації, проблеми, при розв'язанні яких їх можна використати. Така фраза, як "Сни здійснюють бажання" може повторюватися протягом багатьох століть, але вона не буде тим самим висловлюванням у Платона й у Фройда. Схеми використання, правила застосування, ті констеляції, в яких вони можуть грати свою роль, їхні стратегічні віртуальності зумовлюють для висловлювань *поле стабілізації*, яке дозволяє, попри всі відмін-

ності їхньої реалізації, повторювати їх у їхній ідентичності; але це саме поле може також, за найбільш виражених семантичних, граматичних або формальних ідентичностей, визначити поріг, після якого вже немає місця для еквівалентності, і треба визнати, що виникає нове висловлювання. Але, без сумніву, можна піти ще далі: можна припустити, що йдеться про одне й те саме висловлювання там, де слова, синтаксис і сама мова не є ідентичними. Чи то буде мова і її синхронний переклад, чи науковий текст англійською мовою і його французька версія, чи напис на трьох колонах трьома різними мовами: тут немає стількох висловлювань, скільки представлено мов, а є одна сукупність висловлювань, поданих у різних лінґвістичних формах. Більше того, можливо, дану інформацію можна передати й іншими словами, зі спрощеним синтаксисом, або зашифрованою в якомусь коді; але якщо інформативний зміст та можливості використання залишаються тими самими, можна твердити, що й тут, і там це одне й те саме висловлювання.

Власне, тут не йдеться про критерій індивідуалізації висловлювання, а радше про принцип його зміни: він може бути або розмаїтішим, аніж структура фрази (а його ідентичність у цьому випадку є витонченішою, податливішою, доступнішою для змін, аніж ідентичність семантичної або граматичної сукупності), або постійнішим, ніж ця структура (і його ідентичність є тоді ширшою, стабільнішою, менш доступною для змін). Більше того: не тільки ця ідентичність висловлювання не може бути раз і назавжди розташованою у відношенні до ідентичності фрази, але й сама вона є відносною і коливається залежно від того, як застосовується висловлю-

вання і в який спосіб ним маніпулюють. Коли висловлювання застосовують для того, щоб вичленити його граматичну структуру, риторичну конфігурацію або конотації, які воно в собі містить, то очевидно, що його не можна розглядати як тотожне в мові його оригіналу та в перекладі. Натомість, коли хочуть ввести його в процедуру експериментальної верифікації, тоді текст і переклад складають одну й ту саму сукупність висловлювань. Або ще, можна вважати, що на певному щаблі макроісторії таке твердження, як "Види еволюціонують", утворює одне й те саме висловлювання і у Дарвіна, і в Симпсона; на більш тонкому рівні й при розгляді більш обмежених полів застосування ("неодарвінізм" у його протиставленні системі Дарвіна у звичному значенні цього слова) йдеться про два різні висловлювання. Стабільність висловлювання, збереження ним своєї ідентичності в усіх окремішніх подіях висловлювань, його подвоєння через ідентичність форм — усе це є функцією поля використання, в якому воно реалізується.

З цього видно, що висловлювання не слід розглядати як подію, котра могла б відбуватися в певний час і в певному місці й котру цілком можливо було б відтворити — й урочисто відзначити з відстані — в акті пам'яті. Але видно й те, що воно також не є й такою собі ідеальною формою, що її завжди можна актуалізувати в будь-якому корпусі текстів, у безвідносній до нього сукупності висловлювань і за матеріальних умов, які не мають значення. Надто повторюване, щоб цілком узгоджуватися з просторово-часовими координатами свого виникнення (воно є чимось іншим, аніж просто датою та місцем його появи), надто прив'язане з тим, що його оточує та підтримує, щоб бути так само вільним, як чиста фо-

рма (воно є чимось іншим, аніж законом побудови, застосовним до сукупності елементів), висловлювання наділене певною змінною вагою, вагою, що зумовлюється полем, у якому воно розташоване, наділене стабільністю, яка дозволяє різні застосування, наділене незмінністю в часі, яка не є інерцією простого сліду і яка не лишається бездіяльною над своїм власним минулим. Тоді як акт висловлювання може бути *знову початий* або *знову пригаданий*, тоді як форма (лінґвістична або логічна) може бути *знову актуалізована*, висловлюванню притаманна можливість бути *повторенним* — але завжди за певних строгих умов.

Ця повторювана матеріальність, яка характеризує функцію висловлювання, пробуджує до життя висловлювання як об'єкт специфічний і парадоксальний, але все ж таки як об'єкт серед тих об'єктів, що їх люди створюють, обробляють, застосовують, перетворюють, обмінюють, комбінують, розбирають і знову збирають, а іноді й руйнують. Замість того, щоб бути сказаним раз і назавжди — і загубитися в минулому, як результат битви, геологічна катастрофа або смерть якого-небудь царя — висловлювання, в той час як виникає у своїй матеріальності, з'являється, наділене певним статусом, включається в мережі, розташовується в полях застосування, піддається різним можливим перенесенням та модифікаціям, включається в операції та в стратегії, де його ідентичність зберігається або стирається. Таким чином, висловлювання йде в обіг, служить, зникає, дозволяє або перешкоджає здійснити те або те бажання, підкоряється або чинить опір інтересам, включається в порядок суперечок і боротьби, стає темою присвоєння або суперництва.

III
ОПИС ВИСЛОВЛЮВАНЬ

Напрямок аналізу істотно змістився; я вирішив повернутися до того визначення висловлювання, що було на початку відкладене. Усе відбувалося й говорилося так, ніби висловлювання було єдністю, яку легко виокремити, й ішлося тільки про те, щоб описати її можливості та закони об'єднання її в певні організовані сукупності. Отож, повертаючись назад по власних слідах, я з'ясував, що не можу визначити висловлювання як одиницю лінґвістичного типу (вищу від фонеми та слова й нижчу від тексту), а радше маю справу з висловлювальною функцією, яка вводить у дію різні єдності (іноді вони можуть збігатися з фразами, іноді — з судженнями; але буває, вони утворюються з фраґментів фраз, є послідовностями або таблицями знаків, грою еквівалентних суджень або формулювань); і ця функція, замість наділяти ці єдності "смислом", встановлює їхні відношення з полем об'єктів; замість наділяти їх суб'єктом, відкриває для них сукупність можливих позицій суб'єкта; замість фіксувати їхні межі, розташовує їх у сфері координації та співіснування; замість визначати їхню ідентичність, вміщає їх у простір, куди вони вкладаються, де вони застосовуються й повторюються. Одне слово, те, що було відкрите, не є атомістичним висловлюванням — з його смисловим наповненням, його походженням, межами та індивідуальністю — це

поле діяльності висловлювальної функції та умов, за яких вона формує всілякі утворення (які можуть належати, але не обов'язково до граматичного або логічного порядків). Але я опинився тепер перед необхідністю дати відповідь на два запитання: що тепер треба розуміти під завданням, поставленим на початку, — описати висловлювання? Як цю теорію можна пристосувати до аналізу мовних формацій, який був накреслений без неї?

А

1. Насамперед треба визначити словник. Якщо прийняти термін *вербальний перформанс*, а може, ліпше буде сказати *лінґвістичний перформанс*, називаючи так усяку сукупність знаків, реально створених на основі якоїсь природної (або штучної) мови, то цілком логічно буде назвати *формулюванням* індивідуальний (або, в крайньому випадку, колективний) акт, що на якомусь матеріалі і згідно з визначеною формою вводить у дію цю сукупність знаків: формулювання — це подія, яка (принаймні за буквою свого визначення) завжди може бути прив'язана до певної точки координат у часі й просторі, завжди може бути приписана якомусь авторові, а в окремих випадках може являти собою специфічний акт ("перформаційний акт", як висловлюються англійські аналітики); ми назвемо *фразою* або *судженням* ті одиниці, що їх граматика або логіка можуть розпізнати в будь-якій сукупності знаків: ці одиниці завжди можуть бути охарактеризовані за елементами, які в них фігурують, та правилами побудови, що їх об'єднують; у стосунку до фрази та судження питання джерел, часу, місця та контексту є лише допоміжними; вирі-

шальним питанням є питання їхньої коректності (хай навіть у формі "прийнятності"). Ми назвемо *висловлюванням* модальність існування, властиву цій сукупності знаків: модальність, яка дозволяє їй бути чимось іншим, аніж просто низкою слідів, чимось іншим, аніж послідовністю позначок, зроблених на якомусь матеріалі, чимось іншим, аніж звичайним об'єктом, що виготовлений людськими руками; модальність, що дозволяє їй перебувати у зв'язку з якоюсь сферою об'єктів, приписувати певну позицію будь-якому можливому суб'єктові, бути розташованою поміж інших вербальних перформансів і, нарешті, бути наділеною матеріальністю, спроможною повторюватися. Що ж до терміна "мова", який тут слушно й неслушно застосовувався в досить різних значеннях, то тепер можна зрозуміти, в чому причина його неоднозначності: у найзагальніший і в найменш визначений спосіб він позначав сукупність вербальних перформансів; і під мовою тоді розуміли те, що було утворене (а можливо, все, що було утворене) сукупністю знаків. Але під цим також розуміли сукупність актів формулювання, послідовність фраз або суджень. Нарешті, — саме цьому смислові, в кінцевому підсумку, було віддано перевагу (причому перший править йому за горизонт), — мова визначається сукупністю знакових рядів у тому випадку, коли це висловлювання, тобто тоді, коли їм можна приписати модальності конкретного існування. І якщо мені вдасться показати, — що я зараз і робитиму, — що законом утворення подібних послідовностей є саме те, що я досі називав мовною формацією, якщо я зможу показати, що саме вона є основою розсіяння та розподілу не формулювань, не фраз, не

суджень, а висловлювань (у тому розумінні, яке я надаю цьому слову), то в цьому випадку термін "мова" можна остаточно зафіксувати як сукупність висловлювань, що залежать від однієї й тієї ж системи формації; саме в цьому розумінні я зможу говорити про клінічну мову, про мову економічну, про мову природничої історії, про мову психіатричну.

Я добре знаю, що у своїй більшості ці визначення не відповідають загальноприйнятим: лінґвісти зазвичай надають слову "мова" зовсім іншого значення; логіки й аналітики інакше застосовують термін "висловлювання". Але я не збираюся тут переносити у сферу, яка тільки й чекає подібних розтлумачень, гру понять, форму аналізу, теорію, що були опрацьовані десь-інде; я не маю наміру використовувати модель, застосовуючи її з ефективністю, яка їй притаманна, до нового змісту. Йдеться, певна річ, не про те, щоб я хотів заперечити цінність подібної моделі; не збираюся я й обмежувати сферу її застосування, ще не випробувавши її, і вказувати поріг, через який вона не мусила б переступати. Але я хотів би виявити можливість опису, окреслити область, де її можна було б застосовувати, визначити її межі та її автономність. Ця можливість опису пов'язана з іншими, але не походить від них.

Зокрема, можна бачити, що аналіз висловлювань не претендує на повний і вичерпний опис "мови" або "того, що було сказано". У всій тій щільності, яка поглинається вербальним перформансом, він розташовується на окремому рівні, який має бути виділений з інших, охарактеризований у стосунку до них і абстрагований. Зокрема, цей аналіз не займає місця логічного аналізу суджень, чи граматичного аналізу фраз, чи психологічно-

го або контекстуального аналізу формулювань: він являє собою інший спосіб підходу до вербальних перформансів, роз'єднання їхніх цілісних утворень, виокремлення термінів, які в них перехрещуються, та виявлення різних закономірностей, яким вони підпорядковуються. Вводячи в дію висловлювання, протиставляючи їх фразі або судженню, не робиться спроба ані віднайти втрачену цілісність, ані відродити, — як це велить почуття ностальгії, що ніяк не хоче замовкнути, — повноту живого слова, багатство дієслова, глибоку єдність Логосу. Аналіз висловлювань відповідає специфічному рівневі опису.

2. Отже, висловлювання не є елементарним утворенням, яке додається або домішується до утворень, описаних граматикою або логікою. Його не можна виділити в той самий спосіб, що й фразу, судження або акт формулювання. Описати висловлювання означає не виокремити й охарактеризувати якийсь горизонтальний сеґмент, а визначити умови, за яких виконується функція, що наділяє певну послідовність знаків (яка не обов'язково має бути граматичною або логічно структурованою) існуванням, причому існуванням специфічним. Існуванням, яке робить її не так чистим слідом, як відношенням до якоїсь сфери об'єктів; не так результатом дії або індивідуальної операції, як грою можливих позицій для суб'єкта; не так органічною, автономною і замкненою в собі цілісністю, яка здатна формувати смисл лише в самій собі, як елементом у певному полі співіснування; не так скороминущою подією або інертним об'єктом, як повторюваною матеріальністю. Опис висловлювань звернутий — згідно з виміром, у якомусь розумінні вертикальним, — до умов існування різних значущих сукупно-

стей. Звідси парадокс: він не намагається обминути вербальні перформанси, щоб відкрити за ними або під їхньою видимою поверхнею схований елемент, таємний смисл, який криється в них або виявляє себе через них, цього не говорячи; а проте висловлювання не є чимось безпосередньо видимим; воно не постає перед нами в так само виражений спосіб, як граматична або логічна структура (навіть якщо ця остання не є цілком очевидною, навіть якщо її вкрай важко прояснити). Висловлювання є водночас невидимим і не схованим.

Не схованим, тому що, за своїм визначенням, воно характеризує модальності існування, притаманні сукупності реально створених знаків. Аналіз висловлювань може бути спрямований лише на те, що було сказано, на фрази, які були реально промовлені або написані, на значущі елементи, які були накреслені або вимовлені, — а якщо висловитися точніше, то на ту своєрідність, яка дає їм змогу існувати, дозволяє їх бачити, читати, можливо, вводити в дію, застосовувати й перетворювати на тисячу можливих способів серед інших речей, але не як інші речі. Він може стосуватися лише реалізованих вербальних перформансів, тому що він аналізує їх на рівні їхнього існування, він описує те, що було сказано, достоту так, як воно було сказане. Таким чином, аналіз висловлювань є аналізом історичним, але таким, що уникає будь-якого витлумачення: він не має на меті з'ясувати, що саме приховує сказане, що саме було сказано в ньому самому, що не-сказане ховається під сказаним, він не прагне розкрити те розмаїття думок, образів або фантазмів, які населяють сказане; навпаки, він має на меті з'ясувати, в який спосіб сказане

існує і що означає для нього бути вираженим, залишити по собі сліди, а може, й залишитися для можливого повторного використання; він передбачає пошук, чому те, що було сказане, з'явилося і чому не з'явилося на його місці щось інше. З цього погляду важко визнати існування латентного висловлювання, бо йдеться про звертання саме до очевидності наявної мови.

З цією тезою важко погодитися. Добре відомо, — і, мабуть, відтоді, як люди навчилися розмовляти, — що часто говориться одне замість іншого; що одна й та сама фраза може водночас мати два різні значення; що очевидний смисл, який без труднощів сприймається всіма, може маскувати другий, езотеричний або пророчий, який рано чи пізно відкриється завдяки тоншим методам розшифрування або внаслідок лише ерозії, зумовленої часом; що під видимістю формулювання може панувати інше, що керує першим, розхитує його, руйнує, нав'язує йому свою власну вимову; одне слово, відомо, що сказане в той або інший спосіб говорить про це значно більше від нього самого. Але по суті ці наслідки роздвоєння або подвоєння, це не-сказане, яке виявляється сказаним всупереч усьому, насправді не мають стосунку до висловлювання, принаймні в тому його вигляді, в якому ми тут його визначили. Полісемія — яка робить можливою герменевтику та розкриття другого смислу — стосується фрази й тих семантичних полів, які вона вводить у дію: одна й та сама сукупність слів може дати місце кільком смислам і кільком можливим побудовам; тобто ми можемо мати різні значення, що переплітаються або чергуються, але на основі одного висловлювання, яке залишається ідентичним. Так само

пригнічення одного вербального перформансу іншим, їхня взаємозаміна або взаємопроникнення — це явища, які належать до рівня формулювання (навіть якщо вони впливають на лінгвістичні або логічні структури), проте саме висловлювання не зачіпається цим подвоєнням або цим витісненням, тому що воно є модальністю існування вербального перформансу в тому його вигляді, в якому він був введений. Висловлювання не може розглядатися як сукупний результат або кристалізація кількох плинних, ледь артикульованих висловлювань, які взаємовідштовхуються. Над висловлюванням не витає таємна присутність не-сказаного, прихованих значень і пригнічення; навпаки, спосіб, у який функціонують ці приховані елементи та в який вони можуть поновлюватися, залежить від модальності самого висловлювання: адже добре відомо, що "не-сказане", "пригнічене" не є тим самим, — ні у своїй структурі, ні у наслідках, — коли йдеться про висловлювання математичне і висловлювання економічне, коли йдеться про автобіографію або про переказ сновидіння.

Проте до всіх цих різних модальностей *не-сказаного*, які можуть бути виявлені в полі висловлювань, треба, поза всяким сумнівом, додати *нестачу*, яка замість того, щоб бути у внутрішньому, перебуває в корелятивному зв'язку з цим полем і відіграє певну роль у визначенні самого його існування. Вона справді може існувати й, безперечно, існує за умов появи висловлювань, винятків, меж або лакун, які окреслюють їхній референціал, узаконюють єдину послідовність висловлювань, намічають і знову закривають групи співіснування, перешкоджають певним формам використання. Але не слід плу-

тати ані щодо статусу, ані щодо наслідків дій характерну нестачу закономірності висловлювання і значення, приховані в тому, що там було сформульоване.

3. Отже, висловлювання, хоч яке неприховане, все одно залишається невидимим і недоступним для сприйняття, і його межі та властивості очевидні. Необхідна певна зміна погляду та способу дій, щоб розпізнати його й роздивитися в ньому самому. Можливо, його слід сприймати як щось добре знайоме, що без кінця вислизає; можливо, воно схоже на ті добре відомі прозорі предмети, які, хоч нічого й не приховують у своїй глибині, проте й не постають перед зором в усій своїй ясності. Рівень висловлювання ледь окреслюється навіть у своїй безпосередній близькості.

На те існує кілька причин. Про одну ми вже згадували: висловлювання не є одним із утворень, що існують поруч із фразами або судженнями — вище або нижче від них; воно завжди вкладене в утворення цього роду або навіть у послідовності знаків, які не підпорядковуються їхнім законам (і які можуть бути списками, випадково сформованими рядами, таблицями); воно характеризує не те, що дається в них, і не той спосіб, у який вони виокремлюються, а сам факт, що вони задані, та спосіб, у який вони задані. Тут ідеться про ту квазіневидимість поняття "існує", яка зникає в тому, про що можна сказати: "Існує те або те".

Друга причина: вона полягає в тому, що структура означування мови завжди відсилає до іншого; об'єкти там визначені, смисл намічений, суб'єкт позначений певною кількістю знаків, навіть якщо він і не присутній. Мова завжди здається населена іншою, роз-

міщеною десь-інде, неблизькою, віддаленою; вона спустошена відсутністю. Чи не є вона тим місцем, де з'являється щось інше, ніж вона, і чи не здається, що в цій функції її власне існування розсіюється? Але якщо виникає потреба описати рівень висловлювання, слід узяти до уваги це існування як таке; поставити запитання мові, але не в тому напрямку, в якому вона відсилає, а у вимірі, який її задає; знехтувати її спроможність означати, називати, показувати, виводити на світло, бути місцем, де утворюються смисл та істинність, і натомість затриматися на моменті — або застиглому, або включеному в гру означника та означуваного, — який визначає її осібне та обмежене існування. Йдеться про те, щоб при дослідженні мови зосередитися не лише на означуваному (що стало віднедавна вельми модним), а й на означнику, аби прояснити той факт, що *мова* існує і тут, і там, у своєму зв'язку зі сферами можливих об'єктів та суб'єктів, у зв'язку з іншими формулюваннями та ймовірними повторними застосуваннями.

Нарешті, остання причина цієї квазіневидимості висловлювання: воно припускається всіма іншими аналізами мови, проте вони ніколи не виводять його на світло. Для того, щоб мову можна було розглянути як об'єкт, розкласти на окремі рівні, описати й проаналізувати, треба, щоб була присутня "даність висловлювання", яка завжди була б визначеною і скінченною. Аналіз мови завжди здійснюється на основі певного корпусу слів і текстів; інтерпретація та прояснення неявних значень завжди спирається на обмежену групу фраз; логічний аналіз будь-якої системи передбачає повторне записування в рамках якоїсь формалізованої мови заданої сукупно-

сті суджень. Що ж до рівня висловлювання, то він щоразу нейтралізується: він або визначається лише як репрезентативний зразок, який дозволяє виокремити безконечно застосовні структури; або розглядається як чиста видимість, за якою має відкритися істина іншого слова, або оцінюється як неістотна субстанція, що править за основу для формальних відношень. І хоча без нього не може бути здійснений жоден аналіз, для власне аналізу він виявляється неістотним. Якщо до цього додати, що всі описи можуть здійснюватися лише за умови, що самі вони складають скінченні сукупності висловлювань, можна легко зрозуміти, чому поле висловлювань оточує їх із усіх боків, чому вони не можуть від нього звільнитися і взяти його як безпосередню тему. Розглянути висловлювання як такі не означає шукати поза всіма цими аналізами й на глибшому рівні якусь таємницю і якесь коріння мови, що його вони оминули. Це означає зробити видимою й доступною для аналізу цю близьку прозорість, що являє собою елемент можливості їхнього існування.

Не схований і не видимий, рівень висловлювань перебуває на межі мови: він, як такий, не є тією сукупністю характеристик, які даються, хай і не в систематичний спосіб, безпосередньому досвідові; але він також не є, поза своїми межами, загадковим і мовчазним залишком, що його він не виражає. Він визначає модальність своєї появи: її периферію, радше ніж її внутрішню організацію, поверхню і зміст. Та оскільки ми можемо описати цю висловлювальну поверхню, то це є доказом того, що "даність" мови не є простим розривом фундаментальної німоти, що слова, фрази, значення, твердження, зчеплення суджень не спираються безпосередньо

на первісну ніч безмовності, а що несподівана поява фрази, блискавичне прояснення смислу, раптовий індекс позначення завжди виникають у сфері дій функції висловлювання; що між мовою, такою, якою її читають і чують, але й такою, яку вживають у розмові, та відсутністю всякого формулювання немає роїння всіх ледь вимовлених речей, всіх недомовлених фраз, усіх напіввисловлених думок, того нескінченного монологу, з якого виринають на поверхню лише якісь фраґменти, але передусім — або, в усякому разі, перед ним (бо він від них залежить) — там немає умов, згідно з якими має здійснюватися функція висловлювання. Це також доводить, що марно шукати поза структурним, формальним або інтерпретативним аналізом мови область, нарешті звільнену від усякої позитивності, де могли б розгорнутися свобода суб'єкта, праця людської істоти або відкриття трансцендентного призначення. Немає підстав заперечувати проти лінґвістичних методів дослідження або методів логічного аналізу: "Що ви робите — після того, як було стільки сказано про правила побудови фраз — із самою мовою в усій повноті її живого тіла? Що ви робите з цією свободою, або з цим смислом, що передує всім значенням, без яких не було б індивідів, котрі можуть порозумітися між собою в завжди поновлюваній роботі мови? Невже ви не розумієте, що як тільки ви виходите за межі скінченних систем, які роблять можливою нескінченність мови, але які неспроможні дати їй обґрунтування й осмислення, перед вами постає знак трансцендентності, — чи це витвір людської істоти? Чи вам відомо, що ви змогли описати лише кілька властивостей мови, поява і спосіб буття яких абсолютно не зводяться до ва-

шого аналізу?" Ці заперечення слід відкинути: бо якщо й справді тут ідеться про вимір, який не належить ні до логіки, ні до лінґвістики, він так само не є ані відновленою трансцендентністю, ані дорогою, що знов веде в напрямку недосяжних витоків, ані укладанням власних значень, що його здійснює людська істота. Мова, на рівні своєї появи та свого способу буття, — це висловлювання, і як така вона залежить від опису, що не є ані трансцендентним, ані антропологічним. Аналіз висловлювання не приписує аналізові лінґвістичному або логічному межі, біля якої вони мали б відступитися й визнати свою безпорадність; він не накреслює лінію, що обмежувала б їхню царину; він розгортається в іншому напрямку, який перехрещується з їхнім. Можливість аналізу висловлювань, якщо її встановлено, повинна дозволити зняти трансцендентне обмеження, що його певна форма філософської мови протиставляє всім аналізам мови в ім'я існування цієї мови й тих основ, від яких вона, напевне, походить.

Б

Тепер я маю звернутися до наступної групи питань: як опис висловлювань, визначений у такий спосіб, можна узгодити з аналізом мовних формацій, принципи якого я накреслив вище? І навпаки: наскільки слушно буде твердити, що аналіз мовних формацій є аналізом висловлювань, у тому сенсі, якого я щойно надав цьому слову? На це запитання важливо дати відповідь; адже саме в цій точці має завершити свій цикл той задум, з яким я був пов'язаний стільки років, — думки, що їх я досі розвивав, можна сказати, наосліп, а тепер намагаюся чітко окреслити їхній зага-

льний профіль, сподіваючись їх упорядкувати, виправити чимало помилок та недоглядів. Як було вже показано, я не намагаюся тут переповісти, що я хотів колись зробити, здійснюючи той або той конкретний аналіз, викласти той задум, який був у мене в голові, розповісти про перешкоди, що їх я зустрів, про те, від чого мені довелося відмовитись, і про більш або менш задовільні результати, що їх я зміг досягти; я не описую тут своїх реальних дій, щоб показати, якими вони мали бути і якими вони будуть, починаючи від сьогодні: я намагаюся прояснити можливість опису, якою я вже скористався, добре не усвідомлюючи її обмежень та ресурсів, — з тим, щоб ужити належних заходів і з'ясувати її вимоги; радше ніж вишукувати те, що я сказав і що міг би сказати, я намагаюся з'ясувати, в межах закономірності, яка йому притаманна і яку я не досить використав, те, що робило можливим те, що я казав. Але так само можна бачити, що я не розвиваю тут теорію у строгому й неспростовному значенні цього терміна: ні дедукцію, що починається з певної кількості аксіом, ані абстрактну модель, застосовну до невизначеної кількості емпіричних описів. Звичайно, ще не настав час для такої побудови, якщо її взагалі можна буде колись спорудити. Я не намагаюся вивести правила аналізу мовних формацій з визначення висловлювань, узятого за основу; я також не прагну вивести природу висловлювань з того, щó являють собою мовні формації в тому вигляді, в якому їх було абстрактно виокремлено з того чи того опису; але я намагаюся показати, як може утворитися, без дефектів, без суперечностей, без внутрішнього свавілля, сфера, де розглядаються висловлювання, принцип їхнього згрупуван-

ня, великі історичні єдності, що їх вони можуть утворювати, та методи, які дозволяють їх описати. Я не йду шляхом лінійної дедукції, а радше концентричними колами, причому іноді я просуваюся в напрямку більш зовнішніх, а іноді — більш внутрішніх: виходячи з проблеми перервності у мові та одиничності у висловлюванні (центральна тема), я намагався проаналізувати, на периферії, певні форми загадкових угруповань; але принципи уніфікації, які переді мною тоді постали і які не є ані граматичними, ані логічними, ані психологічними, а отже, не можуть бути застосовані ані до фраз, ані до суджень, ані до понять, вимагали, щоб я повернувся до центральної проблеми, тобто до проблеми висловлювання; і щоб я спробував прояснити, щó саме слід розуміти під висловлюванням. І я вважатиму, що не вибудував строгу теоретичну модель, а вивільнив належну сферу для опису, і хоч я й не створив моделі, та принаймні відкрив і дослідив її можливість, з'ясувавши, чи зміг "замкнути круг" і показати, що аналіз мовних формацій справді зосереджується на описі висловлювання в його специфіці. Одне слово, чи вдалося мені показати, що саме виміри, притаманні висловлюванню, вводяться в дію в процесі утворення мовних формацій. Йдеться не так про те, щоб *обґрунтувати* теорію, — причому раніше, ніж я зумів це зробити (ніде правди діти, жалкую, що досі мені це не вдалося), — як про встановлення такої можливості.

При вивченні висловлювання було відкрито функцію, яка характеризує сукупності знаків і не ототожнюється ані з граматичною "прийнятністю", ані з логічною коректністю і яка здійснюється за умови, що існують: референціал (який не збігається точно ані з фа-

ктом, ані зі станом речей, ані з об'єктом, а є принципом диференціації); суб'єкт (не свідомість, яка говорить, не автор формулювання, а позиція, що може бути зайнята за певних умов байдуже якими індивідами); асоційоване поле (яке не є реальним контекстом формулювання або ситуацією, в якій воно було артикульоване, а цариною співіснування для інших висловлювань); матеріальність (яка не є лише субстанцією або основою для артикуляції, а статусом, правилами транскрипції, можливостями застосування або повторного використання). Отже, те, що було описане під назвою мовної формації, являє собою, в строгому розумінні, групи висловлювань. Тобто сукупності вербальних перформансів, які не пов'язуються між собою на рівні *фраз* жодними граматичними зв'язками (синтаксичними або семантичними), які не пов'язуються на рівні *суджень* зв'язками логічними (формальної впорядкованості або концептуальних зчеплень), які не пов'язуються також на рівні *формулювань* зв'язками психологічними (чи то буде ідентичність форм свідомості, чи постійність менталітетів, чи повторення задуму), але пов'язуються на рівні *висловлювань*. З цього випливає, що можна визначити загальний порядок, якому підкоряються їхні об'єкти, форму розсіяння, згідно з якою розподіляється те, про що вони говорять, систему їхніх референціалів; з цього випливає, що можна також визначити загальний порядок, якому підкоряються різні способи висловлювань, можливе розподілення позицій суб'єкта та система, яка визначає їх, даючи їм свої приписи; це вимагає також, щоб був визначений порядок, спільний для всіх їхніх асоційованих полів, форми послідовностей, синхронності і повторень, яких

вони набувають, і система, що пов'язує між собою всі ці поля співіснування; це вимагає, нарешті, щоб був визначений загальний порядок, якому підлягає статус цих висловлювань, спосіб, у який вони були запроваджені, прийняті, застосовані, повторно використані, поєднані між собою, спосіб, за яким вони стають об'єктами привласнення, знаряддями бажань або інтересів, елементами стратегії. Описати висловлювання, описати функцію висловлювань, носіями якої вони є, проаналізувати умови, за яких здійснюється ця функція, обстежити різні області, існування яких вона припускає, та спосіб, у який вони артикулюються, означає спробувати прояснити, щó саме зможе бути індивідуалізоване як мовна формація. Або ж цю саму думку можна висловити інакше, але в протилежному напрямку: мовна формація — це загальна система висловлювань, якій підпорядкована група вербальних перформансів, — система, що керує не одна, бо ця ж група, крім того, підпорядкована, за іншими своїми вимірами, логічній, лінґвістичній та психологічній системам. Те, що було визначене як "мовна формація", розподіляє загальний план мовленого на специфічному рівні висловлювань. Чотири напрямки, в яких здійснюється її аналіз (формація об'єктів, формація позицій суб'єкта, формація понять, формація варіантів стратегічного вибору) співвідносяться з тими чотирма царинами, де вводиться в дію функція висловлювання. І якщо мовні формації вільні у стосунку до великих риторичних єдностей тексту або книжки, якщо вони не мають своїм законом строгість дедуктивної архітектури, якщо вони не ототожнюються з витвором одного автора, то це означає, що вони вводять у дію рівень висловлювання з тими

закономірностями, що йому притаманні, а не граматичний рівень фраз, і не логічний рівень суджень, і не психологічний рівень формулювання.

Виходячи з цього, можна висловити кілька суджень, які перебувають у самому осередді всіх цих видів аналізу.

1. Можна твердити, що виділення мовних формацій, незалежно від інших принципів можливої уніфікації, висвітлює специфічний рівень висловлювання; але можна також сказати, що опис висловлювань і того способу, в який організується рівень висловлювання, приводить до індивідуалізації мовних формацій. Обидва підходи є однаково виправданими та взаємооберненими. Аналіз висловлювання й аналіз формації встановлюються корелятивно. Коли прийде час опрацьовувати теорію, треба буде визначити дедуктивний порядок.

2. Висловлювання належить до мовної формації, як фраза належить до тексту, а судження — до дедуктивної сукупності. Але тоді як реґулярність фрази визначається законами мови, а реґулярність судження — законами логіки, реґулярність висловлювання визначається самою мовною формацією. Її належність і її закон — це, по суті, одне й те саме, що не слід сприймати як парадокс, оскільки мовна формація характеризується не принципами побудови, а фактичним розсіянням, бо вона є для висловлювань не умовою їхньої можливості, а законом співіснування, висловлювання ж, у свою чергу, є не взаємозамінними елементами, а сукупностями, що характеризуються своєю модальністю існування.

3. Отже, тепер можна наділити повним смислом те визначення "мови", що було за-

пропоноване вище. Мовою можна назвати сукупність висловлювань остільки, оскільки вони належать до тієї самої мовної формації; вона не утворює риторичної або формальної єдності, яка може бути безліч разів повторена й появу або використання якої в історії можна зафіксувати (і пояснити в разі необхідності); вона визначається обмеженою кількістю висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування. Мова, осмислена в такий спосіб, не буде ідеальною й позачасовою формою, яка, крім того, могла б мати свою історію; тож проблема не в тому, як і чому вона могла виникнути та реалізуватися в цій часовій точці; вона наскрізь історична — це фрагмент історії, водночас єдність і безперервність у самій історії, яка ставить проблему своїх власних меж, своїх розривів, своїх перетворень, специфічних модусів своєї тимчасовості, радше ніж своєї раптової появи посеред утворень часу.

4. Нарешті, можна тепер уточнити те, що називають "мовною практикою". Не треба плутати її ані з експресивною операцією, за допомогою якої індивід формулює думку, бажання, образ, ані з раціональною діяльністю, яка може відбуватися в системі висновків, ні з "компетенцією" суб'єкта, що говорить, коли він будує граматичні фрази; це сукупність безіменних історичних правил, завжди окреслених у часі й просторі, які визначили в дану епоху та для даного суспільного, економічного або лінґвістичного ареалу умови виконання функції висловлювання.

Тепер мені залишається повернути аналіз у протилежний бік і, співвіднісши мовні формації з висловлюваннями, що їх вони описують, пошукати в іншому напрямі, цього разу зовнішньому, законне застосування цих по-

нять: щó можна відкрити з їхньою допомогою, яке місце можуть вони посісти серед інших методів опису, якою мірою можуть вони змінювати і перерозподіляти царину історії ідей. Але перш ніж здійснити цей поворот, а також щоб діяти з більшою певністю, я ще трохи затримаюсь у щойно дослідженому вимірі і спробую уточнити, чого вимагає і що виключає аналіз поля висловлювань та формацій, які його розділяють.

IV
РІДКІСТЬ, ЗОВНІШНЄ, НАКОПИЧЕННЯ

Аналіз висловлювань бере до уваги наслідок рідкості.

Здебільшого аналіз мови відбувається під подвійним знаком цілісності та надміру. Показується, як різні тексти, з якими нам доводиться мати справу, співвідносяться одні з одними, організуються в єдність, зливаються з інституціями та практиками й несуть у собі значення, які можуть бути спільними для всієї епохи. Усякий розглянутий елемент сприймається як вираз цілісності, до якої він належить і яка його переповнює. І в такий спосіб розмаїття мовлених речей замінюється чимось подібним до великого однорідного тексту, який, проте, ще ніколи не був артикульований і який уперше виводить на світло не тільки те, що люди "хотіли сказати" у своїх розмовах та своїх текстах, у своїй мові та в тому, що написане, а й у своїх інституціях, практиках, методах та створених предметах. У стосунку до цього неявного, суверенного й спільного "смислу" висловлювання у своєму швидкому поширенні постають у великій кількості, тому що лише до нього одного всі вони відсилають і лише він один визначає їхню істинність: такий собі надмір елементів означення у стосунку до цього єдиного означуваного. Та оскільки цей перший і останній смисл виникає через виражені формулювання, оскільки він ховається під покровом того, що постає і що він таємно роздвоює,

то це означає, що кожна мова містить у собі здатність сказати щось інше, аніж те, що вона казала, й у такий спосіб зберігати в собі множинність смислів: тобто в цьому випадку йдеться вже про надмір означуваного до цього єдиного означника. Якщо вивчати мову в такий спосіб, то вона постає перед нами водночас як повнота й нескінченне багатство.

Аналіз висловлювань та мовних формацій відкриває цілком протилежний напрямок: він має на меті визначити принцип, згідно з яким змогли з'явитися лише ті сукупності-означники, які були висловлюваннями. Він передбачає встановлення закону рідкості. Це завдання включає в себе кілька аспектів:

— Він спирається на принцип, що *все* ніколи не говориться; у стосунку до того, що могло б бути висловлене будь-якою природною мовою, у стосунку до необмеженого комбінування лінґвістичних елементів — висловлювань (хоч би якими вони були численними) завжди бракує; виходячи з граматики й того словникового багатства, яке існує в дану епоху, загалом побутує відносно мало мовлених речей. Отже, виникає завдання з'ясувати принцип розрідження або принаймні ненаповнення поля можливих формулювань, такого, яке відкриває мова. Мовна формація постає водночас як принцип розділення у переплетінні мов і як принцип виникнення порожнеч у полі мови.

— Висловлювання вивчаються на межі, яка відокремлює їх від не сказаного, в тій їхній якості, що змушує їх виникнути, виключивши всі інші. Йдеться не про те, щоб примусити заговорити німоту, яка їх оточує, не про те, щоб відкрити, щó саме в них і побіля них замовкло або було зведене до тиші. Не йдеться й про те, щоб дослідити перешкоди, які

завадили зробити таке-то відкриття, затримали таке-то формулювання, відкинули таку-то форму висловлювання, таке-то неусвідомлене значення або такий-то логічний висновок у його становленні, а про те, щоб визначити обмежену систему присутностей. Отже, мовна формація не є якоюсь цілісністю, що перебуває в процесі розвитку, наділена власним динамізмом або власною специфічною післядією, і містить у собі, в несформульованій мові, те, чого вона вже не каже, чого ще не каже, або те, що суперечить їй у дану мить; це аж ніяк не багате і не легке проростання, а розподіл лакун, порожнеч, відсутностей, меж, розривів.

— Проте ці "виключення" не пов'язуються з витісненням або пригніченням; не припускається, що під вираженими висловлюваннями залишається щось приховане і глибинне. Висловлювання аналізуються не як такі, що перебувають на місці інших висловлювань, що спустилися нижче від лінії можливої появи, а як такі, що завжди перебувають на своєму власному місці. Їх переміщують у просторі, який може бути повністю розгорнутим і не допускати ніякого подвоєння. Під ним немає жодного тексту, отже, немає й надміру. Область висловлювання вся цілком перебуває на власній поверхні. Кожне висловлювання займає там місце, що належить йому і тільки йому. Отже, опис будь-якого висловлювання полягає не в тому, щоб з'ясувати, місце якого не-сказаного воно займає, і не в тому, в який спосіб можна його звести до якогось мовчазного й загального тексту, а навпаки, в тому, яким є його осібне розташування, які розгалуження в системі формацій дозволяють зафіксувати його локалізацію, як воно

самоізолюється в загальному розсіянні висловлювань.

— Ця рідкість висловлювань, лакунарна й уривчаста форма висловлювального поля, той факт, що загалом мало що може бути сказане, пояснюють, чому висловлювання не є нескінченною прозорістю, як повітря, що ним люди дихають, а є тим, що передається і зберігається, тим, що має цінність і чим люди прагнуть заволодіти; тим, що повторюють, відтворюють, перетворюють; речами, чиї траєкторії руху визначаються заздалегідь і яким надається певний статус в установчому плані; речами, які подвоюються не тільки через копіювання та переклад, а й через тлумачення, коментар та внутрішнє розмноження смислу. Оскільки висловлювання є рідкісними, їх збирають у цілісності, які їх об'єднують, і примножують смисли, наявні в кожному з них.

На відміну від усіх цих тлумачень, саме існування яких є можливим лише завдяки фактичній рідкості висловлювань, але які, проте, її не знають і натомість обирають своєю темою компактне багатство вже сказаного, аналіз мовних формацій безпосередньо звертається саме до цієї рідкості; він обирає її за явно виражений об'єкт; він намагається визначити її осібну систему; і водночас він свідчить про факт, що вона могла мати і власне тлумачення. Тлумачити — це спосіб реаґувати на бідність висловлювання й надолужувати її примноженням смислу; спосіб говорити, виходячи з неї та всупереч їй. Але аналізувати мовну формацію — це означає шукати закон, що зумовлює цю бідність, це означає намагатися виміряти її та визначити її специфічну форму. Це, отже, в якомусь розумінні,

означає зважувати "цінність" висловлювань. Цінність, яка визначається не їхньою істинністю й не залежить від присутності прихованого змісту, а характеризує їхнє місце, їхню здатність обігу та обміну, можливість їхнього перетворення не лише в структурі мови, а й, у загальному плані, в управлінні рідкісними ресурсами. Осмислена таким чином, мова перестає бути тим, чим вона є для методу тлумачення — невичерпним скарбом, звідки можна завжди добувати все нові й нові, щоразу непередбачувані багатства; провидінням, яке завжди говорить наперед і змушує почути, якщо людина вміє слухати, пророцтва, звернуті в минуле: вона постає як благо — скінченне, обмежене, бажане, корисне, — яке має свої правила появи, але також і ставить свої умови привласнення та застосування; благо, яке, таким чином, ставить від початку свого існування (і не тільки для своїх "практичних застосувань") питання про владу; благо, яке є, за своєю природою, метою боротьби — і боротьби політичної.

Ще одна характерна властивість: аналіз висловлювань розглядає їх у систематизованій формі зовнішнього. Зазвичай історичний опис усього сказаного повністю пронизаний протиставленням внутрішнього і зовнішнього і повністю підпорядкований завданню повернутися з цього зовнішнього — яке є чимось не більшим як випадковістю або суто матеріальною необхідністю, видимим тілом або приблизним перекладом — до сутнісного ядра внутрішнього. У такому разі, написати історію сказаного означає повторити в іншому сенсі працю вираження: піднятися від висловлювань, що збереглися в потоці часу й розсіялися в просторі, до тієї внутрішньої таємниці, яка їм передувала, відклалася в них і

зберігається там (у всіх значеннях цього слова) зрадженою. У такий спосіб вивільняється ядро основоположної суб'єктивності. Суб'єктивності, яка завжди залишається осторонь від явно вираженої історії і яка знаходить, під покровом подій, іншу історію, серйознішу, потаємнішу, фундаментальнішу, ближчу до першоджерел, краще пов'язану зі своїм останнім горизонтом (яка, отже, краще панує над усіма своїми визначеннями). Цю іншу історію, яка тече під покровом історії, яка знову й знову випереджає її й до безконечності вдивляється в минуле, можна описати — як із соціологічного, так і з психологічного погляду — як еволюцію ментальностей; можна з повним правом наділити її філософським статусом у споглядальній зосередженості Логосу або в телеології розуму; можна також удатися до спроб очистити її в межах проблематики сліду, який раніше від усіх слів міг бути початком напису й розривом затриманого часу; зрештою, це завжди буде історично-трансцендентною темою, що знову й знову виринатиме на поверхню.

Це тема, яку аналіз висловлювань намагається обминути. Щоб відтворити висловлювання в їхньому чистому розсіянні. Щоб проаналізувати їх у безумовно парадоксальному зовнішньому, оскільки воно не відсилає до жодної протиставленої форми внутрішнього. Щоб розглянути їх у їхній перервності, не приводячи їх, за допомогою одного з тих зміщень, які ставлять їх поза колом і роблять неістотними, до початку або до фундаментальнішої відмінності. Щоб уловити саме їхнє вторгнення в тому самому місці й у ту саму мить, коли воно відбувається. Щоб з'ясувати їхні наслідки, як подій. Безперечно, в даному випадку існує більше підстав говорити про

"нейтральне", аніж про зовнішнє, але це слово саме по собі надто очевидно відсилає до послаблення віри, до стирання або до взяття в дужки всякої буттєвої позиції, тоді як ідеться про те, щоб віднайти те зовнішнє, де розподіляються, в їхній відносній рідкості, в їхньому лакунарному сусідстві, в їхньому розпростореному обширі події висловлювань.

— Це завдання передбачає, що поле висловлювань не описується як "переклад" операцій або процесів, які відбуваються десь-інде (в думці людей, у їхній свідомості або підсвідомості, у сфері трансцендентних утворень), а що воно сприймається, в його емпіричній скромності, як місце подій, закономірностей, встановлення відносин, визначених видозмін, систематичних перетворень; одне слово, що до нього ставляться не як до результату або сліду чогось іншого, а як до практичної царини, що є автономною (хоч і залежною), що її можна описати на її власному рівні (хоч і слід було б артикулювати на чомусь іншому, ніж вона сама).

— Воно передбачає також, що цю сферу висловлювань не співвідносять ані з індивідуальним суб'єктом, ані з чимось таким, як колективний досвід, ані з трансцендентною суб'єктивністю; її описують як анонімне поле, чия конфігурація визначає можливе місце суб'єктів, які говорять. Більше не слід розташовувати висловлювання у стосунку до суверенної суб'єктивності, а треба виявити в різних формах суб'єктивності, яка говорить, наслідки, притаманні полю висловлювання.

— Воно передбачає також, що у своїх перетвореннях, у своїх послідовних рядах, у своїх дериваціях поле висловлювань не підпорядковується тимчасовості свідомості, як

своїй необхідній моделі. Не треба сподіватися, — принаймні на цьому рівні й у цій формі опису, — що можна буде написати історію мовленого, яка мала б повне право вважатися і за своєю формою, і за своїми закономірностями та природою історією індивідуальної або анонімної свідомості, проекту, системи намірів, сукупності цілей. Час мов — це не тлумачення, у якійсь видимій хронології, неясного часу думки.

Таким чином, аналіз висловлювань здійснюється без звернення до *cogito*[1]. Він не ставить питання про того, хто говорить, хто виражає себе чи ховається за тим, що він сказав, хто реалізує в мові свою суверенну волю або неусвідомлено підкоряється вимогам, яких не розуміє й не осмислює до кінця. Цей аналіз фактично розташовується на рівні "кажуть" — і під цим не треба розуміти певний різновид загальної думки, колективного уявлення, що могло б накидатися кожному індивідові; нема потреби дослухатися до гучного безіменного голосу, який начебто висловлюється через мову кожної окремої особи; але треба чути сукупність усього сказаного з усіма відношеннями, закономірностями й перетвореннями, що можуть там спостерігатися, царину, чиї певні фігури та певні перетини вказують на осібне місце суб'єкта, який говорить, і можуть одержати ім'я автора. "Байдуже, хто говорить", — але те, *що* говорить, він говорить не в будь-якому місці. Він неодмінно включається в гру зовнішнього.

Третя характеристика аналізу висловлювань полягає в тому, що він звертається до специфічних форм накопичення, які не мо-

---

[1] Міркую (*латин.*).

жуть ідентифікуватися ані з введенням усередину надбань у формі спогадів, ані з байдужим підсумуванням документів. Зазвичай, коли аналізуються вже реалізовані мови, їх розглядають як заторкнуті сутнісною післядією; незалежно від того, чи вони збереглися внаслідок випадковості, чи завдяки зусиллям людей, які могли плекати ілюзії щодо цінності та безсмертної значущості своїх слів, вони ніколи не є нічим іншим як письменами, нагромадженими в поросі бібліотек, де вони повиті сном, у який вони невпинно поринали, відтоді як їх було промовлено, відтоді як їх було забуто і їхня видима дієвість загубилася в часі. Щонайбільше вони можуть сподіватися на щастя бути знайденими й прочитаними, на те, що хтось розшифрує позначки, які вказують, коли й де їх було промовлено; щонайбільше вони можуть сподіватися, що ті позначки, бувши розшифровані, зможуть вивільнити за допомогою пам'яті, яка проходить крізь час, поховані в них думки, бажання, сонні видива. Ці чотири терміни: прочитання — слід — розшифрування — пам'ять (хоч би які привілеї надавалися тому або тому з них і хоч би яким був метафоричний простір, що надається йому й дозволяє брати до уваги три інші) визначають систему, котра, як правило, дозволяє вивільнити мову з її непорушності й на мить повернути їй частку втраченої енергії.

Але суть аналізу висловлювань полягає не в тому, щоб пробудити тексти від їхнього нинішнього сну і, знявши чари з позначок, які ще читаються на їхній поверхні, відтворити спалах їхнього народження; навпаки, йдеться про те, щоб простежити за перебігом їхнього сну або, радше, дослідити теми, пов'язані зі сном, забуттям, втраченим похо-

дженням, і з'ясувати, який спосіб існування може характеризувати висловлювання, незалежно від їхнього виголошення в глибині часу, в якому вони й досі існують, в якому вони збереглися, в якому вони знов активізуються й використовуються, в якому їх також забувають, але не згідно з первісним призначенням, а часом навіть руйнують.

— Цей аналіз передбачає, що висловлювання розглядаються в *інерційності*, яка їм притаманна, проте не є тією, в якій завжди можна актуалізувати відсилання до минулої події формулювання. Сказати, що висловлювання є інертними, не означає сказати, що вони залишаються в полі пам'яті й що можна з'ясувати, щó саме вони означали; але це означає, що вони збереглися завдяки певній кількості матеріальних засобів і техніки (з яких книжка, само собою зрозуміло, — це лише один приклад), завдяки певним закладам (серед багатьох інших можна назвати й бібліотеку) і наділені певними особливостями статусу (що не є однаковими, коли йдеться про релігійний текст, збірник законів чи наукову працю). Це означає також, що вони входять як складова частина до технічних засобів, що знаходять їм застосування, до практичної діяльності, що з них походить, до суспільних відносин, які через них творяться або змінюються. І нарешті, це означає, що речі не зберігають того самого способу існування, тієї самої системи відносин із тим, що їх оточує, тих самих схем застосування, тих самих можливостей перетворень, після того як вони були сказані. Це збереження в часі є далеким від того, щоб бути випадковим або вдалим продовженням існування, що може тривати лише одну мить, а тому інертність з повним

правом належить висловлюванню; забуття й руйнування є, в якомусь розумінні, лише нульовим ступенем цієї інертності. А на тому тлі, яке вона становить, можуть розгортатися ігри пам'яті й спогадів.

— Цей аналіз також передбачає, що висловлювання розглядаються у формі *адитивності*, яка є для них специфічною. Справді, типи групування послідовних висловлювань не є скрізь однаковими, й вони ніколи не здійснюються через просте нагромадження або суміжне розташування послідовних елементів. Математичні висловлювання не додаються одне до одного, так само, як релігійні тексти або акти юриспруденції (всі вони мають свою специфічну манеру складання, взаємного анулювання, взаємовиключення, взаємодоповнення, утворення більш або менш нерозривних і наділених особливими властивостями груп). Більше того, ці форми адитивності не задаються раз і назавжди і для однієї визначеної категорії висловлювань: сьогоднішні дослідження в галузі медицини утворюють сукупність, яка не підлягає тим самим законам композиції, що й збірник пригод, укладений у XVIII столітті; сучасні математичні праці не нагромаджують своїх висловлювань за моделлю Евклідової геометрії.

— Нарешті, аналіз висловлювань передбачає, що беруться до уваги явища *рекуренції*. Всяке висловлювання включає в себе поле попередніх елементів, у відношенні до яких воно розташоване, причому воно спроможне заново організовувати й перерозподіляти його згідно з новими відношеннями. Воно встановлює своє минуле, визначає в тому, щó йому передує, споріднені з ним елементи, заново окреслює те, щó робить його можливим або необхідним, виключає те, що не може з

ним суміщатися. Воно постулює це висловлювальне минуле як набуту істину, як подію, що відбулася, як форму, що її можна змінити, як матеріал, що піддається перетворенням, або ще як об'єкт, про який можна говорити тощо. У стосунку до всіх цих можливостей рекуренції пам'ять і забуття, повторне відкриття смислу або його пригнічення аж ніяк не можуть вважатися фундаментальними законами і є лише одиничними фігурами.

Таким чином, опис висловлювань та мовних формацій має позбутися уявлення про повернення, такого поширеного й такого настійного. Він не претендує на те, щоб повернутися поза час, який був би лише падінням, латентністю, забуттям, покровом або блуканням, до основоположного моменту, коли слово ще не було пов'язане з жодною матеріальністю, не було скуте жодною сталістю і перебувало в невизначеному вимірі відкритості. Такий опис не має на меті визначити для вже сказаного парадоксальну мить другого народження; він не заклинає світанок повернути назад. Навпаки, він трактує висловлювання в густині накопичення, в яку вони занурені і яку вони, проте, не перестають змінювати, турбувати, перекидати й іноді руйнувати.

Описати сукупність висловлювань не як замкнену й переповнену цілісність значення, а як лакунарну й пошматовану фігуру, описати сукупність висловлювань не в її співвідношенні з внутрішнім змістом наміру, думки або суб'єкта, але згідно з розсіянням зовнішнього, описати сукупність висловлювань не для того, щоб віднайти в ній момент або слід походження, а тільки специфічні форми накопичення, — це, звичайно ж, не означає

прояснити тлумачення, відкрити основу, вивільнити акти становлення; це тим більше не означає судити про раціональність або пробігти телеологію. Це означає встановити те, що я охоче назвав би *позитивністю*. Тобто проаналізувати мовну формацію — це означає розглянути сукупність вербальних перформансів на рівні висловлювань та тієї форми позитивності, що для них характерна; або, якщо висловитися коротше, — це визначити тип позитивності мови. Якщо, замінюючи дослідження сукупностей — аналізом рідкості, тему трансцентної основи — описом відношень зовнішнього, пошук першоджерел — аналізом накопичень, людина стає позитивістом, то в такому разі я щасливий позитивіст, я легко з цим погоджуюсь. До того ж я анітрохи не жалкую, що кілька разів застосував (хоча й дещо навмання) термін "позитивність", щоб схарактеризувати хоча б приблизно той клубок, що його намагався розплутати.

V
ІСТОРИЧНЕ АПРІОРІ ТА АРХІВ

Позитивність мови — як і позитивність природничої історії, політичної економії або клінічної медицини — характеризує її єдність у часі і поза індивідуальними творами, книжками та текстами. Ця єдність, безперечно, не дозволяє з'ясувати, хто мав слушність, хто наводив строгі арґументи, хто найбільше відповідав власним постулатам — Ліней чи Бюфон, Кене чи Тюрґо, Брусе чи Біша́; вона також не дає можливості визначити, який із цих творів був найближчий до свого первісного або останнього призначення, який найрадикальніше формулював загальний проект науки. Зате вона дає змогу з'ясувати, якою мірою Бюфон та Ліней (або Тюрґо та Кене, Брусе та Біша́) говорили про "одне й те саме", розташовуючись на одному рівні або на "тій самій відстані", розгортаючи "те саме концептуальне поле", зустрічаючись на "тому самому полі битви"; натомість вона пояснює, чому не можна твердити, що Дарвін говорив про те саме, що й Дидро, що Ленек був послідовником Ван Світена або що Джевонс відповідав фізіократам. Вона визначає обмежений простір комунікації. Простір відносно звужений, оскільки він далекий від того, щоб мати широту науки, взятої в усьому її історичному становленні, від найдальших першоджерел до точки її нинішнього розвитку; але простір також значно ширший, аніж гра впливів одного автора на іншого або ніж об-

ласть явно виражених полемік. Дуже різні твори, розпорошені книжки, вся ця маса текстів, які належать до однієї мовної формації, — і стільки авторів, що знають або не знають один одного, критикують один одного, спростовують один одного, запозичають один у одного, знаходять один одного, самі про те не здогадуючись, і наполегливо сплітають свої неповторні мови в мережу, якою вони не володіють і якої не бачать в усій її повноті й погано уявляють собі її розміри, — усі ці фігури та різні індивідуальності сполучаються між собою не тільки логічним зчепленням суджень, що їх вони висувають, не тільки повторністю тем, не тільки настійністю переданого, забутого й знову відкритого значення — вони сполучаються передусім формою позитивності своєї мови. Або, якщо висловитися точніше, ця форма позитивності (та умови виконання функції висловлювань) визначає поле, в якому можуть імовірно розгортатися формальні тотожності, тематичні безперервності, перенесення понять, полемічні ігри. Таким чином позитивність відіграє роль того, що ми могли б назвати історичним *апріорі*.

Поставлені поруч, ці два слова створюють трохи викличний ефект; я хочу визначити терміном "апріорі" поняття, яке було б не умовою правильності суджень, а умовою реальності висловлювань. Ідеться не про те, щоб віднайти те, що могло б зробити законним якесь твердження, а про те, щоб виділити умови появи висловлювань, закон їхнього співіснування з іншими, специфічну форму їхнього способу існування, принципи, згідно з якими вони існують, перетворюються і зникають. *Апріорі* не істин, які могли б ніколи не бути сказаними або реально даними досвіду, а історії, яка є даною, бо це історія ре-

чей, дійсно сказаних. Причина застосування цього трохи варварського терміна полягає в тому, що це апріорі має характеризувати висловлювання в їхньому розсіянні, в усіх розламах, що утворюються внаслідок їхньої незв'язності, в їхніх нагромадженнях та обопільному заміщенні, в їхній одночасності, яка не піддається уніфікації, і в їхній послідовності, що не може виводитись дедуктивно; одне слово, воно мусить брати до уваги той факт, що мова має не лише смисл або істинність, а й історію, й історію специфічну, яка не зводить його до законів чужого становлення. Воно має показати, наприклад, що історія граматики не є проекцією в царині мови та її проблем тієї історії, яку загалом можна назвати історією розуму або ментальності, тобто історії, що її вона в будь-якому випадку поділяла б із медициною, механікою або теологією; але що вона передбачає такий тип історії — форму розсіяння в часі, спосіб послідовної наступності, стабільності та реактивації, швидкість розгортання або обертання, — що належить лише їй, навіть якщо вона перебуває у зв'язку з іншими типами історії. До того ж це апріорі не уникає історичності: воно не утворює позачасової структури, що перебувала б понад подіями, в нерухомому небі; воно визначається як сукупність правил, які характеризують мовну практику: причому ці правила не накидаються ззовні елементам, між якими вони встановлюють відносини; вони втягнуті навіть у те, що вони пов'язують; і якщо вони не змінюються з найменшим з-поміж них, вони їх змінюють і перетворюються разом із ними на певні вирішальні пороги. Апріорі позитивностей є не лише системою часового розсіяння; воно само є сукупністю, що може піддаватися перетворенням.

Поряд із формальними апріорі, юрисдикція яких простягається без елементу випадковості, існує фігура суто емпірична; але, з другого боку, оскільки воно дозволяє розуміти мови в рамках закону їхнього дійсного становлення, воно мусить брати до уваги той факт, що така-то мова в даний момент може приймати і вводити в дію, або, навпаки, виключити, забути або знехтувати ту або ту формальну структуру. Воно не може брати до уваги (завдяки, наприклад, психологічній або культурній генезі) формальні апріорі; але воно допомагає зрозуміти, як формальні апріорі можуть мати в історії точки дотику, місця включення, вторгнення або появи, сфери або випадки введення в дію, і зрозуміти, як ця історія може бути не абсолютно зовнішньою випадковістю і не необхідністю форми, що розгортає свою власну діалектику, а специфічною закономірністю. Тож не буде нічого приємнішого, але й приблизнішого, аніж мислити це історичне апріорі як апріорі формальне, до того ж наділене історією; як велику, нерухому й порожню постать, що якогось дня могла б виринути на поверхні часу, накликати на людську думку тиранію, якої ніхто не міг би уникнути, і несподівано зникнути в затемненні, що його не допомогла б передбачити жодна подія; як трансцендентну синкопу, як гру мерехтливих форм. Формальне апріорі й апріорі історичне — це явища різних рівнів і різної природи: якщо вони й перетинаються, то тільки тому, що перебувають у двох різних вимірах.

Область висловлювань, артикульована в такий спосіб згідно з історичними апріорі, отак характеризована різними типами позитивності й розокремлена різними мовними формаціями, більше не видається тією одно-

манітною й неосяжною рівнявою, якою я змалював її на початку, коли говорив про "поверхню мови"; вона також втрачає вигляд тієї інертної, гладенької і нейтральної стихії, з якої раз у раз виринають, за законами свого власного руху або підштовхувані якоюсь неясною динамікою, теми, ідеї, поняття, знання. Тепер ідеться про складний об'єм, де диференціюються неоднорідні реґіони і де розгортаються, за специфічними правилами, практичні дії, які не можуть накладатися одна на одну. Замість бачити, як вишиковуються у великій міфічній книзі історії, слова, що передають видимими літерами думки, які склалися раніше й десь-інде, маємо, у товщі мовних практик, системи, що встановлюють висловлювання як події (які мають свої умови і свою сферу виникнення) та речі (які передбачають свою можливість та поле свого застосування). Саме ці системи висловлювань (з одного боку — подій, а з другого — речей) я пропоную назвати *архівом*.

Під цим терміном я розумію не суму всіх текстів, що їх культура зберегла при собі як документи свого власного минулого або як свідчення про збереження своєї ідентичності; я не розумію під ним також інституцій, які, в даному суспільстві, дозволяють реєструвати й зберігати мови, що їх треба зберегти в пам'яті й забезпечити до них вільний доступ. Радше навпаки, те, що стільки речей, сказаних стількома людьми протягом стількох тисячоліть, виникло не лише за законами думки або внаслідок простої гри обставин, означає, що вони не просто знаки, на рівні вербальних перформансів, того, що могло розгорнутися згідно з порядком розуму або в порядку речей; це значить, що вони з'явилися завдяки всій тій грі відношень, які характе-

ризують власне мовний рівень; що замість бути фігурами випадковими й ніби навмання прищепленими до безмовних процесів, вони виникають згідно зі специфічними закономірностями; одне слово, якщо існують речі сказані, — і тільки вони, — безпосередню причину треба шукати не в самих сказаних речах і не в людях, які їх сказали, а в системі дискурсивності, в тих можливостях та неможливостях формування висловлювань, які вона створює. Архів — це передусім закон того, що може бути сказане, система, що керує появою висловлювань як осібних подій. Але архів — це також і те, що перешкоджає всім цим сказаним речам безконечно нагромаджуватись в аморфній множинності, вписуватись у безперервну лінійність і зникати внаслідок простої появи зовнішніх випадковостей; те, що допомагає їм групуватися у виразно окреслені утворення, сполучатися між собою згідно з численними взаємозв'язками, зберігатися або зникати внаслідок специфічних закономірностей; це те, що не дає їм відходити разом із часом, але дозволяє одним із них блищати яскраво, як близькі зорі, що насправді приходять до нас дуже здалеку, тоді як інші, цілком сучасні, вже вкрай бліді. Архів — це не те, що зберігає подію висловлювання, схильну до негайної втечі, і зберігає для майбутніх спогадів її громадянський статус утікача; це те, що в самому корені висловлювання-події та в тілі, у якому вона дана, визначає від самого початку *систему його висловлювальності*. Архів — це також не те, в чому збирається порох висловлювань, що знову стали нерухомі, і не те, що робить можливим імовірне диво їхнього воскресіння; він є тим, що визначає модус актуальності висловлювання-речі; *це — система його*

функціонування. Далекий від того, щоб бути тим, що об'єднує все сказане в цьому великому неясному шепотінні якоїсь мови, далекий від того, щоб бути тільки тим, що забезпечує нам існування в середовищі підтримуваної мови, він є тим фактором, він — те, що диференціює мови в їхньому множинному існуванні й уточнює їх у їхній власній тривалості.

Між *мовою*, яка визначає систему побудови можливих фраз, і *корпусом*, що пасивно збирає промовлені слова, архів визначає особливий рівень — рівень практики, що виводить на поверхню множинність висловлювань, як стільки ж закономірних подій, як стільки ж речей, що піддаються трактуванню та маніпулюванню. Він не обтяжений вагою традиції і не являє собою бібліотеки всіх бібліотек, розташованої поза часом і поза місцем; але він не є й тим затишним осередком забуття, що відкриває перед кожним новим словом поле здійснення його свободи; перебуваючи між традицією та забуттям, він виробляє практичні правила, і ця практика дає можливість висловлюванням водночас і продовжувати своє існування, і закономірно змінюватися. Це — *загальна система формування і перетворення висловлювань.*

Немає сумніву, що неможливо вичерпно описати архів якогось суспільства, якоїсь культури або цивілізації; навіть, безперечно, архів цілої епохи. З другого боку, не уявляється можливим описати й наш власний архів, бо саме всередині цих правил ми говоримо, бо саме він надає тому, що ми можемо сказати — і самому собі, об'єкту нашої мови, — свої способи появи, свої форми існування й співіснування, свою систему накопичення, історичності та зникнення. У своїй цілості архів не піддається описові; і він не може бу-

ти чітко окреслений у своїй актуальності. Він дається в окремих фрагментах, ділянках та рівнях, безперечно, тим легше й виразніше, чим більше часу нас від нього відокремлює: у крайньому випадку, якби не рідкість документів, для його аналізу знадобилася б дуже велика хронологічна відстань. А проте, як можна було б обґрунтувати цей опис архіву, прояснити, щó робить його можливим, визначити місце, з якого він сам промовляє, проконтролювати його обов'язки та його права, випробувати та опрацювати його поняття, — принаймні на цьому етапі дослідження, де він може визначити свої можливості лише в момент їхньої реалізації, — якби він вперто описував лише найдальші горизонти? Тож чи не треба йому якнайбільше наблизитись до цієї позитивності, якій сам він підпорядкований, та до цієї системи архіву, яка дозволяє сьогодні говорити про архів у загальному розумінні? Чи не треба йому висвітлити, хай навіть збоку, це поле висловлювання, частиною якого він є?. Таким чином, аналіз архіву включає в себе привілейовану ділянку: водночас близьку до нас, але відмінну від нашої актуальності, це узбіччя часу, що оточує наше теперішнє, що нависає над ним і вказує на нього в його інакшості; це те, що, поза нами, нас обмежує. Опис архіву розгортає свої можливості (та опанування його можливостей), виходячи з мов, які щойно перестали бути виключно нашими; його поріг існування встановлюється розривом, який відокремлює нас від того, чого ми не можемо більше сказати, й від того, що виходить за межі нашої мовної практики; він починається за межами нашої власної мови, його місце — то відхилення від наших власних мовних практик. У цьому розумінні він має

цінність для нашого діагнозу. Не тому, що він дозволив би нам скласти таблицю наших характерних рис і наперед накреслити подобу, яку ми матимемо в майбутньому. Але він забирає в нас наші неперервності; він розпорошує ту часову ідентичність, у якій ми любимо себе споглядати, щоб заклинати розриви історії; він уриває нитку трансцендентних телеологій; і там, де антропологічна думка досліджувала буття людини або її суб'єктивність, він примушує яскраво спалахнути інше, й зовнішнє. Осмислений у такий спосіб діагноз не констатує нашої ідентичності через гру відмінностей. Він установлює, що ми являємо собою відмінність, що наш розум — це відмінність мов, наша історія — це відмінність часу, наше "я" — це відмінність масок. Що відмінність аж ніяк не є забутим і наново відкритим першоджерелом, що це розсіяння, яким ми є і яке ми творимо.

Запровадження поняття архіву, що ніколи не було завершене, ніколи не було цілісно осмислене, утворює загальний горизонт, якому належать опис мовних формацій, аналіз позитивностей, орієнтування поля висловлювань. Право слів — яке не збігається з правом філологів, — отже, дає підстави назвати всі ці дослідження *археологією*. Цей термін не спонукає до пошуків будь-якого початку; він не споріднює аналіз ні з якими розкопками чи геологічним пошуком. Він позначає загальну тему опису, який опитує вже-сказане на рівні його існування, на рівні функції висловлювання, яка в ньому виконується, на рівні мовної формації, до якої він належить, на рівні загальної системи архіву, якій він підпорядкований. Археологія описує мови як практики, що конкретизуються у стихії архіву.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ОПИС

I
АРХЕОЛОГІЯ Й ІСТОРІЯ ІДЕЙ

Тепер можна обернути аналіз у протилежний бік; можна знову спуститися вниз за течією і, вже обстеживши область мовних формацій та висловлювань, вже зробивши начерк загальної теорії, податися до можливих сфер застосування. Коротко глянути, якій меті може послужити цей аналіз, що його я — можливо, з надмірною врочистістю, — охрестив "археологією". Власне, це треба було зробити, бо, по щирості, деякі речі все ще мене турбують. Я виходив із досить простої проблеми: розокремлення мови на великі утворення, які не були ані творами, ані авторами, ані книжками, ані темами. І ось, маючи на меті лише окреслити їх, я взявся за побудову цілої серії понять (мовних формацій, позитивності, архіву), я визначив цілу сферу (висловлювання, поле висловлювань, мовні практики), я намагався виявити специфічність методу, який не був би ні формалізаторським, ні інтерпретаційним; одне слово, я вдався до всього інструментарію, чия вагота й, певна річ, химерне обладнання просто-таки бентежать. З двох або трьох причин: існує вже достатня кількість методів, які дають змогу описувати й аналізувати мову, отже, прагнення додати до них іще один не здаватиметься невиправданою самовпевненістю. А крім того, я ще й поставив під знак запитання такі мовні єдності, як "книжка" або "творчий доробок", бо запідозрив, що вони не є такими безпосе-

редніми й очевидними, якими здаються: чи розумно протиставляти їм утворення, які виокремлюються коштом такого зусилля, після стількох невпевнених спроб і згідно з такими невизначеними принципами, що знадобилися сотні сторінок, щоб їх описати? І те, що всі ці інструменти врешті-решт допоможуть висвітлити ці славетні "мови", чия ідентичність ними встановлюється, — чи вони й справді те саме, що ті подоби (що їх називають "психіатрією", або "політичною економією", або "природничою історією"), від яких я емпірично відштовхувався і які дали мені привід для створення цього дивного арсеналу? Тепер мені конче необхідно виміряти описову ефективність понять, що їх я спробував визначити. Я повинен знати, чи працює моя машина й щó саме вона може виробити. Що ж може запропонувати ця археологія такого, для чого інші методи опису виявилися б недостатніми? Якою є винагорода за такі тяжкі зусилля?

І тут у мене виникає перша підозра. Я діяв так, ніби відкрив цілком нову царину, і немов для того, щоб описати її, мені знадобилися цілком нові засоби оцінок та вимірювань. Але хіба ж я не опинився саме в тому просторі, який добре й давно всім відомий під назвою "історії ідей"? Хіба ж не на нього я завжди внутрішньо орієнтувався навіть у тих двох або трьох випадках, коли намагався зберегти певну дистанцію? Якби я умисне не відвертав очей, хіба я не знайшов би в тому ж таки полі вже готовим, уже проаналізованим усе те, що я шукав? По суті, я, можливо, лише історик ідей. Але сором'язливий або, якщо хочете, самовпевнений. Історик ідей, який схотів згори донизу оновити свій предмет; який, безперечно, схотів надати йому

тієї самої строгості, що її нещодавно набули інші описи, близькі до цього останнього; але який, неспроможний реально змінити цю давню форму аналізу, неспроможний перевести її через поріг науковості (чи тому, що така метаморфоза взагалі неможлива, чи тому, що йому не вистачило снаги самому здійснити таке перетворення), проголошує, творячи ілюзію, що він завжди робив і хотів робити щось зовсім інше. Весь цей новий туман — аби приховати те, що дослідник лишився посеред того самого краєвиду, прикипівши до старого, зовсім виснаженого ґрунту. Я не матиму права заспокоїтися, доки не відірвуся від "історії ідей", доки не покажу, чим саме археологічний аналіз відрізняється від її описів.

Нелегко схарактеризувати таку дисципліну, як історія ідей: неясно визначений предмет, нечітко окреслені межі, звідусіль запозичені методи, плутаний і непевний розвиток думки. Проте складається враження, що за нею можна визнати дві ролі. З одного боку, цей предмет розповідає історію суміжних подій, історію околиць. Історію не наук, а тих недосконалих, не опертих на надійне підґрунтя знань, які так ніколи й не досягли протягом свого тривкого життя наукової форми (це радше історія алхімії, аніж хімії, радше історія тваринного розуму та френології, аніж фізіології, радше історія атомістики, аніж фізики). Це історія тих темних філософій, які не дають спокою літературі, мистецтву, наукам, праву, моралі і навіть повсякденному життю людей; історія цих віковічних сюжетів, які так ніколи й не викристалізувалися в строгу й індивідуальну систему, але витворили стихійну філософію тих, які не філософствували. Це історія не літерату-

ри, а того побічного гомону, того повсякденного зникомого письма, що ніколи не набуває статусу твору або відразу його позбувається; це аналіз сублітератур, альманахів, журналів і газет, скороминущих успіхів, авторів, які й не могли здобути визнання. Визначена в такий спосіб, — але відразу видно, як важко зафіксувати її точні межі, — історія ідей адресується до всього того прихованого масиву думки, до всієї тієї гри уявлень, які безіменно існують між людьми; у проміжках між великими мовними пам'ятками вона відкриває нетривкий ґрунт, на якому вони спочивають. Це наука про плинні мови, про неоформлені твори, про не пов'язані між собою теми. Радше аналіз думок, аніж знань, радше аналіз помилок, аніж істини, аналіз не форм думки, а типів ментальності.

Але, з другого боку, історія ідей ставить перед собою завдання дослідити наукові дисципліни, що вже існують, розглянути їх і заново витлумачити. У такому разі її слід розглядати вже не як марґінальну область, а як стиль аналізу, як погляд у певній перспективі. Вона бере на себе відповідальність за історичну царину наук, літератур і філософій; але вона описує там знання, які правили за емпіричну, а не обмірковану основу для подальших формалізацій; вона намагається віднайти безпосередній досвід, записаний у мові; вона йде за генезою, яка, виходячи з одержаних і набутих уявлень, дає життя системам і творам. Але зате вона й показує, як потроху розпадаються ці великі утворення, що виникли в такий спосіб, як роз'єднуються раніше поєднані теми й живуть далі своїм окремим життям, виходять з ужитку або з'єднуються в новий спосіб. У цьому випадку історія ідей є дисципліною про початки й кінці, це опис

неясних неперервностей та повернень, про відтворення процесів розвитку в лінійній формі історії. Але вона може також і завдяки цьому описувати, від однієї області до іншої, весь процес обмінів та посередництв; вона показує, як наукове знання поширюється, поступаючись місцем філософським концепціям, і в певних випадках набуває форми в літературних творах; вона показує, як проблеми, поняття, теми можуть переходити з філософської царини, де вони були сформульовані, до наукової або політичної мови; вона пов'язує певними відносинами твори з інституціями, звичками та суспільною поведінкою, з технологіями, потребами й безмовними практиками, вона намагається оживити найбільш опрацьовані форми мови в конкретному краєвиді, в середовищі зростання та розвитку, де вони народилися. У цьому випадку вона стає дисципліною взаємопроникнень, описом концентричних кіл, які оточують твори, увиразнюють їх, пов'язують їх між собою і включають їх у все те, що не є ними.

Очевидним є те, як ці дві ролі історії ідей пов'язані між собою. У найзагальнішій формі можна сказати, що вона постійно описує перехід — в усіх тих напрямках, у яких він відбувається, — від не-філософії до філософії, від не-науковості до науки, від не-літератури до самого літературного твору. Вона являє собою аналіз прихованих народжень, далеких відповідностей, незмінностей, які вперто зберігаються під покровом видимих змін, повільних формацій, які користаються з безлічі сліпих співучастей, з тих усеохопних уявлень, які помалу переплітаються й раптово ущільнюються на самісінькому вістрі твору. Походження, безперервність, підсумування — ось великі теми історії ідей, через які

вона прив'язується до певної, тепер уже традиційної форми історичного аналізу. За таких умов видається цілком нормальним, що кожен, хто досі має про історію, про її методи, її вимоги та можливості таке, вже дещо застаріле, уявлення, не може навіть подумати про те, щоб розлучитися з такою дисципліною, як історія ідей; або радше він вважатиме, що всяка інша форма аналізу мов буде зрадою самої історії. Таким чином, археологічний опис — це якраз відхід від історії ідей, систематична відмова від її постулатів та методик, спроба створити зовсім іншу історію того, що говорили люди. І якщо декотрі не впізнають у цьому задумі історію свого дитинства, якщо вони оплакують її і кличуть в епоху, що призначена не для неї, цю велику тінь минулих часів, це з певністю доводить, що вони зберігають їй глибоку вірність. Але ця консервативна затятість утверджує мене в правильності мого наміру зробити те, що я надумав зробити.

Між археологічним аналізом та історією ідей існують численні відмінності. Зараз я спробую назвати чотири з них, які здаються мені найголовнішими: відмінність у підході до новизни; відмінність у аналізі суперечностей; відмінність у порівняльних описах; нарешті, відмінність у напрямку перетворень. Сподіваюся, що ці чотири пункти відмінностей допоможуть краще зрозуміти особливості археологічного аналізу і дадуть змогу виміряти його описову спроможність. Для цього поки що буде досить назвати кілька принципів.

1. Археологія намагається визначити не думки, уявлення, образи, теми, наслання, що ховаються або виражені в мові, а самі ці мови, ці мови як практики, підпорядковані пев-

ним правилам. Вона не трактує мову як *документ*, як знак іншої речі, як елемент, що мав би бути прозорим, але недоречну непрозорість якого іноді доводиться долати, щоб добутися до глибин істотного, там, де це істотне ще збереглося; вона звертається до мови в її власному обсягу, як до *пам'ятника*. Археологія — це не інтерпретаційна дисципліна, вона не шукає краще прихованої "іншої мови". Вона відмовляється бути "алеґоричною".

2. Археологія не прагне знайти безперервний і невідчутний перехід, який плавно поєднує мови з усім тим, що їм передує, їх оточує або розташоване безпосередньо за ними. Вона не очікує ані того моменту, коли, починаючи з того, чим вони ще не були, мови стають тим, чим вони є; ані того моменту, коли, втрачаючи міцність своєї будови, вони потроху втрачатимуть свою ідентичність. Проблема археології, навпаки, полягає в тому, щоб визначити мови в їхній специфічності; показати, в чому саме взаємодія правил, що їх вони вводять у дію, не зводиться до всього іншого; щоб іти за ними, вздовж їхніх зовнішніх контурів і щоб краще їх підкреслити. Вона не рухається, в повільному поступі, від неясного поля думки до своєрідності системи або до остаточної стабільності науки; вона є аж ніяк не "словослів'ям", а диференціальним аналізом модальностей мови.

3. Археологія аж ніяк не впорядковується за суверенною подобою твору; вона аж ніяк не намагається схопити той момент, коли він відокремлюється від безіменного горизонту. Вона не прагне віднайти ту загадкову точку, де індивідуальне й суспільне переходять одне в одне. Вона не є ані психологією, ані соціологією, ані, загальніше кажучи, антропологією творення. Твір не є для неї відповід-

ним розривом, навіть якщо перемістити його в глобальний контекст або в мережу причинних зв'язків, які його підтримують. Вона визначає типи й правила мовних практик, які перетинають індивідуальні твори, які іноді цілком їх собі підпорядковують і панують над ними так, щоб ніщо не уникнуло їхнього впливу; але буває, що вони керують ними лише частково. Інстанція суб'єкта-творця як причини буття твору та початку його єдності, для археології чужа.

4. Нарешті, археологія не намагається реконструювати те, що могли думати, хотіти, мати за мету, переживати, жадати люди саме в ту мить, коли виголошували мову; вона не прагне здобути те зникоме ядро, в якому автор і твір обмінюються своєю ідентичністю; де думка залишається ще дуже близькою до самої себе в поки що не одміненій формі й де слова ще не розгорнулися в просторовому й послідовному розсіянні мови. Іншими словами, вона не намагається повторити те, що вже сказано, приєднуючись до нього в самій його ідентичності. Вона не прагне відійти вбік у двозначній скромності прочитання, яке повернуло б, у всій його чистоті, далеке, слабке, ледь видиме світло першоджерела. Вона не є чимось більшим і чимось іншим, аніж повторний запис, тобто впорядкованим перетворенням вже записаного у збереженій формі зовнішнього. Це не повернення до таємниці походження; це систематичний опис мови-об'єкта.

II
ОРИҐІНАЛЬНЕ Й РЕҐУЛЯРНЕ

Загалом історія ідей розглядає царину мови як поле з двома значеннями: кожен елемент, який йому належить, може бути схарактеризований як старий або новий, незвичайний або повторений, традиційний або ориґінальний, відповідний пересічному типу або такий, що відхиляється від нього. Таким чином, можна розрізняти дві категорії формулювань: одні — наділені особливим значенням і відносно нечисленні, які з'являються вперше, не мають схожих на них попередників, можуть у певних випадках стати взірцем для інших і в цій своїй якості заслуговують того, щоб уважатися творіннями; і інші — банальні, повсякденні, масові, що не відповідають самі за себе й утворюються з уже сказаного, часто повторюючи його буквально. Кожну з цих двох груп історія ідей наділяє певним статусом і аналізує їх по-різному: описуючи першу, вона розповідає історію винаходів, змін, метаморфоз, вона показує, як істина відокремилася від помилки, як свідомість пробудилася з довгої низки снів, як по черзі поставали нові форми, щоб подарувати нам краєвид, який тепер є нашим; завдання історика — віднайти, виходячи з цих окремих точок, з цих послідовних розривів, неперервну лінію еволюції. Друга група, навпаки, подає історію як післядію і вагу, як повільне нагромадження минулого й мовчазне накопичення вже сказаного; тут вислов-

лювання мають розглядатися у своїй масі й залежно від того, щó між ними є спільного; їхня своєрідність подій може бути нейтралізована; втрачають свою важливість також ідентичність їхнього автора, момент і місце їхньої появи; зате має вимірюватися їхній обшир: до якого місця й до якого моменту вони повторюються, по яких каналах розповсюджуються, в яких групах обертаються; який загальний горизонт окреслюють вони для людської думки, які перешкоди ставлять на її шляху; і в який спосіб, характеризуючи епоху, вони допомагають відрізнити її від інших: тоді описується низка загальних фігур. У першому випадку історія ідей описує послідовність подій у сфері думки; у другому йдеться про нерозривні поверхні наслідків; у першому випадку відтворюється поява істин або форм; у другому — поновлюються забуті взаємозв'язки, а мови відсилаються до їхньої відносності.

Правда, історія ідей постійно визначає зв'язки між цими двома підходами; тут неможливо знайти один із цих двох аналізів у його чистому вигляді: вона описує конфлікти між старим і новим, опір набутого, придушення ним усього того, що ніколи ще не було сказане, покрови, якими воно його ховає, забуття, в якому йому іноді вдається його поховати; але вона описує також полегшення, які, непомітно й здалеку, готують майбутні мови; вона описує відлуння відкриттів, швидкість і масштаби їхнього розповсюдження, повільні процеси їхнього заміщення та раптові поштовхи, що перевертають і руйнують знайому мову; вона описує включення нового в уже структуроване поле набутого, прискорене падіння оригінального в традиційне, а також повторні появи вже сказаного та ви-

хід на поверхню первісного. Але це перехрещування не перешкоджає їй постійно здійснювати двополюсний поділ на старе й нове. Поділ, який знову й знову вносить в емпіричну стихію історії та в кожен із її моментів проблематику першоджерел: у кожному творі, в кожній книжці, в найкоротшому тексті ставиться завдання віднайти точку розриву, встановити з найбільш можливою точністю поділ між неявною щільністю "вже-там", вірністю, можливо, мимовільною, вже набутій думці, законом мовних неминучостей — і живучістю творення, стрибком у неусувну відмінність. Цей опис своєрідностей, хоча й здається само собою зрозумілим, проте ставить дві дуже складні методологічні проблеми: проблему подібності та проблему передування. Він справді припускає, що можливо встановити щось подібне до великого, єдиного ряду, в якому кожне формулювання датувалося б за однорідними хронологічними орієнтирами. Але якщо придивитися ближче, то хіба в такий спосіб і на цій самій часовій лінії Ґрім зі своїм законом вокальних змін передує Бопові (який на нього посилався, застосовував його теорію та практичні рекомендації та вніс у них кілька поправок), а Керду та Анкетиль-Дюперон (установивши аналогії між грецькою мовою та санскритом) випередили визначення індоєвропейських мов і стали предтечами основоположників порівняльної граматики? Хіба в такий самий спосіб і на тій самій часовій лінії Сосюр став наступником Пірса та його семіотики, Арнольда й Лансело з їхнім класичним аналізом знаку або стоїків із їхньою теорією означника? Передування не є незвідною і первісною даністю; воно не може правити за абсолютне мірило, яке дозволило б оцінювати всі мови і відрізняти

оригінальне від повтореного. Встановлення того, що чому передує, не є достатнім для визначення мовного порядку: навпаки, воно само залежить від аналізованої мови, від обраного рівня, від установленого масштабу. Розташувавши мову вздовж календаря й присвоївши дату кожному з її елементів, неможливо встановити чітку ієрархію передувань та оригінальних явищ; адже вона завжди залежить від тих систем мови, які збирається оцінити.

Що ж до подібності між двома або кількома формулюваннями, що йдуть одне за одним, то вона, у свою чергу, ставить цілу низку проблем. У якому розумінні та згідно з якими критеріями можна твердити: "це було вже сказано", "те саме вже було в такому-то тексті", "це судження дуже близьке до того" тощо? Що таке часткова або повна ідентичність у мовному порядку? Навіть тоді, коли два висловлювання будуть абсолютно ідентичними, навіть коли вони складені з одних і тих самих слів, застосованих у однаковому значенні, їх, як відомо, не можна ототожнити повністю. Навіть якщо знайти у Дидро й Ламарка або в Бенуа де Має та в Дарвіна те саме формулювання еволюційного принципу, з цього не можна зробити висновок, ніби в обох цих випадках ідеться про одну й ту саму мовну подію, яка протягом часу відбула низку повторень. Повна ідентичність не є критерієм; тим більше, коли вона є частковою, коли слова вживаються щоразу в різних значеннях або коли саме смислове ядро сприймається через різні слова: якою мірою можна твердити, що крізь такі різні мови й такі різні словники Бюфона, Жюсьє та Кюв'є проходить одна й та сама органіцистська тема? І навпаки, чи можна сказати, що одне й

те саме слово "організація" передає одне й те саме значення в Добантона, Блюменбаха та Жофруа Сент-Ілера? З загального погляду, чи це справді той самий тип подібності, що відзначають між Кюв'є й Дарвіном та між тим самим Кюв'є та Лінеєм (або Аристотелем)? Не існує подібності як такої, подібності, що розпізнавалася б негайно, між формулюваннями: їхня аналогія — це ефект мовного поля, в якому вони розташовані.

Отже, було б недоречним ні сіло, ні впало вимагати в текстів, що їх ми досліджуємо, свідоцтв їхньої оригінальності і питати, чи справді у них є шляхетний родовід, який тут визначається якраз відсутністю предків. Це запитання може мати сенс лише в стосунку до чітко визначених рядів, до сукупностей, сфера та кордони яких установлені, поміж віхами, що обмежують достатньо однорідні мовні поля[1]. Але шукати у великому нагромадженні вже сказаного текст, який був би "заздалегідь" схожий на текст пізніший, нишпорити по всій історії, аби виявити взаємодію передбачень або відлунь, повернутися до перших початків або спуститися до останніх слідів, по черзі виявляти у відношенні до тексту його вірність традиціям або його частку незнищенної неповторності, прибільшити або, навпаки, применшити його частку оригінальності, твердити, що граматики Пор-Руаяля взагалі нічого нового не винайшли і не відкрили, що Кюв'є мав більше попередників, аніж звикли вважати, — усе це досить приємні, але запізнілі розваги, що можуть тішити хіба що істориків у коротких штанцях.

---

[1] Саме в такий спосіб п. Кангілем вибудував послідовність суджень, за допомогою яких, від Віліса до Прохазки, визначали рефлекс.

Археологічний опис звертається до тих мовних практик, із якими факти наступництва мають бути співвіднесені, якщо не хотіти вишиковувати їх у дикий і наївний спосіб, тобто в термінах позитивних якостей. Отже, на тому рівні, де він розташований, протиставлення оригінальність—банальність не є доречним; він не встановлює жодної ієрархії цінностей між початковим формулюванням і фразою, яка більш-менш точно його повторює через роки та століття; він не встановлює радикальної різниці. Він намагається лише запровадити *регулярність* висловлювань. Тут регулярність не протиставляється нерегулярності, яка на околицях повсякденної думки або найчастотніших текстів могла б характеризувати висловлювання, що відхиляються від узвичаєних правил висловлювань (ненормативні, пророчі, запізнілі, геніальні або патологічні); вона позначає для всякого вербального перформансу, хоч би яким він був (надзвичайним або банальним, єдиним у своєму роді або тисячу разів повтореним), сукупність умов, за яких виконується функція висловлювання, що забезпечує й визначає його існування. Якщо розуміти її саме так, регулярність не є певною середньою точкою між крайніми значеннями статистичної кривої, — а отже, її не можна оцінювати як показник частотності або ймовірності; вона деталізує ефективне поле появи. Кожне висловлювання є носієм певної регулярності, і його не можна відокремити від неї. Таким чином, регулярність одного висловлювання протиставляється не регулярності другого (яке було б несподіванішим, своєріднішим, багатшим на нові характеристики), а тільки іншим регулярностям, що характеризують інші висловлювання.

Археологія не призначена для пошуку винаходів; і вона залишається нечулою в ту мить (зворушливу, я згоден), коли хтось уперше здобуває певність щодо якоїсь істини; вона не намагається відродити сяйво цих святкових ранків. Та це не для того, щоб звернутися до пересічних виявів думки та до сірих барв того, що в певну епоху всі могли повторювати. Коли вона щось шукає в текстах Лінея або Бюфона, Петі або Рикардо, Пінеля або Біша, так це не для того, щоб скласти списки святих основоположників, а щоб з'ясувати регулярність певної мовної практики. Практики, що в той самий спосіб здійснюється всіма їхніми найменш оригінальними наступниками або кимсь із їхніх попередників; практики, що бере до уваги в їхніх творах не лише найоригінальніші твердження (про які ніхто раніше від них не думав), а й ті, що вони запозичили чи навіть переписали у своїх попередників. З погляду висловлювання, відкриття не є менш регулярним, аніж текст, який його повторює й розповсюджує; регулярність не менш діяльна, ефективна й активна в банальному, аніж у незвичайній формації. У такому описі не можна припустити наявність природної різниці між висловлюваннями творчими (в яких з'являється щось нове, які передають досі не відому інформацію і які є, в певному розумінні, "активними") і висловлюваннями наслідувальними (які одержують і повторюють інформацію і залишаються, сказати б, "пасивними"). Поле висловлювань — це не сукупність непорушних країв, перемежованих плідними моментами; це область, активна від початку до кінця.

Цей аналіз регулярних закономірностей висловлювання можна здійснювати в кількох

напрямках, що їх, мабуть, треба буде ретельніше дослідити.

1. Отже, певна форма реґулярності характеризує сукупність висловлювань, причому не уявляється ані необхідним, ані можливим провести різницю між тим, що виступає як нове, і тим, що таким не є. Але ці реґулярні закономірності — ми ще до них повернемося — не задані раз і назавжди; не одну й ту саму реґулярність ми знаходимо у творах Турнефора й Дарвіна або в Лансело й Сосюра, в Петі та в Кейнса. Отже, існують однорідні поля реґулярності висловлювань (вони характеризують мовну формацію), але ці поля відрізняються між собою. Отож немає потреби, щоб перехід у нове поле реґулярностей висловлювання супроводжувався відповідними змінами на всіх інших рівнях мов. Можна знайти вербальні перформанси, ідентичні з погляду граматики (словника, синтаксису та загальної структури мови), які є також ідентичними з погляду логіки (з погляду структури суджень або дедуктивної системи, в якій вона розташована), але які відрізняються як *висловлювання*. Так, формулювання, що ним встановлюється кількісний зв'язок між ціною та грошовою масою, що перебуває в обігу, може бути виражене тими самими словами — або словами-синонімами — й одержане за допомогою того самого міркування; але воно не буде ідентичним як висловлювання в Ґрешема або в Лока та в марґіналістів XIX століття; воно не входить тут і там в одну й ту саму систему формації об'єктів та понять. Отже, треба розрізняти *лінґвістичну аналогію* (або перекладність), *логічну ідентичність* (або еквівалентність) та *висловлювальну однорідність*. Археологія бере до уваги лише ці однорідності — і тільки їх. Отже, во-

на може спостерігати, як виникає нова мовна практика у словесних формулюваннях, які залишаються лінгвістично аналогічними або логічно еквівалентними (повторюючи, іноді дослівно, стару теорію фрази-означення та дієслова-зв'язки, граматики Пор-Руаяля відкрили в такий спосіб закономірності на рівні висловлювання, специфічність яких має описати археологія). І навпаки, вона може нехтувати відмінності словника, може перейти на семантичні поля або в різні дедуктивні побудови, якщо буде спроможна розпізнати там і там, попри видиму неоднорідність, певну висловлювальну регулярність (з цього погляду теорія мови-діяльності, дослідження походження мов, встановлення первісних коренів, якими їх знаходять у XVIII столітті, не є "новими" у стосунку до "логічних" аналізів, які здійснив Лансело).

Так вимальовується певна кількість розривів і поєднань. Тепер не можна більше говорити, що відкриття, сформулювання загального принципу або визначення задуму започатковує — і то як масове явище — нову фазу в історії мови. Більше немає потреби дошукуватися того моменту абсолютного початку або всеохопного перевороту, після якого все самоорганізується, все стає можливим і необхідним, усе скасовується, щоб розпочатися знову. Тепер ідеться про події різних типів і різних рівнів, що розглядаються в різних історичних середовищах; однорідність висловлювань, яка встановлюється, аж ніяк не означає, що віднині й протягом десятків і сотень років люди говоритимуть і думатимуть одне й те саме; вона також не передбачає визначення, явно вираженого чи ні, певної кількості принципів, із яких випливало б усе інше, у вигляді наслідків. Однорідність

(і різнорідність) висловлювань перетинаються з лінґвістичними неперервностями (та змінами), з логічними ідентичностями (та відмінностями), хоч вони й не йдуть поруч і не обов'язково впливають одні на одних. Проте між ними повинна існувати певна кількість відносин та взаємозалежностей, область яких, — безперечно, дуже складна, — мусить бути описана.

2. Ще один напрямок досліджень: внутрішні ієрархії реґулярностей висловлювань. Вже було показано, що кожне висловлювання залежить від певної реґулярності, — тобто нічого не слід розглядати як чисте й просте творіння або чудесний безлад генія. Але також було показано, що жодне висловлювання не можна розглядати як щось неактивне й оцінювати його як тінь або бліду копію початкового висловлювання. Все поле висловлювань є водночас реґулярним і перебуває у стані збудження; воно безсонне; найменше висловлювання — навіть найстриманіше або найбанальніше — вводить у дію всю множину правил, згідно з якими формуються його об'єкт, його модальність, поняття, які воно використовує, і стратегія, частиною якої воно є. Ці правила ніколи не даються у формулюванні, вони пронизують його й утворюють для нього простір співіснування; отже, не можна знайти таке осібне висловлювання, яке їх артикулювало б заради них самих. Водночас певні групи висловлювань вводять у дію ці правила в їхній найзагальнішій і якнайширше застосовуваній формі; починаючи з них, можна бачити, як інші об'єкти, інші поняття, інші модальності висловлювання або інші варіанти стратегічного вибору можуть утворюватися з менш загальних правил, чия сфера застосування більш специфічна. У такий спо-

сіб можна описати дерево *деривації* висловлювань: у його основі розташовані висловлювання, які приводять у дію правила формації в їхньому найширшому розумінні; на вершині, після певної кількості розгалужень, — висловлювання, що вводять у дію ту саму регулярність, але тонше артикульовану, краще окреслену й зосереджену в межах свого обширу.

Таким чином археологія може — і це одна з її головних тем — вибудувати дериваційне дерево мови. Наприклад, дерево природничої історії. Вона розташує біля самого коріння *керівні висловлювання,* тобто ті, які стосуються визначення приступних для спостереження структур та поля можливих об'єктів, ті, що приписують форми опису та коди сприймання, якими можна користуватися, ті, що з'ясовують найзагальніші можливості характеризації й таким чином відкривають усю сферу понять, які треба побудувати, — й, нарешті, ті, які, зумовлюючи стратегічний вибір, залишають місце для найбільшої кількості остаточних варіантів вибору. І вона знайде, на кінці гілок або принаймні десь у їхніх розгалуженнях "відкриття" (наприклад, ряди викопних останків), і концептуальні перетворення (наприклад, нове визначення роду), і галузки раніше не знаних понять (як поняття ссавців або організму), і технічні вдосконалення (принципи збирання колекцій, метод класифікації та номенклатури). Цю деривацію, починаючи від керівних висловлювань, не можна плутати з дедукцією, яка виходить із аксіом; не можна також уподібнювати її до зародження якоїсь загальної ідеї або філософського ядра, чиї значення можуть розгортатися поступово в дослідах або точних формулюваннях понять; нарешті, її не слід мати

за психологічну генезу, починаючи з відкриття, яке може поступово розвивати свої наслідки та розгортати свої можливості. Вона відрізняється від усіх цих шляхів і мусить бути описана автономно. У такий спосіб можна описати археологічні деривації природничої історії, не починаючи ні з її аксіом, що не можуть бути доведені, ні з її фундаментальних тем (наприклад, неперервність природи), і не беручи за вихідну точку чи за провідну нитку ані перших відкриттів, ані перших підходів (зроблене Турнефором раніше від зробленого Лінеєм, зроблене Джонстоном раніше від зробленого Турнефором). Археологічний порядок не є ані порядком систематизацій, ані порядком хронологічних рядів.

Але тут відкривається ціла область можливих запитань. Бо хоч би якими специфічними й автономними були ці різні порядки, між ними мають бути певні зв'язки та залежності. Для певних мовних формацій археологічний порядок, може, не дуже відрізняється від порядку систематичного, тоді як у інших випадках він, можливо, тягнеться за ниткою хронологічних рядів. Ці паралелізми (на противагу спотворенням, що їх знаходять деінде) заслуговують на аналіз. У всякому разі, важливо не плутати цих різних способів упорядкування, не шукати в первісному "відкритті" або в оригінальності формулювання принцип, із якого все можна вивести й утворити; не шукати в загальному принципі закону регулярностей висловлювання або індивідуальних винаходів; не вимагати, щоб археологічна деривація відтворювала порядок часу або прояснювала дедуктивну схему.

Немає більшої помилки, аніж добачати в аналізі мовних формацій спробу всеохопної

періодизації: мовляв, починаючи з певного моменту і протягом певного часу всі могли б думати однаково, попри зовнішні відмінності, говорити одне й те саме, користуючись поліморфним словником, і витворювати таку собі велику мову, що її можна було б однаково пробігти в усіх напрямках. Навпаки, археологія описує рівень однорідності висловлювань, яка має свій власний часовий зріз і яка не забирає з собою всіх інших форм ідентичності та відмінностей, що їх можна виявити в мові; і на цьому рівні вона встановлює розподіл, ієрархії, всю ту систему розгалужень, яка виключає масову, аморфну та всеохопно задану раз і назавжди синхронність. У цих таких неясних єдностях, що їх називають "епохами", вона виокремлює, з усією їхньою специфічністю, "періоди висловлювань", які мовлять, проте, не змішуючись із ними, про час понять, про теоретичні фази, про стадії формалізації й про етапи лінґвістичної еволюції.

III
СУПЕРЕЧНОСТІ

У тій мові, яку вона аналізує, історія ідей звичайно припускає наявність зв'язності. Чи трапляється їй констатувати нереґулярність у вжитку слів, низку несумісних суджень, гру значень, які не суміщаються між собою, понять, що не можуть бути разом систематизовані? Вона ставить перед собою завдання знайти на більш або менш глибокому рівні принцип зв'язності, який організує мову і відновлює її приховану єдність. Цей закон зв'язності є евристичним правилом, процедурним обов'язком, майже моральним зобов'язанням дослідження: не примножувати даремно суперечностей, не звертати надмірної уваги на дрібні відмінності, не надавати завеликої ваги змінам, виправленням, поверненням у минуле, полеміці, не виходити з припущення, що людська мова постійно підривається зсередини суперечностями їхніх бажань, впливами, що їх вони зазнали, або умовами, в яких вони живуть; але визнати, що якщо вони розмовляють і якщо вступають між собою в діалог, то роблять це радше для того, щоб подолати ці суперечності та знайти точку, починаючи з якої вони зможуть бути опановані. Але ця сама зв'язність є також результатом дослідження: вона визначає кінцеві єдності, які завершують аналіз, вона розкриває внутрішню організацію тексту, форму розвитку індивідуального твору або місце зустрічі між різними мовами. До-

слідники зобов'язані припускати її, щоб її відтворити, і можна бути певним, що її може бути знайдено лише в тому випадку, якщо шукати її досить довго й повсюди. Вона з'являється як оптимум: найбільша можлива кількість суперечностей, що розв'язуються найпростішими засобами.

Проте способів, якими цього можна досягнути, багато, й тому знайдені зв'язності можуть бути дуже різними. Можна, аналізуючи істинність суджень і відношень, які їх об'єднують, визначити поле логічної не-суперечливості: тоді буде відкрито систематичність; тоді можна буде перейти від видимого корпусу фраз до чистої ідеальної побудови, що її двозначності граматики та означальне навантаження слів замаскували, безперечно, не меншою мірою, аніж виразили. Але можна й навпаки, йдучи за ниткою аналогій та символів, віднайти тематику більш уявну, аніж мовну, більш емоційну, ніж раціональну, й ближчу до бажання, аніж до поняття; її сила оживляє, але разом із тим відразу ж сплавляє в єдність, що може повільно трансформуватися, цілком протилежні явища; те, що ми тоді відкриваємо, — це пластична безперервність, це переміщення смислу, який набуває форми в уявленнях, образах та різних метафорах. Тематичні чи систематичні, ці зв'язності можуть бути явними і неявними: можна їх шукати на рівні уявлень, які були усвідомленими у суб'єкта, що говорив, але які його мова — з огляду на якісь випадкові обставини або через неспроможність, пов'язану з самою формою мови, — не змогла виразити; їх можна шукати також у структурах, які радше формують автора, аніж самі ним створюються, і які можуть накидати йому, хоча він цього й не усвідомлює, постулати, оперативні

схеми, лінґвістичні правила, сукупність тверджень та фундаментальних вірувань, типи образів або всю логіку уявного образу. Нарешті, може йтися про зв'язності, які встановлюються на рівні індивіда, — це може бути зв'язність його біографії або особливих обставин його мови, — але можна встановити їх і в набагато ширших масштабах і надати їм колективних та діахронічних вимірів епохи, загальної форми свідомості, типу суспільства, сукупності традицій, уявної панорами, спільної для всієї культури. У всіх цих формах відкрита в такий спосіб зв'язність завжди відіграє одну й ту саму роль: показати, що безпосередньо видимі суперечності — це не більш як віддзеркалення поверхні, і що треба звести до єдиного вогнища всю цю гру розсіяних спалахів. Суперечність — це ілюзія єдності, яка ховається або яку сховано: вона існує лише в розколах між свідомістю й несвідомим, між думкою й текстом, між ідеальністю і випадковим тілом виразу. Так чи інакше, аналіз мусить, наскільки це можливо, згладжувати суперечність.

Під кінець цієї праці зостаються тільки залишкові суперечності — випадковості, дефекти, помилки — або, навпаки, виникає (так ніби весь аналіз вів до неї, непомітно й усупереч самому собі) суперечність фундаментальна: застосування, біля самих першоджерел системи, несумісних постулатів, перехрещення впливів, які неможливо примирити, перше заломлення бажання, економічний і політичний конфлікт, який протиставляє суспільство самому собі, усе це, замість того, щоб постати як безліч поверхневих елементів, що їх треба скоротити, розкривається, в кінцевому підсумку, як принцип організації, як основоположний і потаємний закон,

що пояснює всі дрібніші суперечності і ставить їх на твердий підмурок, тобто є моделлю всіх інших протиставлень. Така суперечність, далека від того, щоб бути видимістю або випадковістю мови, далека від того, щоб бути перешкодою, яку треба подолати, щоб мова могла нарешті вивільнити свою розгорнуту істину, визначає сам закон її існування: саме з неї мова з'являється, саме для того, щоб водночас виразити її і її подолати, вона виголошується; саме для того, щоб її уникнути, тоді як вона безперервно через неї відроджується, мова знову й знову продовжує себе і знову й знову без кінця розпочинається; саме тому, що вона завжди перебуває по цей бік мови, й остання ніколи не може повністю окреслити її контурів, — чи то мова змінюється, чи відбуває всілякі метаморфози, або втікає сама від себе до своєї власної неперервності. Отак, ідучи за течією мови, суперечність діє як принцип її історичності.

Таким чином, історія ідей знає два рівні суперечності: рівень видимостей, який знаходить свою розв'язку в глибинній єдності мови; і рівень основ, який дає місце самій мові. У стосунку до першого рівня суперечності мова є ідеальним образом, який треба очистити від їхньої випадкової присутності, від їхньої надто видимої частини; у стосунку до другого мова є фігурою емпіричною, яку можуть захопити суперечності, й видиму зв'язність якої слід зруйнувати, аби нарешті виявити їхнє вторгнення і їхню нестримність. Мова — це дорога від однієї суперечності до іншої; і якщо вона дає місце тим, які є зримими, то тільки тому, що підкоряється тій, яку вона приховує. Проаналізувати мову — означає усунути суперечності й знову їх виявити; це означає показати ту гру, яку вони розігру-

ють у ній; це означає показати, як вона може їх виразити, надати їм плоть або наділити їх перебіжною подобою.

Для археологічного аналізу суперечності не є ані видимостями, які треба подолати, ні прихованими принципами, що їх слід виявити. Це об'єкти, які треба описати задля них самих, не шукаючи, з якого погляду вони можуть розпорошуватися або на якому рівні вони радикалізуються і з наслідків перетворюються на причини. Ось простий і не раз повторюваний тут приклад: фіксистський принцип Лінея у XVIII столітті увійшов у суперечність не лише з відкриттям *Пелорії*, яке змінило лише модальності його застосування, але також і з певною кількістю "еволюціоністських" тверджень, які можна знайти у Бюфона, Дидро, Борде, Має та багатьох інших. Археологічний аналіз полягає не в тому, аби показати, що поза цим протиставленням і на більш істотному рівні всі приймали певну кількість фундаментальних тез (неперервність природи та її повноту, кореляцію між новими формами й кліматом, майже невідчутний перехід від неживого до живого); не полягає він і в тому, щоб показати, що таке протиставлення віддзеркалює, в окремій галузі природничої історії, більш загальний конфлікт, який розколює все знання і всю думку XVIII століття (конфлікт між темою впорядкованого творіння, здійсненого раз і назавжди, розгорнутого без неусувної таємниці, й темою щедрої природи, наділеної загадковою владою, що поступово розгортається в історії і за великі проміжки часу перевертає космічний лад). Археологія намагається показати, як ці два твердження, фіксистське й "еволюціоністське", знаходять спільне застосування в одному конкретному описі видів та

родів: цей опис має своїм об'єктом видиму структуру органів (тобто їхню форму, їхню величину, їхню кількість та їхнє розташування в просторі); і він може обмежувати її в два способи (за цілістю організму або за деякими з його елементів, що визначаються або з погляду їхньої важливості, або з міркувань таксономічної зручності); тоді, в другому випадку, з'являється впорядкована таблиця, складена з певної кількості точно визначених клітин, що в певному розумінні задає програму всякого можливого творення (внаслідок чого порядок видів і родів — нинішніх, майбутніх і вже зниклих — чітко зафіксовується); що ж до першого випадку, то групи спорідненостей, які залишаються невизначеними й відкритими, відокремлені одні від одних і допускають у невизначеній кількості нові форми, як завгодно близькі до форм, які існували раніше. Виводячи в такий спосіб суперечність між двома тезами певної сфери об'єктів, її розмежувань та поділу, її не розв'язати; тут не можна знайти точку збіжності. Але також і не йдеться про перенесення її на більш фундаментальний рівень; визначається тільки місце, де ця суперечність розташовується; виявляються альтернативні розгалуження; локалізується точка розходження та місце, де дві мови суміщаються. Теорія структури не є спільним постулатом, тим тлом загальних уявлень, які поділялися б Лінеєм і Бюфоном, тим твердим фундаментальним твердженням, яке відсунуло б на рівень допоміжних дебатів конфлікт між еволюціонізмом та фіксизмом; принцип їхньої несумісності і є законом, що керує їхнім утворенням та їхнім співіснуванням. Розглядаючи суперечності як об'єкти для опису, археологічний аналіз не намагається виявити на їхньому місці спіль-

ну форму або тематику; він намагається визначити міру та форму їхньої відмінності. У стосунку до історії ідей, яка могла б сполучити суперечності в напівпрозору єдність всеохопного образу або перевести їх у загальний, абстрактний та однорідний принцип інтерпретації або пояснення, археологія описує різні *простори розбіжності*.

Отже, вона відмовляється розглядати суперечність як загальну функцію, що однаково діє на всіх рівнях мови і яку аналіз мав би або повністю скасувати, або звести до первісної і визначальної форми: у великій грі суперечності — присутньої під тисячею облич, потім усунутої, й нарешті відновленої в головному конфлікті, в якому вона досягає своєї кульмінації, — археологія замінює аналіз різних типів суперечності, різних рівнів, згідно з якими її можна виявити, різних функцій, що їх вона може виконувати.

Почнімо з різних типів. Певні суперечності локалізуються лише в плані суджень або тверджень, анітрохи не впливаючи на порядок висловлювань, який зробив їх можливими: так, у XVIII столітті теза про органічний характер корисних копалин протиставлялася традиційнішій тезі про їхню неорганічну природу; звичайно ж, наслідки, які можна було виснувати з цих двох тез, є численними і заходять далеко; але можна показати, що вони зароджуються в тій самій мовній формації, в тій самій точці й у тих самих умовах виконання функції висловлювання; ці суперечності є *похідними* в археологічному розумінні, й вони являють собою кінцевий стан. Інші, навпаки, виходять за межі мовної формації й протиставляються тезам, які не пов'язані з тими самими умовами висловлювання: так, фіксизм Лінея увійшов у суперечність із

еволюціонізмом Дарвіна, але тільки тією мірою, якою нейтралізовано відмінність між природничою історією, якій належить перший, і біологією, якій належить другий. Тут ідеться про суперечності *зовнішні*, які відсилають до протиставлення між різними мовними формаціями. Для археологічного опису (не беручи тут до уваги можливих процедурних блукань) це протиставлення зумовлює *terminus a quo*[1], тоді як суперечності похідні зумовлюють *terminus ad quem*[2] аналізу. Між цими двома крайнощами археологічний опис визначає те, що можна було б назвати суперечностями *внутрішніми*: це ті, які розгортаються в самій мовній формації і які, виникаючи в тій або в тій точці системи формацій, сприяють виникненню підсистем; такою буде для нас, якщо ми знову розглянемо приклад природничої історії XVIII століття, суперечність, що протиставляє "методичні" аналізи аналізам "систематичним". Протиставлення тут аж ніяк не є завершальним: це не два суперечні судження з приводу того самого об'єкта, це не два несумісні застосування того самого поняття, а два способи утворення висловлювань, що характеризуються — і перші, й другі, — певними об'єктами, певними позиціями суб'єктивності, певними поняттями і певними варіантами стратегічного вибору. Проте ці системи не є первісними, оскільки можна показати, в якій точці вони виходять обидві з однієї й тієї самої позитивності, що належить до природничої історії. Саме ці *внутрішні протиставлення* є важливими для археологічного аналізу.

---

[1] Межа, з якої (*латин.*).

[2] Межа, до якої (*латин.*).

А тепер про різні рівні. Археологічно внутрішня суперечність не є чистим і простим фактом, що його досить констатувати як принцип або пояснити як наслідок. Це складний феномен, який розподіляється згідно з різними планами мовної формації. Так, для систематичної природничої історії і методичної природничої історії, які без кінця протиставлялися одна одній протягом чималої частини XVIII століття, можна відзначити: *неадекватність* об'єктів (в одному випадку описується загальний вигляд рослини; в другому — кілька заздалегідь визначених змінних характеристик; в одному випадку описується рослина в цілому або, принаймні, її найважливіші частини, а в другому — певна кількість довільно обраних із міркувань таксономічної зручності елементів; до уваги беруться різні стадії зростання та достигання рослини або обмежуються одним моментом і однією стадією, оптимально зручною для спостережень); різницю модальностей висловлювання (у випадку систематичного аналізу рослин застосовують строгі лінґвістичні правила сприймання і постійну шкалу; для методичного опису правила є відносно вільними і шкала орієнтування може змінюватися); *несумісність* понять (у "системах" поняття родового характеру є довільним, але не оманливим маркером для позначення родів; у методах це саме поняття мусить покривати реальне визначення роду); нарешті, *виключення* варіантів теоретичного вибору (систематична таксономія робить можливим "фіксизм", навіть якщо він очищений ідеєю творення, яке розтягнене в часі і поступово розгортає елементи таблиць, або ідеєю природних катастроф, порушивши нашим сучасним зором лінійний порядок природних сусідств, але вона

виключає можливість трансформації, яку метод приймає, не вводячи її абсолютно).

Функції. Всі ці форми протиставлення не відіграють одну й ту саму роль у мовній практиці: вони аж ніяк не є, в якийсь однорідний спосіб, ані перешкодами, які треба долати, ані основою зростання. В усякому разі, не досить шукати в них причину уповільнення або прискорення історії; якщо час і входить в істинність та ідеальність мови, то не йдучи від порожньої і загальної форми протиставлення. Ці протиставлення є завжди визначеними функціональними моментами. Деякі з них забезпечують *додатковий розвиток* поля висловлювань: вони відкривають послідовності аргументації, досвіду, верифікацій, різних висновків; вони дозволяють визначити нові об'єкти, вони приводять у дію нові модальності висловлювань, вони визначають нові поняття або змінюють поле застосування тих, які вже існують, але так, щоб при цьому нічого не змінилося в системі позитивності мови (так було з дискусіями між натуралістами XVIII століття про границю між неорганічним і рослинним світом, про межі життя або природи і про походження копалин); такі додаткові процеси можуть залишатися відкритими або остаточно завершитися внаслідок появи якогось доказу, що їх спростовує, або якогось відкриття, що їх перекреслить. Інші протиставлення призводять до *реорганізації* мовного поля: вони ставлять питання про можливе вираження групи висловлювань в іншій, про точку зв'язності, яка могла б їх поєднати, про їхнє входження в більш загальний простір (так, протиставлення система—метод у натуралістів XVIII століття привело до цілої серії спроб повторно подати їх в одній формі опису, щоб надати

методові строгості та регулярності системи, щоб поєднати довільність системи з конкретними аналізами методу); тут ідеться не про нові об'єкти, нові поняття, нові модальності висловлювань, що лінійно приєднуються до колишніх, а про об'єкти іншого рівня (більш загального або більш конкретного), про поняття, які мають іншу структуру й інше поле застосування, про висловлювання іншого типу, хоча правила формації залишаються при цьому незмінними. Інші протиставлення відіграють *критичну* роль: вони вводять у дію існування й "прийнятність" мовної практики; вони визначають точку її фактичної неможливості та її історичного повороту (так опис у тій самій природничій історії органічних взаємозалежностей та функцій, які здійснюються через змінність анатомічних величин у визначених умовах існування, не дозволяє більше, принаймні у вигляді автономної мовної формації, уявляти природничу історію, яка була б таксономічною наукою про живі істоти, що виходила б із їхніх зовнішніх характеристик).

Отже, мовна формація не є ідеальним, неперервним і відшліфованим текстом, який розгортається під безліччю суперечностей і розв'язує їх у спокійній єдності зв'язної думки; це також не поверхня, на якій віддзеркалюється, в тисячі різних аспектів, суперечність, яка завжди може відступати на другий план, але скрізь домінує. Це радше простір численних незгод; це сукупність різних протиставлень, рівні та ролі яких треба описати. Таким чином, археологічний аналіз знімає примат суперечності, моделлю якої є утвердження й заперечення, що мають місце водночас у одному судженні. Але він знімає його не для того, щоб нівелювати всі протиста-

влення в загальних формах думки й силоміць примирити їх, удавшись до примусового *апріорі*. Навпаки, йдеться про те, щоб виявити в даній визначеній мовній практиці точку, де вони встановлюються, визначити форму, що її вони набувають, відносини, якими вони пов'язані між собою, та сферу, в якій вони є панівними. Одне слово, йдеться про те, щоб зберегти мову із усіма її численними кострубатостями; а отже, й усунути тему суперечності, яка в однаковий спосіб втрачається й віднаходиться, розв'язується й завжди відроджується в недиференційованій стихії Логосу.

IV
ФАКТИ ДЛЯ ПОРІВНЯННЯ

Археологічний аналіз виділяє й описує мовні формації. Це означає, що він має порівнювати їх, протиставляти одні одним у тій одночасності, в якій вони постають, відрізняти їх від тих, які мають інший календар, установлювати їхні відносини стосовно того, що вони можуть мати специфічного з мовними практиками, які їх оточують і служать для них загальним елементом. Археологічне дослідження — і в цьому воно також дуже відрізняється від епістемологічних або "архітектонічних" описів, які аналізують внутрішню структуру теорії, — завжди виступає у множині: воно здійснюється в багатьох регістрах; воно перескакує через проміжки та розриви; воно має свою область там, де єдності взаємонакладаються, розділяються, фіксують свої грані, протистоять одна одній і утворюють між собою прогалини. Коли аналіз звертається до якогось осібного типу мови (до психіатричного в "Історії божевілля" або до медичного в "Народженні клініки"), то робить це для того, щоб через порівняння встановити його хронологічні межі, а також для того, щоб описати, водночас із ними та у згоді з ними, інституційне поле, сукупність подій, практик, політичних рішень, послідовність економічних процесів, де мають місце демографічні коливання, методи соціальної допомоги, потреби в робочій силі, різні рівні безробіття тощо. Але він може також, через

своєрідне наближення збоку (як-от у "Словах та речах"), ввести в дію кілька відмінних позитивностей, чиї супутні стани протягом певного періоду порівнює і зіставляє з іншими типами мови, що зайняли їхнє місце в дану епоху.

Але всі ці аналізи дуже відрізняються від тих, які звичайно практикуються.

1. Порівняння тут завжди обмежене і місцеве. Археологія аж ніяк не прагне виявити загальні форми, а намагається окреслити осібні конфігурації. Коли зіставляють між собою загальну граматику, аналіз багатств та природничу історію класичної доби, то це робиться не для того, щоб об'єднати ці три прояви ментальності, — наділені особливою експресивною силою і, хоч як це дивно, досі нехтувані, — ментальності, що стала поширеною в XVII та XVIII століттях; це робиться не для того, щоб заново утворити, спираючись на скорочену модель та осібну царину, форми раціональності, які активно діяли в усій класичній науці; це робиться навіть не для того, щоб висвітлити найменш відомий профіль культурного обличчя, яке ми вважали знайомим. Йшлося не про те, щоб показати, що люди XVIII століття загалом цікавилися більше порядком, аніж історією, більше класифікацією, аніж становленням, більше знаками, аніж механізмами причинного зв'язку. Йшлося про те, щоб вивести на світло добре визначену сукупність мовних формацій, які пов'язані між собою певною кількістю відносин, що піддаються опису. Ці відносини не поширюються на сусідні області, й не можна буквально переносити їх ані на сукупність сучасних мов, ні тим більше на те, що звичайно називають "класичним духом": вони тісно приєднані до досліджуваної тріа-

ди і задіяні лише в області, що ними визначена. Ця міжмовна сукупність, сама по собі та у своїй якості групи, перебуває у зв'язку з іншими типами мови (з аналізом уявлень, загальною теорією знаку та "ідеологією" — з одного боку; з математикою, алгебраїчним аналізом та спробою відновити *матезис* — із другого). Саме ці внутрішні та зовнішні відносини характеризують природничу історію, аналіз багатств та загальну граматику як специфічну сукупність і дозволяють розпізнати в них *міжмовну конфігурацію*.

Що ж до тих, які сказали б: "Чому було не згадати ані про космологію, ані про фізіологію, ані про тлумачення Біблії? Хіба хімія до Лавуазьє, або математика Ейлера, або історія Віко не могли б, якби їх ввести в дію, спростувати всі варіанти аналізу, що їх можна знайти у "Словах та речах"? Хіба нема в багатій винахідливості XVIII століття багатьох інших ідей, які ніяк не входять у вузькі рамки археології?" — то цим людям, із їхнім законним нетерпінням, на всі їхні приклади протилежного, що їх я знаю, вони змогли б навести, я відповім: "Певна річ. Я не тільки припускаю, що мій аналіз обмежений; але я сам цього хочу і сам ставлю перед ним таку вимогу. А контраргументом була б для мене якраз можливість сказати: усі ці відносини, що їх ви описали стосовно трьох окремих формацій, усі ці мережі, де поєднуються між собою теорії атрибуції, артикуляції, десиґнації та деривації, вся ця таксономія, яка спирається на перервну характеризацію та неперервність порядку, — їх так само й у той самий спосіб знаходять і в геометрії, і в раціональній механіці, й у фізіології рідин та зародків, і в критиці священної історії, і в новонародженій кристалографії. Це було б дока-

зом того, що я не описав, як збирався, *область інтерпозитивності*; я схарактеризував би дух або науку епохи — те, проти чого спрямований весь мій задум. Відносини, які я описав, годяться для того, щоб визначити одну конкретну конфігурацію; вони аж ніяк не є знаками, призначення яких — описати обличчя певної культури в її цілості. Прихильники *Weltanschauung*[1] будуть розчаровані; опис, за який я взявся, гадаю, є описом зовсім іншого типу, аніж їхній. Те, що у них було б лакуною, забуттям, помилкою, є для мене обміркованим і методичним винятком.

Але мені могли б заперечити й так: "Ви зіставили загальну граматику з природничою історією та аналізом багатств. Але чому не з історією, такою, якою її уявляли в ту епоху, не з біблійною критикою, риторикою, теорією мистецтва? Хіба при цьому ви не відкрили б зовсім іншого поля інтерпозитивності? Які ж переваги має те поле, що його ви описали?" Щодо переваг, то воно не має ніяких; воно є лише однією з сукупностей, що піддаються опису; якщо справді знову звернутися до загальної граматики і спробувати визначити її зв'язки з історичними дисциплінами та критикою тексту, певна річ, стало б видно, як вимальовується зовсім інша система відносин; і опис виявив би міжмовну мережу, яка не накладалася б точно на першу, але перетиналася б із нею в певних її точках. Так само й таксономію натуралістів можна було б зіставити вже не з граматикою та економікою, а з фізіологією й патологією: тут відразу вимальовалися б нові інтерпозитивності (нехай порівняють відносини таксономія — граматика — економіка, проаналізова-

[1] Світогляд (*нім.*).

ні у "Словах та речах", і відносини таксономія — патологія, які досліджувалися в "Народженні клініки"). Отже, ці мережі відносин не становлять наперед визначеної кількості; лише застосування аналізу може показати, чи вони існують і які з них існують (тобто які з них піддаються описові). Більше того, жодна мовна формація не належить (у всякому разі, не обов'язково належить) лише одній із цих систем, а входить водночас у кілька полів відносин, де вона не займає одного й того самого місця й не виконує одну й ту саму функцію (відношення таксономія—патологія не є ізоморфними до відношень таксономія — граматика; відношення граматика—аналіз багатств не є ізоморфними до відношень граматика—екзегеза).

Отже, той горизонт, до якого звертається археологія, не є *якоюсь однією* наукою, *однією* раціональністю, *однією* ментальністю, *однією* культурою; це — переплетіння інтерпозитивностей, межі й точки перетину яких не можуть бути відразу зафіксовані. Археологія — це порівняльний аналіз, призначений не для того, щоб зменшити розмаїття мов і окреслити єдність, яка має їх охоплювати, а для того, щоб розподілити їхнє розмаїття по різних фігурах. Археологічне порівняння має своїм наслідком не об'єднання, а примноження.

2. Зіставляючи загальну граматику, природничу історію та аналіз багатств у XVII та XVIII століттях, можна було б поставити перед собою запитання, які спільні ідеї мали в ту епоху лінґвісти, натуралісти та теоретики економіки; можна було б запитати себе, на які неявні постулати всі вони спиралися, попри розмаїття їхніх теорій, яким загальним принципам вони — можливо, мовчки — під-

корялися; можна було б запитати себе, який вплив аналіз мови здійснював на таксономію або яку роль ідея впорядкованої природи відіграла в теорії багатств; можна було б також дослідити відносне розповсюдження кожного з цих типів мови, престиж, який визнається за кожним із них, його оцінку, зумовлену його давністю (або, навпаки, новизною) або його більшою строгістю, комунікаційні канали та шляхи, якими відбуваються ці обміни інформацією; можна було б, нарешті, застосувавши цілком традиційні методи аналізу, запитати себе, якою мірою Русо переніс на аналіз мов та їхнього походження свої знання та свій досвід ботаніка; які спільні категорії застосував Тюрґо при аналізі грошей та при розробці теорії мови і в етимології; як ідея універсальної мови, штучно створеної й досконалої, була переосмислена й використана класифікаторами, такими як Ліней або Адансон. Звичайно, всі ці запитання були б виправданими (або принаймні деякі з них...). Але ніякі з них не є слушними на рівні археології.

Бо найпершим завданням археології є висвітлення — за специфічності та збереженої дистанції різних мовних формацій, — гри аналогій та відмінностей, таких, якими вони постають на рівні правил формації. Це передбачає розв'язання п'ятьох окремих завдань.

а) Показати, як зовсім різні мовні елементи можуть бути утворені, виходячи з аналогічних правил (поняття загальної граматики, такі як дієслово, підмет, додаток, корінь слова, утворюються, виходячи з тих самих розташувань поля висловлювань — теорій атрибуції, артикуляції, десиґнації, деривації, — що й зовсім інші, проте радикально однорідні, поняття природничої історії та економіки);

показати, серед різних формацій, *археологічні ізоморфізми.*

б) Показати, якою мірою ці правила застосовуються або не застосовуються в однаковий спосіб, пов'язуються або не пов'язуються в один і той самий порядок, розташовуються або не розташовуються за однаковою моделлю в різних типах мови (загальна граматика пов'язує між собою в одному порядку теорію атрибуції, теорію артикуляції, теорію десиґнації і теорію деривації; природнича історія й аналіз багатств міняють місцями дві перші з двома останніми, але кожна пов'язує їх у зворотному порядку); визначити *археологічну модель* кожної формації.

в) Показати, як цілком різні поняття (наприклад, поняття цінності та специфічного характеру або ціни й родової ознаки) займають аналогічне місце в розгалуженнях своєї системи позитивності, — що, отже, вони наділені *археологічною ізотопією* — попри те, що сфера їхнього застосування, ступінь їхньої формалізації, їхня історична генеза роблять їх цілком чужими одні одним.

г) Натомість показати, як одне й те саме поняття (ймовірно, позначене одним і тим самим словом) може охоплювати два археологічно різні елементи (поняття походження й еволюції грають різні ролі, розташовані на різних місцях і в різних формаціях у системах позитивності загальної граматики та природничої історії); вказати на *археологічні зміщення.*

ґ) Нарешті, показати, як одну позитивність з іншою можуть пов'язувати відносини підпорядкованості або доповнюваності (так, у стосунку до аналізу багатств та аналізу видів опис мови відіграє в класичну добу домінантну роль остільки, оскільки він є теорією ос-

новоположних знаків, які роздвоюють, позначають і дають уявлення про саме уявлення); це означає встановити *археологічні кореляції*.

Ніщо в усіх цих описах не спирається на встановлення впливів, обмінів, передачу інформації, повідомлень. Не йдеться про те, щоб відкинути їх або заперечувати той факт, що вони будь-коли зможуть стати об'єктом опису, а радше про те, щоб відступити від них на конкретну відстань, змістити рівень застосування аналізу, з'ясувати, щó саме зробило їх можливими, визначити точки, в яких можна здійснити проекцію одного поняття на інше, встановити ізоморфізм, який дозволив перенесення методів або прийомів, показати близькість, симетрію або аналогію, які зробили можливими узагальнення; одне слово, описати поле векторів та диференціальної рецепції (проникності й непроникності), яке для гри обмінів було умовою історичної можливості. Конфігурація інтерпозитивності — це не група сусідніх дисциплін, це не тільки доступний для спостереження феномен подібності; це не тільки всеохопний зв'язок між кількома мовами; це закон їхніх комунікацій. Ми не збираємося твердити: оскільки Русо та інші міркували по черзі про порядок видів та про походження мов, зав'язалися стосунки та обміни між таксономією й граматикою; оскільки Тюрґо, після Лоу й Петі, вирішив трактувати гроші як знак, економіка й теорія мови зблизилися, і їхня історія ще зберігає сліди цих спроб. Ні, радше треба сказати, — принаймні, якщо мусить бути здійснений археологічний опис, — що відповідні розташування цих трьох позитивностей були такими, що на рівні творів, авто-

рів, індивідуальних існувань, проектів і спроб можна виявити приклади подібного обміну.

3. Археологія також виявляє відносини між мовними формаціями та позамовними областями (інституціями, політичними подіями, економічними діями та процесами). Ці зближення не мають на меті висвітлити великі культурні континууми або виділити механізми причинного зв'язку. Перед лицем сукупності фактів висловлювання археологія не запитує себе, щó саме могло їх мотивувати (і саме в цьому — дослідження контекстів формулювання), не прагне вона й з'ясувати, щó саме в них виражено (це завдання герменевтики); вона намагається визначити, як правила формації, від яких ця сукупність залежить, — і які характеризують позитивність, до якої вона належить, — можуть пов'язуватися з позамовними системами: вона намагається визначити специфічні форми артикуляції.

Ось приклад: клінічна медицина, запровадження якої в кінці XVIII століття збіглося в часі з певною кількістю політичних подій, економічних явищ та інституційних змін. Неважко здогадатися, принаймні на інтуїтивному рівні, що між цими фактами та організацією лікарняної медицини існують зв'язки. Але як їх проаналізувати? Символічний аналіз добачив би в організації клінічної медицини та в історичних процесах, які його супроводять, два синхронні вирази, які віддзеркалюються один в одному й символізують один одного, які правлять один одному за люстро, і значення яких входять у нескінченну гру посилань; два вирази, які не виражають нічого іншого, крім спільної для них форми. Таким чином, медичні ідеї органічної солідарності, функціональної зв'язності, зв'язку

тканин — і відмова від принципу класифікації хвороб на користь аналізу тілесних взаємодій — відповідали б (віддзеркалюючи їх, але й у них віддзеркалюючись) політичній практиці, яка відкриває, під ще феодальними нашаруваннями, зв'язки функціонального типу, економічну солідарність, суспільство, зв'язки та взаємозалежності якого мали б реалізувати, у формі колективізму, аналог життя. Натомість каузальний аналіз полягав би в тому, щоб з'ясувати, якою мірою політичні зміни або економічні процеси змогли визначити свідомість людей науки — обрії та напрямок їхніх інтересів, їхню систему цінностей, їхній спосіб сприймати речі, стиль їхньої раціональності; так, у епоху, коли індустріальний капіталізм починав здійснювати облік своїх потреб у робочій силі, хвороба набула соціального виміру: підтримання здоров'я, одужання від хвороб, допомога хворим біднякам, дослідження патогенних причин та вогнищ стали темою колективної зацікавленості, обов'язком, який держава мусить почасти взяти на себе, а почасти має здійснювати нагляд за його виконанням. Звідси — оцінка тіла як знаряддя праці, турбота про те, щоб раціоналізувати медицину за зразком інших наук, зусилля, спрямовані на те, щоб підтримати здоров'я населення на належному рівні, та увага, яку стали приділяти терапевтичним заходам, їхній ефективності, реєстрації феноменів великої тривалості.

Археологія розташовує свій аналіз на іншому рівні: феномени вираження, віддзеркалення та символізація є для неї лише наслідками глобального прочитання, яке дошукується формальних аналогій або перенесень смислу; що ж до відносин причинного зв'язку, то вони можуть бути приписані лише на

рівні контексту, або ситуації, або виходячи з їхнього впливу на суб'єкта, що говорить; у всякому разі, і перші, й другі можуть бути встановлені лише після того, як визначено позитивності, в яких вони знаходять свій вияв, та правила, за якими ці позитивності були сформовані. Поле відносин, що характеризує мовну формацію, є тим місцем, з якого символізації та наслідки можуть бути помічені, розташовані та визначені. Якщо археологія зближує медичну мову з певною кількістю практик, то робить це для того, щоб відкрити відносини, набагато менш "безпосередні", ніж вираження, але набагато більш прямі, аніж відносини причинного зв'язку, які передаються через свідомість суб'єктів, які говорять. Вона хоче показати не те, як політична практика визначила сенс та форму медичної мови, а те, як і в якій якості вона входить складовою частиною до умов його виникнення, включення та функціонування. Цей зв'язок може бути відзначений на декількох рівнях. Насамперед на рівні виділення та розмежування об'єкта медицини: звичайно ж, не можна твердити, що це політична практика ще від самого початку XIX століття наділила медицину новими об'єктами, такими як пошкодження тканин або анатомо-фізіологічні кореляції; але вона відкрила нові поля спостережень за об'єктами медицини (ці поля визначені масою населення, яку система державного управління вводить у певні рамки, здійснює над нею нагляд, оцінює за певними стандартами життя й здоров'я, аналізує згідно з формами документальної та статистичної реєстрації; вони визначені також великими народними арміями революційної та наполеонівської епох із їхньою специфічною формою медичного контролю; во-

ни також визначені інституціями лікарняної допомоги, які наприкінці XVIII та на початку XIX століть функціонально визначалися за економічними потребами епохи та взаємодією суспільних верств). Цей зв'язок політичної практики з медичною мовою помітний також у статусі, який надано лікареві, що стає не тільки привілейованим, а й майже виключним власником цієї мови, у формі установчого зв'язку, який лікар може мати з хворим у лікарні або зі своєю приватною клієнтурою, в рамках навчання та популяризації, які рекомендовані або дозволені для цього виду знань. Нарешті, можна відзначити цей зв'язок у функції, яким наділено медичну мову або в ролі, якої вимагають від нього, коли йдеться про те, щоб піддати осуду індивіда, ухвалити адміністративні рішення, встановити певні суспільні норми, перевести якісь конфлікти, — щоб розв'язати їх або приховати, — в іншу площину, створити моделі природного типу для аналізу суспільства та пов'язаної із ним практики. Отже, не йдеться про те, щоб показати, як політична практика даного суспільства визначила або змінила медичні поняття та теоретичну структуру патології, а про те, щоб показати, як медична мова як практика, спрямована до певного поля об'єктів, перебуваючи в руках певної кількості індивідів із визначеним статусом, узявши, нарешті, на себе обов'язок виконувати певні функції в суспільстві, поєднується з практиками, які є щодо неї зовнішніми й позамовними за своєю природою.

Якщо в цьому аналізі археологія тимчасово знімає тему вираження та віддзеркалення, якщо вона відмовляється бачити в мові поверхню для символічної проекції подій або процесів, розташованих десь-інде, то робить

це не для того, щоб віднайти каузальне зчеплення, яке можна було описати пункт за пунктом і яке дозволило б виявити зв'язок між відкриттям і подією або між поняттям та суспільною структурою. Але, з другого боку, якщо археологія утримується від такого каузального аналізу, якщо вона хоче уникнути необхідної сполучної ланки суб'єкта, який говорить, то робить це не для того, щоб забезпечити суверенну й виокремлену незалежність мови, а для того, щоб відкрити область існування та функціонування мовної практики. Інакше кажучи, археологічний опис мов розгортається у вимірі загальної історії; він прагне відкрити всю цю сферу інституцій, економічних процесів, суспільних відносин, з якими може бути пов'язана мовна формація; він намагається показати, як автономність мови та її специфічність не наділяють її, проте, статусом чистої ідеальності та цілковитої історичної незалежності; передусім прагне висвітлити той осібний рівень, де історія може надавати місце визначеним типам мови, які самі мають свій власний тип історичності і які перебувають у зв'язку з усією сукупністю різних видів історизму.

V
ЗМІНИ Й ТРАНСФОРМАЦІЇ

Що ж тепер можна сказати про археологічний опис змін? Можна, звичайно, піддавати традиційну історію ідей якій завгодно теоретичній критиці; проте вона принаймні обирає як одну зі своїх головних тем явища часової послідовності та зв'язку, що їх вона аналізує згідно зі схемами еволюції і в такий спосіб описує історичне розгортання мов. Натомість археологія, здається, торкається історії лише для того, щоб зупинити її. З одного боку, описуючи мовні формації, вона нехтує часовими послідовностями, які можуть бути в ній виражені; вона віднаходить загальні правила, які мають однакову вагу й діють однаково в усіх часових точках: чи не надає вона розвиткові, — можливо, повільному і непомітному, — жорстких рамок одночасовості? У цьому "світі ідей", який сам по собі є таким несталим, де, здавалося б, найстабільніші фігури так швидко зникають й де натомість виникає стільки нерегулярностей, які згодом будуть наділені визначеним статусом, де майбутнє завжди передує самому собі, а минуле безперервно зміщується, чи не слід розглядати археологію як певний різновид непорушної думки? З другого боку, коли вона звертається до хронології, то, як здається, робить це тільки для того, щоб зафіксувати на кордонах позитивностей дві точки прив'язання: ту мить, коли вони народжуються, і ту, коли вони зникають, так ніби тривалість потрібна

лише для зафіксування цього рудиментарного календаря, а протягом усього аналізу вона нехтується; так ніби час виникає лише в порожній миттєвості розриву, в цій білій і парадоксально позачасовій прогалині, в якій одна формація раптово приходить на зміну іншій. Як синхронність позитивностей, як миттєвість замін, час вислизає, а разом із ним зникає й можливість історичного опису. Мова відривається від закону становлення й розташовується в перервній вічності. Вона стає нерухомою по частинах — цих хистких спалахах вічності. Але марна річ: ані кілька вічностей, що йдуть одна по одній, ані гра застиглих образів, що зникають по черзі, не творять ні руху, ні часу, ні історії.

Втім, треба розглянути проблему ближче.

А

Спочатку — про очевидну синхронність мовних формацій. Справді: хоча правила й застосовні до кожного висловлювання, хоч вони й можуть бути введені в дію в кожному з них, вони не змінюються щоразу, їх можна виявити в активному стані у висловлюваннях та групах висловлювань, дуже розсіяних у часі. Наприклад, уже було показано, що різні об'єкти природничої історії протягом майже століття — від Турнефора до Жюсьє — були підпорядковані тим самим правилам формації; було показано, що теорія атрибуції є однаковою і грає ту саму роль у Лансело, Кондильяка та Дестю де Трасі. Більше того, було показано, що порядок висловлювань, вибудуваний відповідно до археологічної деривації, не обов'язково відтворює порядок послідовностей: так, у Бозе можна знайти висловлювання, які археологічно передують тим,

що їх ми зустрічаємо в "Граматиці Пор-Руаяля". Отже, для такого аналізу характерна певна затримка *часових послідовностей* — або, якщо висловитися точніше, календаря формулювань. Але ця затримка якраз і має на меті виявити відносини, які характеризують темпоральність мовних формацій і артикулюють її у вигляді послідовностей, перетини яких не перешкоджають аналізові.

а) Археологія визначає правила формації сукупності висловлювань. Цим самим вона показує, як послідовність подій може, і в тому ж порядку, в якому вона постає, ставати об'єктом мови, бути реєстрованою, описаною, поясненою, опрацьованою за допомогою понять і створювати умови для теоретичного вибору. Археологія аналізує ступінь та форму проникності мови: вона задає принцип її артикуляції в ланцюзі послідовних подій, вона визначає механізми, за допомогою яких події переписуються у висловлювання. Наприклад, вона не бере під сумнів зв'язку між аналізом багатств і значними коливаннями грошового курсу, що відбувалися у XVII та на початку XVIII століть; вона намагається показати, де в цих кризах можна виявити об'єкт мови, як вони могли бути концептуалізовані, як інтереси, що входили в суперечність упродовж цих процесів, могли реалізувати там свою стратегію. Або ще, вона не твердить, що холера, яка вибухнула 1832 року, не була подією, цікавою для медицини: вона показує, як клінічна мова ввела такі правила, що стало можливим реорганізувати всю сферу медичних об'єктів, використати всю сукупність методів реєстрації та оцінок, що стало можливим відмовитися від поняття запалення й остаточно розв'язати давню теоретичну проблему різних видів лихоманки.

Археологія не заперечує можливості утворення нових висловлювань у зв'язку із "зовнішніми" подіями. Її завдання — показати, за яких умов між ними може існувати такий зв'язок і в чому саме він полягає (якими є його межі, форма, код, закон можливості). Вона не ухиляється від розгляду тієї мобільності мов, яка примушує їх рухатися в ритмі подій. Вона намагається вивільнити рівень, на якому вона починає діяти, — рівень, який можна було б назвати *рівнем подієвого зчеплення.* (Таке зчеплення є специфічним для кожної мовної формації, і його правила, його механізми, його чутливість не є однаковими, наприклад, у аналізі багатств та в політичній економії, у старій медицині "конституцій" і в сучасній епідеміології).

б) Більше того, не всі правила формації, що їх археологія приписує тій або тій позитивності, є однаково загальними: деякі з них більш конкретні й випливають із інших. Це підпорядкування може бути тільки ієрархічним, але воно може включати в себе й часовий вектор. Так, у загальній граматиці теорії дієслівної та іменникової частини складного присудка пов'язані між собою: друга випливає з першої, але в такий спосіб, що порядок послідовності між ними визначити не можна (йдеться про інший порядок, аніж той, — дедуктивний або риторичний, — який було обрано для викладу). Натомість аналіз додатку або дослідження коренів слова могли з'явитися (або відновитися) лише після того, як був опрацьований аналіз атрибутивної фрази або концепція іменника як аналітичного знаку уявлення. Ще один приклад: у класичну добу принцип неперервності еволюції створінь входить у систему класифікації видів за їхніми структурними характеристика-

ми; і в цьому сенсі вони є одночасними; натомість, щойно цю класифікацію було здійснено, лакуни та пропуски стали тлумачитися в категоріях історії природи, Землі та видів. Інакше кажучи, археологічне розгалуження правил формації — це не однорідна й одночасна мережа: у ній існують зв'язки, відгалуження та деривації, які є з погляду часу нейтральними; існують і інші, що включають визначений часовий напрямок. Таким чином, археологія не бере собі за модель ні чисто логічної схеми одночасності, ні лінійної послідовності подій, а намагається показати точки перетину між відносинами, які неодмінно є послідовними, і іншими, що такими не є. Отже, не слід вважати, що система позитивності — це синхронна фігура, яку можна сприйняти, лише взявши в дужки усю сукупність діахронічних процесів. Далека від того, щоби бути байдужою до послідовності, археологія визначає *часові вектори деривації*.

Археологія не намагається трактувати як одночасне те, що дається як послідовне; вона не прагне зупинити час і замінити плин його подій кореляціями, які окреслюють нерухому фігуру. Проте вона ставить під сумнів той погляд, що послідовність є чимсь абсолютним: первісним і нерозривним ланцюгом, якому мова мусить підпорядковуватись за законом своєї скінченності, а також погляд, що в мові наявні лише одна форма й один рівень послідовності. Цим поглядам вона протиставляє аналізи, які допускають одночасне існування різних форм послідовності, що накладаються одна на одну в мові (і під формами не слід розуміти просто ритми або причини, а самі ж таки ряди), і той спосіб, у який артикулюються уточнені подібним чином послідовності. Замість іти за ниткою первісного

календаря, щодо якого встановлювалася б хронологія послідовних або одночасних подій, хронологія процесів, коротких або тривалих, хронологія миттєвих феноменів і неперервностей, робиться спроба показати, як саме може утворюватися послідовність і на яких різних рівнях можуть бути знайдені виразні послідовності. Отже, щоб визначити археологічну історію мови, треба позбутися двох моделей, які довго, — і в цьому не випадає сумніватися, — нав'язували свій образ: лінійну модель мовлення (і, принаймні почасти, письма), де всі події йдуть одна за одною, за винятком випадків збігу або накладання, та модель потоку свідомості, де теперішнє завжди втікає само від себе у відкритість майбутнього та в затримання минулого. Хоч би як це було парадоксально, мовні формації мають іншу модель історичності, аніж потік свідомості або лінійність мови. Мова, принаймні така, якою її аналізує археологія, тобто на рівні її позитивності, не є свідомістю, що вкладає свій проект у зовнішню форму мовлення. Це також не мова, а тим більше не суб'єкт, який нею розмовляє. Це практика, яка має свої власні форми зчеплення та послідовності.

Б

Набагато охочіше, ніж історія ідей, археологія говорить про розриви, прогалини, розколи, про цілком нові форми позитивності та раптові перерозподіли. Традиційно вважають, наприклад, що написати історію політичної економії — це означає досліджувати все, що могло передувати Рикардо, все, що могло наперед окреслити контури його аналізу, його методи й головні поняття, все те, що

могло надати більшої ймовірності його відкриттям; що написати історію порівняльної граматики — це означало віднайти сліди досліджень (здійснених задовго до Бопа й Раска) в галузі спадковості та спорідненості мов, це означало встановити ту роль, яку Анкетиль-Дюперон міг зіграти у формуванні уявлень про індоєвропейську родину мов, це означало вивести на світло перше порівняння санскритського та латинського дієвідмінювання, здійснене в 1769 р., це означало в разі виникнення такої потреби повернутися аж до Гаріса або Рамю. Що ж до археології, то вона просувається у зворотному напрямку: вона радше прагне послабити всі ті зв'язки, що їх так терпляче налагоджували історики; вона примножує відмінності, розмиває шляхи сполучень і намагається ускладнити переходи між явищами; вона не прагне показати, що фізіократичний аналіз виробництва готував аналіз Рикардо, вона не вважає, що для її аналізу має якусь вагу той факт, що Керду готував прихід Бопа.

Чому відповідає це наполегливе звернення до перервностей? Правду кажучи, воно є парадоксальним лише в стосунку до узвичаєнь істориків. Бо саме ці узвичаєння — з їхньою увагою до неперервностей, переходів, передувань, попередніх ескізів — найчастіше відіграють парадоксальну роль. Від Добантона до Кюв'є, від Анкетиля до Бопа, від Ґраслена, Тюрґо або Форбоне до Рикардо, навіть незважаючи на такий короткий хронологічний ухил, відмінності незліченні, і то дуже різної природи: одні з них локалізовані, інші — загальні; одні стосуються методів, інші — понять; іноді йдеться про область об'єктів, а іноді про весь лінґвістичний інструментарій. Ще більш разючим є приклад ме-

дицини: за чверть століття, від 1790 до 1815 р. медична мова зазнала глибших змін, аніж від XVII століття, від середніх віків і, може навіть, від часів давньогрецької медицини: ці зміни зумовили появу нових об'єктів (органічні ушкодження, глибокі вогнища хвороб, зміни в тканинах, шляхи та форми дифузії між органами, анатомо-клінічні ознаки та кореляції), нові методи спостережень, визначення вогнищ патологічних змін, реєстрації; зовсім інша сітка сприймання та майже цілком новий словник опису, взаємодії понять та не знані раніше нозографічні розподіли (такі іноді столітні, а іноді й тисячолітні категорії, як гарячка або "конституція", зникають, а хвороби, можливо, старі як світ, — сухоти, — нарешті виокремлюються й здобувають назву). Отже, лишімо тим, котрі через неуважність ніколи не відкривали "Філософської нозографії" та "Трактату про мембрани", твердити, що археологія довільно винаходить свої відмінності. Вона лише намагається поставитися до них із усією серйозністю: розплутати їхні переплетіння, визначити, як вони розподіляються, як взаємно включають одна одну, керують одна одною, підпорядковуються одна одній, до яких окремих категорій вони належать; одне слово, йдеться про те, щоб описати ці відмінності, не без того, щоб установити серед них систему їхніх відмінностей. Якщо й існує парадокс археології, то полягає він не в тому, що вона примножує відмінності, а в тому, що вона відмовляється їх редукувати, перекидаючи систему узвичаєних цінностей. З погляду історії ідей відмінність, у тому вигляді, в якому вона постає, — це помилка або пастка; замість того, щоб бути нею зупиненим, проникливий аналіз повинен так чи так усунути її:

виявити під нею відмінність меншу, а під цією останньою — ще менш помітну, й так до безконечності, до тієї ідеальної границі, яка буде не-відмінністю досконалої неперервності. Натомість археологія бере за об'єкт свого опису те, що зазвичай розглядають як перешкоду: вона прагне не переступити через відмінності, а проаналізувати їх, сказати, в чому саме вони полягають, і *диференціювати* їх. Як же здійснюється така диференціація?

1. Замість розглядати мову лише як послідовність однорідних подій (індивідуальних формулювань), археологія розрізняє в самій товщі мови кілька планів можливих подій: план самих висловлювань у їхній осібній появі; план виникнення об'єктів, типів висловлювання, понять, варіантів стратегічного вибору (або трансформацій, що їх відбувають ті, які вже існують); план деривації нових правил формації, починаючи з уже введених у дію, — але завжди в стихії однієї й тієї самої позитивності; нарешті, на четвертому рівні, план, де здійснюється заміна однієї мовної формації на іншу (або чистої й простої появи і зникнення якоїсь позитивності). Ці, здебільшого дуже рідкісні події, є для археології найважливішими: у всякому разі, лише вона може їх виявити. Але вони не становлять єдиний об'єкт її опису; було б помилкою вважати, що вони владно керують усіма іншими і призводять, у всіх тих планах, які можна виділити, до аналогічних і одночасних розривів. Жодна подія, з тих, які відбуваються в товщі мови, не врівноважується якоюсь іншою. Звичайно, поява нової мовної формації часто корелює з широким оновленням об'єктів, форм висловлювання, понять і стратегій (проте цей принцип аж ніяк не є універсальним: загальна граматика виникла у

XVII столітті без очевидних змін у граматичній традиції); але неможливо зафіксувати певне поняття або конкретний об'єкт, який раптом виражає її присутність. Тому не слід описувати подібну подію за категоріями, які можна застосувати в разі появи нового формулювання або нового слова. У випадку такої події було б марним ставити такі запитання, як: "Хто її автор? Хто говорив? За яких обставин і в якому контексті? Які наміри та який проект надихали її появу?" Поява нової позитивності не позначена новою фразою — несподіваною, дивовижною, логічно непередбачуваною, стилістично недосконалою, — яка включилася б у текст і звістувала про початок нового розділу або про вторгнення нового мовця. Це подія зовсім іншого типу.

2. Щоб проаналізувати такі події, не досить констатувати зміни й відразу ж пов'язувати їх або з теологічною і естетичною моделлю творення (разом із її трансцендентністю, разом з усією взаємодією її оригінальних характеристик та її винаходів), або з психологічною моделлю усвідомлення (з її попередніми темнотами, з її випередженнями, її сприятливими обставинами, з її здатністю до реструктуризації), або з біологічною моделлю еволюції. Треба точно визначити, в чому саме полягають ці зміни: тобто замінити недиференційоване відсилання до *зміни,* — яке водночас містить у собі загальний принцип усіх подій і абстрактний принцип їхньої послідовності, — на *аналіз трансформацій.* Зникнення тієї чи тієї позитивності й поява іншої включають кілька видів трансформацій. Ідучи від конкретніших до загальніших, можна й треба описати: як трансформувалися різні елементи системи формації (якими були, наприклад, коливання рівня безробіття та

потреб у робочій силі, якими були політичні рішення стосовно корпорацій та університетської освіти, якими були нові потреби й нові можливості соціальної допомоги наприкінці XVIII століття, — всі елементи, що входять у систему формації клінічної медицини); як трансформуються відносини, що характеризують систему формації (як, наприклад, у середині XVII століття змінилося відношення між сприймальним полем, лінґвістичним кодом, інструментальним опосередкуванням та інформацією, введене в дію мовою про живі створіння, завдяки чому виникла можливість визначити об'єкти, притаманні природничій історії); як трансформувалися зв'язки між різними правилами формації (як, наприклад, біологія змінює порядок і залежність, що їх природнича історія встановила між теорією характеризації та аналізом часових деривацій); і як, нарешті, трансформуються зв'язки між різними видами позитивності (як відносини між філологією, біологією та економікою перетворюють відносини між граматикою, природничою історією та аналізом багатств; як розпадається міжмовна конфігурація, що її окреслили привілейовані зв'язки між цими трьома дисциплінами; як змінюються відповідні їхні зв'язки з математикою та філософією; як окреслюється місце для інших мовних формацій і зокрема для тієї інтерпозитивності, яка згодом дістане назву гуманітарних наук). Радше ніж прикликати живу силу зміни (так ніби вона була її власним началом), радше ніж дошукуватися її причин (так ніби вона завжди була лише простим наслідком), археологія намагається встановити систему трансформацій, у чому й полягає "зміна"; вона прагне опрацювати це порожнє й абстрактне поняття, щоб надати йому до-

ступного для аналізу статусу трансформації. Можна зрозуміти те, що деякі мислителі, прив'язані до всіх цих старих метафор, через які протягом півтора століття всі уявляли собі історію (рух, плин, еволюція), побачать у цьому лише заперечення історії та примітивне утвердження перервності; насправді ж вони не можуть погодитися з тим, що зміна очищується від усіх цих випадкових моделей, що в неї водночас забирають її пріоритет універсального закону та її статус загального наслідку і що її міняють на аналіз різних трансформацій.

3. Сказати, що на місце однієї мовної формації приходить інша, не означає сказати, що весь світ абсолютно нових об'єктів, висловлювань, понять, варіантів теоретичного вибору з'являється у всеозброєнні і цілком організований у тексті, який визначає для нього місце раз і назавжди; це лише означає, що відбулася загальна транформація відносин, яка, проте, не обов'язково змінює всі елементи; це означає, що висловлювання підпорядковуються новим правилам формації; але це не означає, що всі об'єкти або поняття, всі висловлювання або всі варіанти теоретичного вибору зникають. Навпаки, виходячи з цих нових правил, можна описати й проаналізувати явища безперервності, повернення та повторення: справді, не слід забувати про те, що правило формації не є ані визначенням об'єкта, ані характеристикою типу висловлювання, ані формою або змістом поняття, а є принципом їхньої множинності та їхнього розсіяння. Один або кілька з-поміж цих елементів можуть залишатися ідентичними (зберігати той самий поділ, ті самі характеристики, ті самі структури), але належати до різних систем розсіяння й залежати від рі-

зних законів формації. Отже, можна виявити такі феномени: елементи, які зберігаються протягом кількох різних позитивностей, причому їхня форма та їхній зміст залишаються тими самими, тоді як їхні формації неоднорідні (для прикладу можна навести грошовий обіг спочатку як об'єкт аналізу багатств, а потім як об'єкт політичної економії; поняття характерної ознаки спочатку в природничій історії, а потім у біології); елементи, які визначаються, змінюються, організуються в одній мовній формації і які, нарешті усталившись, фігурують у іншій (так, поняття рефлексу, що формувалося, як це показав Ґ. Ґанґілем, у класичній науці від Віліса до Прохазки, згодом увійшло в сучасну фізіологію); елементи, що з'являються пізно, як остання деривація в мовній формації, проте грають провідну роль у формації наступній (так, поняття організму виникло наприкінці XVIII століття в природничій історії як результат усього таксономічного процесу характеризування і стало головним поняттям біології в епоху Кюв'є; або поняття вогнища ушкодження, яке запровадив у вжиток Морганьї і яке стало одним із головних у клінічній медицині); елементи, які з'являються знову після певного періоду невживання, забуття або навіть знецінення (наприклад, повернення до креаціонізму лінеївського зразка в такого біолога, як Кюв'є; або відродження у XVIII столітті давнього уявлення про первісну мову). Проблема для археології полягає не в тому, щоб заперечувати ці феномени, і не в бажанні применшити їхнє значення, а навпаки, в тому, щоб осягнути їхню міру і спробувати зрозуміти: як можуть існувати ці неперервності або ці повторення, ці довгі ряди або ці криві лінії розвитку, що перестрибують че-

рез час? Археологія не розглядає безперервність як первісну й остаточну даність, яка має пояснити все інше; навпаки, вона вважає, що те саме, повторюване, й усе інше становлять не меншу проблему, аніж розриви; для неї ідентичне та безперервне є не тим, що треба знайти в кінці аналізу; вони фігурують у стихії мовної практики, вони також управляються правилами формації позитивностей; далекі від того, щоб виявляти ту фундаментальну та безсумнівну післядію, що з нею залюбки пов'язують зміну, вони самі активно й регулярно формуються. А всім тим, котрі можуть відчувати спокусу дорікнути археології за те, що вона віддає перевагу аналізові перервного, всім тим, хто відчуває агорафобію до історії й часу, всім тим, котрі змішують розрив та ірраціональність, я відповім: "Судячи з того, як ви ним користуєтеся, це ви знецінюєте безперервне. Ви трактуєте його як елемент-основу, з яким усе має бути співвіднесене; ви перетворюєте його на первісний закон, на центр ваги всієї мовної практики; ви хотіли б, аби кожну зміну аналізували в полі цієї післядії, як аналізують усякий рух у полі гравітації. Але ви можете наділити безперервність таким статусом, лише нейтралізувавши її, лише відштовхнувши до найдальших границь часу, до первісної пасивності. Археологія має намір перевернути це розташування або, радше (оскільки не йдеться про те, щоб наділити перервне роллю, яку досі відводили безперервному), протиставити одне одному безперервне й перервне: показати, як безперервне формується згідно з тими самими умовами й за тими самими правилами, що й розсіяння; і що воно перебуває (не більшою й не меншою мірою,

аніж відмінності, винаходи, новації та відхилення) в полі мовної практики".

4. Поява та зникнення позитивностей, гра заміщень, якій вони дають місце, не являють собою однорідного процесу, який би всюди розгортався в однаковий спосіб. Було б помилкою вважати, що розрив є певним різновидом великого загального відхилення, яке зачіпало б усі мовні формації водночас: розрив — це не мертвий та недиференційований час, що може втискатися — хай навіть на одну мить — між двома вираженими фазами; це не помилка, позбавлена тривалості, яка розділяє дві епохи й розгортає по обидва боки цієї розколини два різнорідні потоки часу; це завжди певна перервність між двома визначеними позитивностями, уточнена певною кількістю різних трансформацій. Таким чином, аналіз археологічних розривів має на меті встановити між безліччю різних модифікацій аналогії та відмінності, відношення ієрархічної залежності та доповнюваності, збігів та розколів; одне слово — описати розсіяння самих перервностей.

Ідея одного й того самого розриву, що в якийсь заданий момент раптово розділяє всі мовні формації, розриваючи їх одним рухом і знову формуючи їх за тими самими правилами, — ця ідея навряд чи може бути прийнята. Одночасність кількох трансформацій не означає їхнього точного хронологічного збігу: кожна трансформація може мати свій власний показник часової "в'язкості". Природнича історія, загальна граматика та аналіз багатств були визначені в аналогічний спосіб, і всі три утворилися протягом XVII століття; але система формації аналізу багатств була пов'язана з великою кількістю умов та позамовних практик (обіг товарів, грошові мані-

пуляції та їхні наслідки, система захисту торгівлі й мануфактур, коливання кількості металевих грошей): цим пояснюється повільність процесу, який розгортався протягом більш як століття (від Грамона до Кантильйона), тоді як трансформації, що призвели до утворення граматики та природничої історії, тривали не більш як двадцять п'ять років. Навпаки, сучасні трансформації, аналогічні й пов'язані між собою, не відсилають до однієї моделі, яка б неодноразово відтворювалася на поверхні мов і всім би нав'язувала строго ідентичну форму розриву: коли описувався археологічний розрив, який надав місце філології, біології та економіці, йшлося про те, щоб показати, як ці три позитивності були пов'язані між собою (через зникнення аналізу знаку та теорії відтворення), до яких симетричних наслідків міг він призвести (ідея цілісності та органічної адаптації живих істот; ідея морфологічної зв'язності та впорядкованої еволюції в мовах; ідея форми виробництва, яке має свої внутрішні закони і свої межі еволюції); але не меншою мірою йшлося про те, щоб продемонструвати, якими були специфічні відмінності між цими трансформаціями (як, зокрема, історичність вводиться в особливий спосіб у ці три позитивності і як, отже, їхній стосунок до історії не може бути тим самим, хоча всі вони перебувають у визначеному зв'язку з нею).

Нарешті, існують між різними археологічними розривами — а іноді навіть між мовними формаціями, що перебувають у близькому сусідстві й об'єднані численними зв'язками, — важливі зміщення. Те саме можна сказати й про мовні дисципліни та історичний аналіз: велика трансформація, яка спричинилася до виникнення в перші роки XIX століт-

тя історичної та порівняльної граматики, випередила на добре півстоліття зміни історичної мови: таким чином система інтерпозитивності, в яку була включена філологія, зазнала глибоких перетворень у другій половині XIX століття, тоді як позитивність філології не ставилася під сумнів. Звідси явище "фраґментарного зміщення", для ілюстрації якого можна навести ще один дуже відомий приклад: такі поняття, як додаткова вартість або тенденційне зниження норми прибутку, що їх ми зустрічаємо у Маркса, можуть бути описані на основі системи позитивності, яка була опрацьована ще Рикардо; отож ці поняття (які є новими, але їхні правила формації такими не є) водночас залежать — у самого ж таки Маркса — від зовсім іншої мовної практики: вони утворилися там за специфічними законами, займають там іншу позицію і не фігурують у тих самих зчепленнях: ця нова позитивність — не видозміна аналізів Рикардо; це не нова політична економія, це мова, утворена внаслідок деривації певних економічних понять, але вона, в свою чергу, визначає умови, за яких реалізується мова економістів, і, отже, її можна оцінювати як теорію й критику політичної економії.

Археологія руйнує синхронність розривів так само, як вона могла б зруйнувати абстрактну єдність зміни та події. *Епоха* не є ані її базовою єдністю, ані її горизонтом, ані її об'єктом: якщо вона про неї говорить, то це завжди робиться стосовно визначених мовних практик і як наслідок їхнього аналізу. Класична доба, про яку було часто згадувано в археологічному аналізі, не є часовою фігурою, що накидає свою єдність і свою порожню форму всім мовам; це назва, яка дається певному переплетінню неперервностей і пе-

рервностей, змін, що відбуваються всередині позитивностей, мовних формацій, які з'являються і зникають. Так само й *розрив* не є чимось таким, що обмежує аналіз археології, межею, яку вона помічає здалеку, проте не може ані визначити її, ані наділити його специфічністю: розрив — це назва, дана трансформаціям, що залежать від загальних правил однієї або кількох мовних формацій. Так, Французька революція — оскільки саме навколо неї досі зосереджувалися всі археологічні аналізи — не відіграє ролі події, яка є зовнішньою щодо мов, чий ефект розділення треба було б, належно мислячи, віднайти в усіх мовах; вона функціонує як складна, артикульована й доступна для опису сукупність трансформацій, котрі зовсім не торкнулися певної кількості позитивностей, котрі для кількох інших зафіксували нові правила, що досі є нашими, і котрі також створили позитивності, які щойно розпалися або й досі розпадаються в нас на очах.

VI
НАУКА І ЗНАННЯ

На всі попередні аналізи накладалося мовчазне розмежування, хоча ані його принцип, ані навіть загальні обриси не були уточнені. Всі наведені приклади без винятку належали до дуже вузької сфери. Далеко не була, не кажу інвентаризована, а навіть обстежена величезна сфера мови: навіщо систематично нехтувати "літературні", "філософські" чи "політичні" тексти? Хіба не мають місця в цій області мовні формації та системи позитивностей? І навіть якщо обмежитися лише категоріями наук, навіщо замовчувати математику, фізику або хімію? Навіщо звертатися до стількох дисциплін, досить-таки сумнівних, ще не оформлених і, можливо, назавжди приречених залишитися за порогом науковості? Одне слово, яким є зв'язок між археологією та аналізом наук?

а) *Позитивності, дисципліни, науки*

Перше запитання: чи археологія під такими досить химерними термінами, як "мовна формація" та "позитивність", не описує просто псевдонауки (такі як психопатологія), науки, що перебувають у доісторичному стані (такі як природнича історія) або науки, повністю просякнуті ідеологією (такі як політична економія)? Чи не є вона привілейованим аналізом того, що назавжди залишиться квазінауковим? Якщо назвати "дисциплінами" сукупності висловлювань, які запозичу-

ють свою організацію в наукових моделей, які тяжіють до зв'язності та наочності, які сприймаються, установлюються, передаються, а іноді й викладаються як науки, то чи не можна сказати, що археологія описує дисципліни, які реально не є науками, тоді як епістемологія могла б описувати науки, котрі, ймовірно, сформувалися, виходячи з дисциплін, які вже існують (або всупереч їм)?

На ці запитання можна відповісти лише неґативно. Археологія не описує дисциплін. Щонайбільше вони у своєму вираженому розгортанні можуть дати поштовх до опису позитивностей, але вони не фіксують їхніх меж, не нав'язують їм остаточних розривів, не зберігаються такими, як були, до кінця аналізу; неможливо встановити взаємно однозначну відповідність між установленими дисциплінами та мовними формаціями.

Ось приклад такої невідповідності. Відправною точкою для написання "Історії божевілля" була поява на початку XIX століття психіатрії. Ця дисципліна мала інший зміст, іншу внутрішню організацію, інше місце в медицині, іншу практичну функцію, інший спосіб застосування, аніж традиційний розділ, що називався "Хвороби голови" або "Нервові захворювання" в медичних трактатах XVIII століття. Отож при вивченні цієї нової дисципліни було виявлено дві речі: те, що зробило її можливою в ту епоху, коли вона з'явилася, те, що зумовило таку велику переміну в структурі понять, аналізів та доведень, було всією взаємодією відносин між госпіталізацією, утриманням у лікарні, умовами та процедурами суспільного виключення, юридичними правилами, нормами промислової праці та буржуазної моралі, одне слово, всією тією сукупністю, яка характеризує для

цієї мовної практики формацію висловлювань; але ця практика знаходить свій вияв не лише в дисципліні, наділеній науковим статусом та науковими претензіями; її так само знаходять у юридичних текстах, у літературних виразах, у філософських рефлексіях, у політичних рішеннях, у повсякденних розмовах, у думках. Мовна формація, на існування якої вказує психіатрія, значно ширша, ніж ця остання; вона виходить далеко за її межі і проникає в неї зусібіч. Більше того, відступаючи ще далі назад у часі й шукаючи, що ж могло передувати в XVII та XVIII століттях виникненню психіатрії, легко помітити, що ніякої давнішої подібної дисципліни не існувало: те, що лікарі класичної епохи тоді казали про манії, маячню, меланхолію, нервові хвороби, жодною мірою не являло собою автономної дисципліни, а щонайбільше одну з рубрик в аналізі гарячок, змін настрою або захворювань мозку. Проте, незважаючи на відсутність будь-якої оформленої дисципліни, відповідна мовна практика діяла, зі своїми закономірностями та стійкістю. Ця мовна практика, звичайно, була вкладена в медицину, але також входила складовою частиною до адміністративних розпоряджень, літературних або філософських текстів, до казуїстики, до теорій або проектів примусової праці й до програм допомоги вбогим. Тобто в класичну добу існувала мовна формація та позитивність, цілком придатні для опису, але їм не відповідала жодна визначена дисципліна, що її можна було б порівняти з психіатрією.

Але якщо справді позитивності не є простими дублікатами установлених дисциплін, то чи не є вони шкіцами майбутніх наук? Чи під назвою мовної формації не визначається ретроспективна проекція наук на їхнє власне

минуле, тінь, яку вони відкидають на те, що їм передувало й ніби наперед їх окреслило? Чи не було, наприклад, те, що описувалось як аналіз багатств або загальна граматика, наділені, можливо, досить штучною автономією, просто політичною економією в її зародковому стані або початковою фазою становлення нарешті строгої науки про мову? Чи не спробувала археологія, вдавшись до ретроґрадних заходів, законність яких, звичайно, важко встановити, перегрупувати в незалежну мовну практику всі різнорідні та розсіяні елементи, чия участь виявиться необхідною для запровадження науки?

І в цьому разі відповідь мусить бути неґативною. Те, що було проаналізоване під назвою природничої історії, не охоплює в єдиному образі всього того, що в XVII та XVIII століттях могло оцінюватися як шкіц науки про життя й розглядатись у її законній генеалогії. Виявлена в такий спосіб позитивність справді бере до уваги певну кількість висловлювань, які стосуються подібностей і відмінностей між живими істотами, їхньої видимої структури, їхніх специфічних і загальних характерних рис, їхньої можливої класифікації, перервностей, які їх розділяють, та переходів, що їх пов'язують; але вона залишає поза увагою багато інших аналізів, які, проте, датуються тією самою епохою і які теж окреслюють первісні образи біології: аналіз рефлективного руху (який відіграватиме таку важливу роль у становленні анатомо-фізіології нервової системи), ембріональна теорія (яка, здається, випереджає проблеми еволюції та генетики), пояснення зростання тварин та рослин (яке стане одним із великих питань фізіології організмів у цілому). Більше того: далека від того, щоб випередити майбутню біо-

логію, природнича історія — таксономічна мова, пов'язана з теорією знаків та з проектом науки про порядок, скориставшися своєю сталістю та автономією, виключала створення єдиної науки про життя. Так само мовна формація, що її описують як загальну граматику, не містить у собі, — до цього їй далеко, — всього того, що могло бути сказане в класичну епоху про мову, і того, що згодом доводилося знаходити у філології, чи то була спадщина, чи зречення, розвиток чи критика: вона залишає поза увагою методи тлумачення Біблії й ту філософію мови, яка сформульована у Віко або в Гердера. Отже, мовні формації — це не майбутні науки в ту мить свого розвитку, коли, ще не усвідомлюючи самих себе, вони тихо формуються: справді, вони не перебувають у стані телеологічного підпорядкування у стосунку до ортогенезу наук.

Але чи можна твердити, що там, де є позитивність, не може бути науки, і що позитивності, там, де їх можна виявити, завжди виключають науки? Чи треба припускати, що замість перебувати у хронологічному стосунку до наук, вони перебувають в альтернативному до них становищі? Що вони в якомусь розумінні є позитивним образом певного епістемологічного ґанджу? Але також у цьому випадку можна знайти й протилежний приклад. Клінічна медицина, звичайно, не є наукою. Не тільки тому, що вона не відповідає формальним критеріям і не досягає того рівня строгості, якого можна чекати від фізики, хімії або навіть фізіології, а й також тому, що включає в себе майже неорганізоване нагромадження емпіричних спостережень, приблизних спроб і результатів, рецептів, терапевтичних приписів та установчих розпоря-

джень. А проте ця не-наука не виключена з науки: протягом XIX століття вона налагодила певні зв'язки з досконало організованими науками, такими як фізіологія, хімія або мікробіологія; більше того, вона надала місце таким мовам, як мова патологічної анатомії, назвати яку лженаукою було б виявом самовпевненості.

Отже, не можна ототожнювати мовні формації ані з науками, ані з дисциплінами, які лише стають науковими, ані з тими символами, які здалеку окреслюють майбутні науки, ані, нарешті, з тими формами, які наперед виключають усяку науковість. Який же існує зв'язок між позитивностями та науками?

б) ***Знання***

Позитивності не характеризують форм пізнання — незалежно від того, чи є вони апріорними необхідними умовами, чи формами раціональності, що їх по черзі могла запроваджувати історія. Але вони також не описують стану знань у заданий момент часу: вони не визначають ані балансу того, що, починаючи з цього моменту, могло бути доведене й набуло статусу остаточного знання, ані балансу того, що, навпаки, було прийняте без доказів та без достатнього обґрунтування, ані того, що було прийняте як спільне вірування або підтримане силою уяви. Проаналізувати позитивності — означає показати, за якими правилами мовна практика може формувати групи об'єктів, сукупності висловлювань, гру понять, ряди варіантів теоретичного вибору. Утворені в такий спосіб елементи не організують науку з ідеально визначеною структурою; система їхніх відносин є, звичайно, не такою строгою; але це також не просто звалені в одну купу знання, добуті з

досвіду, традицій або різнорідних відкриттів і пов'язаних лише ідентичністю суб'єкта, що ними володіє. Вони є тим матеріалом, на якому будуються зв'язні (або незв'язні) судження, розробляються більш або менш точні описи, здійснюються перевірки, розбудовуються теорії. Вони створюють попередні умови для того, що відкриється й функціонуватиме як знання або ілюзія, усталена істина або викрита помилка, набутий досвід або подолана перешкода. Неважко переконатися в тому, що ці попередні умови не можуть бути проаналізовані як даність, як пережитий досвід, ще повністю занурений в уявне або у сприймання, досвід, що його людство протягом своєї історії було схильне вбирати у форми раціональності, а кожен індивід мусив пропускати крізь себе, якщо хотів віднайти ідеальні значення, вкладені в нього або в ньому приховані. Тут не йдеться про якесь попереднє знання або про архаїчну стадію в русі, спрямованому від безпосереднього пізнання до аподиктичності; йдеться про елементи, які мають формуватися мовною практикою для того, щоб у разі необхідності складалася наукова мова, диференційована не тільки за своєю формою та строгістю, а й завдяки об'єктам, з якими вона має справу, типам висловлювань, які вона вводить у дію, поняттям, що ними вона маніпулює, та стратегіям, які вона застосовує. Таким чином, науку пов'язують не з тим, що мусило або мусить бути пережите для того, щоб був обґрунтований задум ідеальності, яка їй властива, а з тим, що мусило або мусить бути сказане для того, щоб могла утворитися мова, яка, в разі необхідності, відповідала б експериментальним або формальним критеріям науковості.

Цю сукупність елементів, утворених у регулярний спосіб мовною практикою, елементів, які є необхідними для формування науки, хоча вони й не обов'язково призначені для того, щоб дати їй місце, можна назвати знанням. Знання — це те, про що можна говорити в мовній практиці, яка ним уточнюється; це — область, визначена різними об'єктами, які набудуть або не набудуть науковий статус (знання в галузі психіатрії у XIX столітті не є сумою того, що вважалося істинним, це сукупність видів поведінки, особливостей, відхилень, про які можна говорити в рамках психіатричної мови); знання — це також простір, де суб'єкт може обрати певну позицію, щоб говорити про об'єкти, з якими він має справу у своїй мові (в цьому розумінні знання клінічної медицини — це сукупність функцій огляду, опитування, розшифрування, реєстрації, рішень, які може виконувати суб'єкт медичної мови); знання — це також поле координації та субординації висловлювань, де поняття виникають, визначаються, застосовуються і перетворюються (на цьому рівні знання природничої історії у XVIII столітті — це не сума того, що було сказано, а сукупність способів і місць розташування, за допомогою яких можна включати в уже сказане всяке нове висловлювання); нарешті, знання визначається можливостями використання та привласнення, що їх надає мова (так, знання політичної економії в класичну добу — це не теза, складена з різних уже обґрунтованих тез, а сукупність її точок доторкання до інших мов та іншої практики, яка не є мовною). Існують знання, що є незалежними від наук (які не є ані їхнім історичним ескізом, ані їхнім пережитим зворотним боком), але немає знання, позбавленого

будь-якої визначеної мовної практики; і всяка мовна практика може бути визначена через те знання, яке вона формує.

Замість того, щоб побіжно оглядати вісь: свідомість—пізнання—наука (яка не може бути звільнена від показника суб'єктивності), археологія охоплює поглядом вісь: мовна практика—знання—наука. І тоді як історія ідей знаходить точку рівноваги свого аналізу в стихії пізнання (бувши тим самим змушена, всупереч своїй волі, постати перед трансцендентальним запитанням), археологія знаходить точку рівноваги свого аналізу у знанні — тобто в області, де суб'єкт обов'язково розташовується в певній визначеній точці і вступає в певні відносини, але де він ніколи не перетворюється на головну постать (ані як трансцендентальна діяльність, ані як емпірична свідомість).

Зрозуміло, що за таких умов треба ретельно розрізняти наукові області та археологічні території: їхні розриви та принципи їхньої організації є зовсім іншими. До наукової області належать лише судження, які підпорядковані певним законам побудови; твердження, які мають той самий сенс, які говорять те саме, які є так само істинними, як і вони, але які залежать від іншої систематичності, мають бути виключені з цієї області: те, що у "Сні Даламбера" говориться про становлення видів, цілком може виражати певні поняття та деякі з наукових гіпотез тієї історичної доби, навіть може добре передбачати майбутні істини, але належить воно не до наукової області природничої історії, а навпаки, до її археологічної території, якщо принаймні там можна виявити ті самі правила формації, що й у Лінея, Бюфона, Добантона або Жюсьє. Археологічні території можуть перетинати і

"літературні" або "філософські" тексти, і тексти наукові. Знання вкладається не лише в доведення, його також можна виявити у вигадках, роздумах, оповідях, установчих правилах, політичних рішеннях. Археологічна територія природничої історії включає в себе такі речі, як "Філософський палінгенез" або "Теліамед", хоч вони в більшій своїй частині й не відповідають науковим нормам, які були прийняті в ту епоху, і, звичайно ж, іще менше відповідають тим, які були опрацьовані пізніше. Археологічна територія загальної граматики включає в себе мрії Фабра д'Оліве (які ніколи не набували наукового статусу і радше вписуються в реґістр містичної думки) не меншою мірою, аніж аналіз атрибутивних речень (який приймався тоді за очевидну істину і в якому сьогодні можна вгледіти передбачення теорії генеративної граматики).

Мовна практика не збігається з науковим опрацюванням, для якого вона може надати місце; і знання, яке вона формує, не є ані грубим ескізом, ані повсякденним субпродуктом сформованої науки. Науки виникають у стихії мовної формації і на тлі знання — при цьому мало важить різниця між тими мовами, які мають презумпцію або статус науковості, і тими, які справді представляють їхні формальні критерії. З цього виникають дві низки проблем: якими можуть бути місце та роль області науковості на археологічній території, де вона окреслена? Згідно з яким порядком і якими процесами відбувається поява області науковості в межах даної мовної формації? Це питання, на які тут і тепер неможливо відповісти: йдеться тільки про те, щоб показати, в якому напрямку можна було б їх аналізувати.

в) *Знання й ідеологія*

Коли наука вже сформована, вона не перебирає на себе і не включає в систему зчеплень, які їй притаманні, всього того, що формувало мовну практику, де вона виникає; вона також не розпорошує знання, що її оточує, — щоб відіслати його до праісторії помилок, забобонів або уяви. Патологічна анатомія не звела й не привела до норм науковості позитивність клінічної медицини. Знання не є тим епістемологічним риштуванням, яке може зникнути в науці, що його реалізує. Наука (або те, що видає себе за неї) локалізується в полі знання і грає там певну роль. Роль, що варіює залежно від різних мовних формацій і модифікується з їхніми змінами. Те, що в класичну добу розглядалося як медичне пізнання розумових хвороб, у знаннях про божевілля займало дуже обмежене місце: воно утворювало лише одну з поверхонь його контакту, разом із багатьма іншими (юриспруденцією, казуїстикою, поліційними правилами тощо); натомість психопатологічний аналіз XIX століття, що також розглядався як наукове пізнання душевних хвороб, зіграв зовсім іншу й набагато важливішу роль у дослідженні божевілля (роль моделі та інстанції ухвалення рішень). Так само наукова мова (або мова, що претендує на науковість) не відігравала однієї й тієї самої ролі в економічних знаннях XVII та XIX століть. У кожній мовній формації можна виявити специфічний зв'язок між наукою та знанням; і археологічний аналіз, замість установити між ними зв'язок виключення або вилучення (шукаючи ті елементи знання, які ще ховаються від науки й чинять їй опір, і ті елементи науки, які ще скомпрометовані сусідством та впливом знання), мусить позитивно показа-

ти, як наука вписується у стихію знання та функціонує в ній.

Безперечно, що саме тут, у цьому просторі гри, усталюються й деталізуються зв'язки ідеології з науками. Опанування ідеологією наукової мови та ідеологічне функціонування наук знаходять свій вияв не на рівні їхньої ідеальної структури (навіть якщо вони можуть бути виражені в ній більш або менш наочним способом), не на рівні їхнього технічного застосування в суспільстві (хоч воно й може на нього впливати) і не на рівні свідомості суб'єктів, які її будують; вони знаходять свій вияв там, де наука виокремлюється зі знання. Якщо питання ідеології й можна поставити перед наукою, то лише тією мірою, якою ця остання, не ототожнюючи себе зі знанням, але й не усуваючи й не виключаючи його, локалізується в ньому, структурує певні його об'єкти, систематизує певні його висловлювання, формалізує ті або ті з його понять та стратегій; тією мірою, якою це опрацювання розокремлює знання, змінює його та перерозподіляє — з одного боку, підтверджує та оцінює його — з другого; тією мірою, якою наука знаходить своє місце в мовній реґулярності і якою, внаслідок цього, вона розгортається й функціонує у всьому полі мовних або позамовних практик. Одне слово, коли перед наукою ставиться питання ідеології, це не буде питання ситуацій або практик, що їх вона віддзеркалює більш або менш усвідомлено; це також не буде питання її можливого використання або всіх можливих зловживань нею; це буде питанням її існування як мовної практики та її функціонування серед інших практик.

У найзагальнішому розумінні й абстрагуючись від будь-якого опосередкування й будь-

якої конкретності, звичайно, можна сказати, що політична економія відіграє якусь роль у капіталістичному суспільстві, що вона служить інтересам буржуазного класу, що вона була створена ним і для нього і що, нарешті, вона носить тавро свого походження навіть у системі своїх понять та своєї логічної архітектури; але будь-який точніший опис зв'язків між епістемологічною структурою політичної економії та її ідеологічною функцією муситиме пройти через аналіз мовної формації, яка надала їй місце, та через аналіз сукупності об'єктів, понять, варіантів теоретичного вибору, що їх вона мусила виробити і систематизувати; і тоді треба буде показати, як мовна практика, що дала місце такій позитивності, функціонувала серед інших практик, які могли належати до мовного порядку, але також і до порядку політичного або економічного.

Це дозволяє висунути певну кількість тверджень:

1. Ідеологія не виключена з науковості. Небагато мов залишили стільки місця ідеології, як клінічна мова або мова політичної економії; це не є достатньою причиною, щоб приписати сукупності їхніх висловлювань помилки, суперечності та відсутність об'єктивності.

2. Суперечності, лакуни, теоретичні похибки можуть указувати на ідеологічне функціонування науки (або мови, що претендує на науковість); вони можуть допомогти визначити, в якій точці побудови це функціонування дає свої наслідки. Але аналіз цього функціонування мусить здійснюватися на рівні позитивності та зв'язків між правилами формації та структурами науковості.

3. Виправляючи себе, усуваючи свої помилки, конкретизуючи свої формулювання, мова не обов'язково пориває стосунки з ідеологією. Роль цієї останньої не зменшується мірою того, як зростає строгість і розсіюється хибність.

4. Нападати на ідеологічне функціонування якоїсь науки, щоб прояснити її та модифікувати, не означає вивести на світло філософські передумови, які можуть у ній бути наявними; це не означає повернутися до основ, які зробили її існування можливим і які її узаконюють; це означає поставити її під сумнів як мовну формацію; це означає нападати не на формальні суперечності її тверджень, а на систему формації її об'єктів, типів її висловлювань, понять і варіантів теоретичного вибору. Це означає знову розглядати її як практику серед інших практик.

г) ***Різні пороги та їхня хронологія***

Що ж до мовної формації, то можна описати кілька її різних появ. Той момент, починаючи з якого мовна практика індивідуалізується і стає автономною, тобто момент, коли вводиться в дію єдина й неповторна система формації висловлювань, або той момент, коли ця система перетворюється, можна назвати порогом позитивності. Коли в ході мовної формації сукупність висловлювань виокремлюється, претендує на те, щоб оцінювати (навіть невдало) норми перевірки та зв'язності, і коли вона виконує, у стосунку до знання, домінантну функцію (моделі, критики або перевірки), можна сказати, що мовна формація переходить поріг епістемологізації. Коли накреслена в такий спосіб епістемологічна фігура підпорядковується певній кількості формальних критеріїв, коли її висловлю-

вання відповідають не лише археологічним правилам формації, а крім того, й певним законам побудови суджень, ми скажемо, що вона перетнула поріг науковості. Нарешті, коли ця наукова мова, в свою чергу, зможе визначити аксіоми, які їй потрібні, елементи, що їх вона використовує, структури речень, які є для неї законними, і перетворення, що їх вона приймає, коли вона зможе в такий спосіб розгорнути, виходячи з себе самої, формальну структуру, яку вона утворює, ми скажемо, що вона перейшла поріг формалізації.

Розподіл у часі цих різних порогів, їхня послідовність, їхні зміщення, їхні можливі збіги, спосіб, у який вони можуть керувати один одним або включати в себе один одного, умови, за яких вони по черзі встановлюються, — все це становить для археології одну з головних сфер дослідження. Справді, їхня хронологія не є ані реґулярною, ані однорідною. Мовні формації долають їх аж ніяк не в однаковий спосіб і не в один час, ділячи історію людських знань на різні епохи: в епоху, коли чимало позитивностей подолали поріг формалізації, багато інших ще не досягли порогу науковості чи навіть епістемологізації. Більше того: жодна мовна формація не переходить послідовно цих різних порогів, як природні стадії біологічного визрівання, де єдиною змінною величиною були б період латентності або тривалість інтервалів. Справді, тут ідеться про події, розсіяння яких не є еволюційним: їхній особливий порядок є однією з характеристик кожної мовної формації. Ось кілька прикладів цих відмінностей.

У певних випадках поріг позитивності долається набагато раніше, ніж поріг епістемологізації: так, психопатологія, як мова, що

претендує на науковість, на початку XIX століття зусиллями Пінеля, Гайнрота та Ескіроля епістемологізувала мовну практику, що тривалий час існувала до неї й давно набула автономності та створила свою систему закономірностей. Але може статися й так, що ці два пороги зміщуються в часі, і становлення якоїсь позитивності збігається в часі з появою епістемологічної фігури. Іноді пороги науковості бувають пов'язані з переходом від однієї позитивності до іншої. Іноді вони відрізняються; так, перехід від природничої історії (з тією науковістю, що була їй властива) до біології (як науки не про класифікацію живих істот, а про специфічні кореляції різних організмів) відбувся в епоху Кюв'є не без перетворення однієї позитивності в іншу; натомість експериментальна медицина Клода Бернара, потім мікробіологія Пастера одмінили тип науковості, до якого прагнули патологічна анатомія та патологічна фізіологія, без того, щоб мовна формація клінічної медицини, така, якою вона сформувалася в ту епоху, була виведена з гри. Так само нова науковість, запроваджена в біологічних дисциплінах еволюціонізмом, не змінила біологічну позитивність, яка дістала своє визначення в добу Кюв'є. У випадку економіки розбіжності є особливо численними. Можна вирізнити в XVII столітті поріг позитивності: він майже збігається з практикою й теорією меркантилізму, але його епістемологізація відбудеться лише пізніше, в самому кінці століття або на початку століття наступного, завдяки працям Лока та Кантильйона. Тим часом XIX століття, разом з Рикардо, позначає водночас новий тип позитивності й нову форму епістемологізації, яку Курно та Джевонс змінять, у свою чергу, саме тоді, коли Маркс, ідучи від

політичної економії, відкриє цілком нову мовну практику.

Якщо бачити в науці лише лінійне нагромадження істин або ортогенез розуму і не вбачати дискурсивної практики, яка має свої рівні, свої пороги, свої різноманітні розриви, можна описати лише один історичний поділ, модель якого відтворюється протягом усіх часів і для будь-якої форми знання: поділ між тим, що досі не стало науковим, і тим, що стало таким остаточно. Вся товща розламів, усе розсіяння розривів, усі зміщення їхніх наслідків та процес їхньої взаємозалежності зводяться до одноманітного акту заснування, який треба знову й знову повторювати.

Безперечно, існує лише одна наука, для якої неможливо ані визначити її різні пороги, ані описати таку сукупність зсувів між ними: це математика, єдина мовна практика, що водночас переступила поріг позитивності, поріг епістемологізації, поріг науковості та поріг формалізації. Сама можливість її існування передбачає, що від самого початку задане те, що скрізь деінде залишається розсіяним протягом усієї історії: перша її позитивність мусила визначати вже формалізовану мовну практику (навіть якщо після цього мали бути здійснені інші типи формалізації). Звідси той факт, що їхнє встановлення буде водночас і таким загадковим (так мало доступним для аналізу, таким затиснутим у формі абсолютного початку) і таким цінним (бо воно водночас оцінюється і як початок, і як основа); звідси ж випливає й те, що в першому ж осягненні першого математика можна було вбачати закладання основ ідеальності, яка розгорталася протягом усієї історії й була поставлена під знак запитання лише для того, щоб

бути повтореною та очищеною; звідси походить той факт, що початок математики досліджувався передусім з погляду принципу історичності, а вже потім як історична подія; звідси, нарешті, походить і те, що для всіх інших наук опис їхньої історичної генези, їхніх блукань навпомацки та їхніх невдач, їхніх запізнілих успіхів співвідноситься із метаісторичною моделлю геометрії, що несподівано виникає раз і назавжди для всіх тривіальних практик розмежування. Але якщо взяти заснування математичної мови за прототип виникнення та становлення всіх інших наук, виникає ризик зробити однорідними всі осібні форми історичності, звести до інстанції єдиного розриву всі ті різні пороги, через які може переступати мовна практика й до безконечності відтворювати в усі моменти часу проблематику початку; в такий спосіб були б поновлені всі права історико-трансцендентного аналізу. Математика, безперечно, правила за модель для більшості наукових мов у їхніх намаганнях досягти формальної строгості та доказовості; але для історика, котрий вивчає реальне становлення наук, вона буде невдалим прикладом — прикладом, який у жодному разі не піддавався б узагальненню.

г) ***Різні типи історії наук***

Численні пороги, які могли бути встановлені, дозволяють здійснювати різні форми історичного аналізу. По-перше, це аналіз на рівні формалізації: це та сама історія, що її математика не перестає розповідати про себе саму в процесі власного розвитку. Те, чим вона була в даний момент свого існування (її область, її методи, об'єкти, які вона визначає, мова, яку вона застосовує), ніколи не виходило в зовнішнє поле ненауковості; але по-

стійно заново визначає себе (хай навіть іноді як галузь знання, що вийшла з ужитку або стала тимчасово непродуктивною) у формальній побудові, що її вона визначає; це минуле розкривається як окремий випадок, наївна модель, частковий і не досить узагальнений ескіз значно абстрактнішої, потужнішої і розташованої на вищому рівні теорії; свій реальний історичний шлях математика переписує, користуючись для цього словником сусідств, залежностей, підпорядкувань, поступальних формалізацій, усеохопних узагальнень. Для такої історії математики (тієї, яку вона складає, і тієї, яку вона розповідає про себе) Діофантова алгебра не є досвідом, що залишається невикористаним; це конкретний випадок тієї Алгебри, яка відома від часів Абеля та Ґалуа; грецький метод вичерпності був не тим глухим кутом, із якого конче треба вибратися, а наївною моделлю інтеґрального числення. Кожна історична перипетія знаходить тут свій формальний рівень і свою формальну локалізацію. Це — *рекурентний аналіз*, який можна здійснити лише в межах усталеної науки, що вже перейшла свій поріг формалізації[1].

Іншим є історичний аналіз, який розташовується на порозі науковості; йому властиве запитання, в який спосіб він міг бути подоланий, виходячи з різних епістемологічних фігур. Наприклад, ідеться про те, щоб з'ясувати, як поняття — ще навантажене метафорами або уявним змістом — очистилося і змогло набути статусу та функції наукового поняття. З'ясувати, як царина досвіду, вже

---

[1] Див. на цю тему: *Мішель Сер*. Математичні анамнези (Michel Serres. Les Anamneses mathématiques (in: *Hermès ou la communication*, p. 78).

встановлена й уже почасти артикульована, але ще перетята безпосередніми практичними застосуваннями та дієвими оцінками, могла оформитися в наукову галузь. З'ясувати, виходячи з загальніших засад, як наука сформувалася понад донауковим рівнем і всупереч йому, рівнем, який водночас готував її і наперед чинив їй опір, як вона могла здолати перешкоди та обмеження, які стояли на її шляху. Ґ. Башляр і Ґ. Ґанґілем запропонували моделі цієї історії. Вона не має потреби, подібно до рекурентного аналізу, розташовуватися всередині науки, переміщувати всі її епізоди в побудову, яку вона закладає, і розповідати про свою формалізацію за допомогою формального словника, який сьогодні є її словником: та й, зрештою, як би вона могла це зробити, адже вона показує, від чого наука звільнилася і чого вона мусила позбутися, щоб досягти порогу науковості. Уже самим цим фактом опис бере за норму оформлену науку; історія, яку він розповідає, неминуче буде розділена протиставленнями істинного й хибного, раціонального й ірраціонального, перешкоди і плідності, чистоти і нечистоти, наукового і ненаукового. Тут ідеться про *епістемологічну історію* наук.

Третій тип історичного аналізу — це той, який обирає за точку прикладання сил поріг епістемологізації — точку розколу між мовними формаціями, що визначаються своєю позитивністю, та епістемологічними фігурами, які не обов'язково всі мають бути науками (і які, зрештою, навряд чи коли-небудь ними стануть). На цьому рівні науковість не править за норму: в цій *археологічній історії* дослідження мають вивести на поверхню мовні практики, — тією мірою, якою вони дають місце знанню і якою це знання здобуває

статус і роль науки. Спробувати створити на цьому рівні історію наук не означає описати мовні формації без урахування епістемологічних структур; це означає показати, як формування науки, а в разі необхідності і її перехід до формалізації, може знайти свою можливість і своє обґрунтування в мовній формації та в змінах її позитивності. Отже, при такому аналізі йдеться про те, щоб виокремити історію наук, виходячи з опису мовних практик; визначити, як, згідно з якою закономірністю і завдяки яким модифікаціям вона могла дати місце процесам епістемологізації, досягти норм науковості й, можливо, досягти порога формалізації. Шукаючи в історичній товщі наук рівень мовної практики, не ставиться мета звести її на глибинний і початковий рівень, не ставиться мета спустити її на ґрунт пережитого досвіду (на цю землю, яка постає, нерегулярна й пошматована, раніше від будь-якої геометрії, — і до цього неба, яке мерехтить крізь клітини всіх астрономій); мета полягає в тому, щоб між позитивностями, знанням, епістемологічними фігурами та науками вийшла на поверхню вся взаємодія відмінностей, відносин, розбіжностей, розколів, незалежностей, автономій і той спосіб, у який одні артикулюють понад іншими свою власну історичність.

Аналіз мовних формацій, позитивностей і знань у своїх зв'язках із епістемологічними фігурами та науками є тим, що називають, аби відрізнити його від інших можливих форм історії наук, аналізом *епістеми*. Можливо, хтось запідозрить, що ця епістема є чимось подібним до візії світу, відрізком історії, спільної для всіх видів пізнання, історії, яка накидає кожному з них ті самі норми й ті самі постулати, загальною стадією розуму,

певною структурою думки, з якої не можуть вирватися люди тієї чи тієї історичної епохи, — великим законом, накресленим раз і назавжди безіменною рукою. Насправді ж під *епістемою* треба розуміти сукупність відносин, які можуть об'єднати в дану епоху мовні практики, які лишають місце епістемологічним фігурам, наукам і, можливо, формалізованим системам; модус, згідно з яким у кожній із цих мовних формацій розташовуються й діють переходи до епістемологізації, до науковості, до формалізації; розподіл цих порогів, які можуть збігатися, підпорядковуватися одні одним або розходитися в часі; побічні зв'язки, які можуть існувати між епістемологічними фігурами або науками остільки, оскільки вони залежать від мовних практик, що перебувають у близькому сусідстві, але відрізняються між собою. Епістема — це не форма пізнання й не тип раціональності, який, перетинаючись із найрозмаїтішими науками, виражав би суверенну єдність суб'єкта, духу або епохи; це — сукупність відносин, яку можна відкрити для даної епохи, між науками, коли ми аналізуємо їх на рівні мовних закономірностей.

Таким чином, опис епістеми включає в себе кілька істотних характеристик: він відкриває безконечне поле й ніколи не може бути завершений; він має на меті не відтворити систему постулатів, якій підпорядковуються всі знання епохи, а оглянути безконечне поле відносин. Більше того, епістема не є нерухомою фігурою, яка, поставши якогось дня, буде приречена так само раптово й зникнути. Вона є до безконечності рухливою сукупністю розподілів, розколів, збігів, які утворюються й розпадаються. Крім того, епістема як сукупність відносин між науками, епістемо-

логічними фігурами, позитивностями та мовними практиками дозволяє осмислити гру перешкод та обмежень, які в даний момент накидаються мові: але це обмеження не є тим неґативним обмеженням, яке протиставляє знанням — неуцтво, раціональній думці — уяву, озброєному досвідові — вірність видимостям, висновкам та дедукціям — мріяння; епістема — це не те, що можна знати в певну епоху, бо не слід забувати про технічні недосконалості, розумові узвичаєння або про межі, які ставить традиція; епістема — це те, що в позитивності мовних практик робить можливим існування епістемологічних фігур та наук. Нарешті, видно, що аналіз епістеми — це не спосіб знов поставити критичне запитання ("якщо задано щось таке, як наука, то якими є її права або леґітимність?"); це запитання, яке приймає даність науки лише для того, щоб запитати себе, що для цієї науки означає факт бути заданою. Те, що вона вводить у дію, — в загадці наукової мови, — це не її право бути наукою, це сам факт, що вона існує. І пункт, у якому вона відділяється від усіх філософій пізнання, — це те, що вона пов'язує цей факт не з інстанцією первісної даності, яка підтримувала б у трансцендентному суб'єкті факт і право, а з процесами історичної практики.

д) ***Інші археології***

Одне запитання поки що залишається без відповіді: чи можливо опрацювати такий археологічний аналіз, який би прояснив закономірність знання, але не мав би на меті аналізувати його в напрямку епістемологічних фігур та наук? Чи орієнтація на епістему є єдиною, яка може відкритися перед археологією? Чи ця остання мусить бути — і виклю-

чно — певним способом дослідження історії наук? Тобто, якщо висловити це інакше, чи, обмежуючи себе досі областю наукових мов, археологія підпорядковувалася необхідності, через яку вона не змогла переступити, чи просто окреслила на окремому конкретному прикладі форми аналізу, які можуть бути застосовані набагато ширше?

Я поки що надто мало просунувся вперед, щоб дати остаточну відповідь на це запитання. Проте я охоче уявляю, — чудово розуміючи, скільки ще дослідів доведеться для цього здійснити, скільки випробувати хибних шляхів, — археології, які могли б розвиватися в інших напрямках. Ось, наприклад, археологічний опис "сексуальності". Я тепер добре бачу, як можна було б спрямувати його до епістеми: треба було б показати, в який спосіб у XIX столітті формувалися такі епістемологічні фігури, як біологія або психологія сексуальності; і через який розрив сформувалася з Фройдом мова наукового типу. Але я бачу також іншу можливість аналізу: замість вивчати сексуальну поведінку людей у дану епоху (шукаючи її закон у соціальній структурі, в колективному несвідомому або в певній моральній позиції), замість описувати те, що люди могли думати про сексуальність (яке релігійне тлумачення давали вони їй, з якою оцінкою вони до неї підходили, з яким осудом на неї дивилися, які конфлікти думок або моральних засад могла вона спричиняти), люди могли б ставити питання, чи в цій поведінці, як і в цих уявленнях могли бути присутніми всі види мовної практики; чи сексуальність, поза всякою орієнтацією на наукову мову, не є просто сукупністю об'єктів, про які можна говорити (або про які заборонено говорити), полем можливих висловлю-

вань (чи то йдеться про ліричні вирази, чи про юридичні приписи), сукупність понять (які можуть, без сумніву, поставати в елементарній формі значень або тем), процесом вибору (який може проявлятися у зчепленні поведінок або в системах приписів). Така археологія, якби вона успішно впоралася зі своїм завданням, показала б, як заборони, виключення, межі, оцінки, вільності, порушення сексуальності, всі її прояви, словесні чи ні, пов'язані з певною мовною практикою. Вона прояснила б, звичайно, не як останню істину сексуальності, а як один із вимірів, згідно з якими її можна описувати, певний "спосіб говорити"; і цей спосіб говорити показав би, як вона вкладається не в наукові мови, а в систему заборон та цінностей. Аналіз, що таким чином здійснювався б, був би спрямований не в напрямі епістеми, а в тому, який можна було б назвати етикою.

Але ось приклад іншої можливої орієнтації. Наприклад, для того, щоб проаналізувати картину, можна відтворити приховану мову художника; можна поставити собі мету віднайти тихий голос його задумів, які, в кінцевому підсумку, втілюються не в слова, а в лінії, поверхні та кольори; можна спробувати прояснити ту неявну філософію, що, як можна припустити, формує його бачення світу. Можна також звернутися до науки або, принаймні, до думок тієї епохи і спробувати з'ясувати, що міг запозичити з них художник. Археологічний аналіз мав би зовсім іншу мету: він намагався б з'ясувати, чи простір, відстань, глибина, колір, світло, пропорції, об'єми, контури не були в ту епоху названі, висловлені, сформовані в мовній практиці; і чи знання, якому залишала місце мовна практика, не було вкладене в теорії або, можливо, у

спекуляції, у форми навчання та в приписи, але також і в процеси, в методи й навіть у самі рухи художника. У такому разі йшлося б не про те, щоб показати, що живопис — це певна манера означати або "говорити", наділена тією конкретною характеристикою, що вона може обходитися без слів. Треба було б показати, що принаймні в одному зі своїх вимірів вона є мовною практикою, яка втілюється в технічних прийомах та ефектах. Описаний у такий спосіб живопис не є чистим баченням, яке треба потім перенести в матеріальність простору; він не є і голим жестом, чиї німі та невизначено порожні значення мали б бути звільнені від можливих подальших тлумачень. Він весь пройнятий позитивністю знання, незалежно від наукового пізнання та філософських тем.

Мені здається, що аналіз такого самого типу можна було б здійснити стосовно політичного знання. Можна було б спробувати з'ясувати, чи політична поведінка суспільства, якоїсь групи або класу не перетинається з певною доступною для опису мовною практикою. Ця позитивність, очевидно, не збігатиметься ні з політичними теоріями епохи, ні з економічними факторами: вона здатна визначити те, що для політики може стати об'єктом висловлювання, формами, що їх це висловлювання може набути, поняттями, що в ньому введені в дію, й варіантами стратегічного вибору, які там реалізуються. Замість аналізувати, що є завжди ймовірним, це знання в напрямку епістеми, якій воно здатне надати місце, можна було б проаналізувати його в напрямку варіантів поведінки, боротьби, конфліктів, рішень і тактик. У такий спосіб було б висвітлене політичне знання, яке не належить до порядку другої теоретизації

практики і також не є застосуванням теорії. Оскільки воно закономірно формується мовною практикою, яка розгортається серед інших практик і артикулюється в них, його аж ніяк не можна вважати виразом, який "віддзеркалював" би в більш або менш адекватний спосіб певну кількість "об'єктивних даних" або реальних практик. Воно від самого початку вписується у взаємодію поля різних практик, де водночас знаходить свою деталізацію, свої функції та мережу своїх залежностей. Якби такий опис був можливий, то, очевидно, не було б потреби проходити рівень індивідуальної або колективної свідомості, щоб виявити місце дотику політичної теорії та політичної практики; не було б потреби дошукуватися, якою мірою ця свідомість може, з одного боку, виражати німі умови, а з другого — виявлятися чутливою до теоретичних істин; не довелося б ставити психологічну проблему осмислення; треба було б проаналізувати формацію та перетворення знання. Наприклад, питання полягало б не в тому, щоб визначити, з якого моменту виникає революційна свідомість чи які ролі могли відповідно відіграти економічні умови та праця з теоретичного з'ясування в генезі цієї свідомості; не йшлося б і про те, щоб дослідити загальну та зразкову біографію революціонера або виявити вкоріненість його задуму; навпаки, мова йде про те, щоб з'ясувати, як формувалися мовна практика та революційне знання, які вкладалися у види поведінки та в стратегії, що лишають місце для розвитку теорії суспільства і визначають взаємодію та обопільні перетворення цієї поведінки та цих стратегій.

Тепер можна відповісти на запитання, які щойно були поставлені: чи має справу археео-

логія лише з науками? Чи не є вона тільки аналізом наукових мов? Відповісти на це запитання можна подвійним "ні". Те, що археологія намагається описати, не є наукою з її специфічною структурою, а є досить відмінною галуззю знання. До того ж, якщо вона й досліджує знання в його зв'язку з епістемологічними фігурами та науками, вона може обстежити його також у зовсім іншому напрямку й описати в іншій мережі відносин. Досі аналізувалася лише її зорієнтованість у напрямку епістеми. Причина цього полягає в тому, що через перепад, який характеризує нашу культуру, мовні формації безперестану епістемологізуються. Саме в процесі дослідження наук, їхньої історії, їхньої дивної єдності, їхнього розсіяння та розривів змогла з'явитися область позитивностей; саме в прогалинах між науковими мовами з'явилася можливість зафіксувати взаємодію мовних формацій. Отже, й не дивно, що найбільш плідною, найбільш відкритою для археологічного опису стала саме "класична доба", яка, починаючи від Ренесансу й до XIX століття, здійснила епістемологізацію стількох позитивностей; також не дивує й те, що мовні формації та специфічні закономірності знання вимальовуються там, де рівнів науковості та формалізації було досягти найважче. Але це тільки найперспективніша галузь досліджень; для археології це не є неминуча царина.

ВИСНОВКИ

— Протягом усієї цієї книжки ви так чи інакше намагалися відхреститися від "структуралізму" чи від того, що зазвичай розуміють під цим словом. Ви ставили собі за заслугу те, що ви не застосовували ані його методів, ані понять; що ви не зверталися до методів лінґвістичного опису; що вам було байдуже до формалізації. Але що означають ці розбіжності, як не те, що вам не вдалося ввести в дію те, що було позитивного у структурному аналізі, методи, що можуть відзначатися строгістю і наочною дієвістю? Як не те, що сфера, яку ви намагалися досліджувати, повстає проти такого роду спроб, і що її багатство ніяк не хоче вкладатись у схеми, в які ви намагалися її замкнути? І ви з достатньою невимушеністю перетворили своє безсилля на метод; тепер ви подаєте нам, як однозначно бажану відмінність, ту неподоланну відстань, яка відокремлює і завжди відокремлюватиме вас від справжнього структурного аналізу.

Отож вам не вдалося ввести нас в оману. Це правда, що в порожнечу, що її залишили методи, до яких ви не вдавалися, ви вкинули цілу низку понять, які здавалися чужими концептам, що їх приймають нині ті, хто описує мови або міфи, літературні твори або казки; ви говорили про формації, позитивності, знання, мовні практики, цілий набір термінів, на особливій неповторності та чудо-

дійних властивостях яких ви на кожному кроці з гордістю наголошували. Але чи були б ви змушені винаходити стільки химерних речей, якби не схотіли випробувати у сфері, що ніяк до них не зводилася, деякі з фундаментальних тем структуралізму — і саме ті з них, чиї постулати є найбільш суперечливими, а філософія — якнайсумнівнішою? Схоже на те, що ви з-поміж сучасних методів аналізу залишили не серйозну емпіричну працю, а дві або три теми, які радше є екстраполяціями, аніж необхідними принципами.

Саме в такий спосіб ви хотіли скоротити виміри, притаманні мові, знехтувати її специфічну нерегулярність, приховати ту ініціативу та свободу, які вона може в собі містити, компенсувати брак рівноваги, що його вона вносить у мовлення: ви хотіли затулити цю прогалину. За зразком певної форми у лінгвістиці ви спробували обійтися без суб'єкта, що говорить; ви вирішили, що можна очистити мову від усіх її антропологічних посилань і трактувати її так, ніби вона ніколи не була кимось сформульована, ніби вона не постала за особливих обставин, ніби вона не була пронизана поняттями та уявленнями, ніби вона ні до кого не зверталася. Нарешті, ви застосували до неї принцип одночасності: ви не захотіли бачити, що мова — можливо, на відміну від словесного матеріалу, передусім історична, що вона твориться не з доступних елементів, а з реальних і послідовних подій, що їх не можна аналізувати поза часом, у якому вона розгортається.

— Ви маєте рацію. Я справді не визнавав трансцендентності мови; описуючи її, я відмовився співвідносити її з суб'єктивністю; насамперед, я відмовився враховувати її діахронічний характер, так ніби вона є якоюсь

дуже загальною формою. Але все це не мало на меті продовжити поза сферу мови поняття та методи, які були там випробувані. Якщо я говорив про мову, то аж ніяк не для того, щоб показати, що притаманні мові механізми та процеси повністю в неї вкладаються; я радше намагався показати, що в товщі вербальних перформансів існує розмаїття можливих рівнів аналізу; показати, що, крім методів лінґвістичного структурування (або методів тлумачення), можна було здійснити специфічний опис висловлювань, їхньої формації та властивих мові закономірностей. Якщо я утримався від посилань на суб'єкта, який говорить, то не для того, щоб відкрити закони побудови або форм, які могли б бути застосовані в однаковий спосіб усіма суб'єктами, які говорять, не для того, щоб примусити заговорити велику універсальну мову, що була б спільною для всіх людей даної епохи. Навпаки, йшлося про те, щоб показати, в чому полягали відмінності, як стало можливим, що люди всередині однієї й тієї самої мовної практики говорять про різні об'єкти, мають протилежні думки, реалізують суперечливі варіанти вибору; йшлося також про те, щоб показати, в чому саме мовні практики відрізняються одна від одної; тобто я хотів не виключати проблему суб'єкта, а визначити позиції та функції, що їх суб'єкт міг займати серед розмаїття мов. Нарешті, ви змогли констатувати: я не заперечував історію, я просто тимчасово відкинув загальну й порожню категорію зміни, щоб висвітлити трансформації різних рівнів; я відмовляюся від однотипної моделі темпоралізації, щоб описати, у стосунку до кожної мовної практики, її правила нагромадження, виключення, реактивації, притаманні їй форми деривації та її спе-

цифічні модуси зчеплення з різними послідовностями.

Отже, я зовсім не хотів вивести структуралістське дослідження за його законні межі. І ви легко віддасте мені належне, сказавши, що я жодного разу не застосував терміна "структура" у своїй книжці "Слова та речі". Але облишмо, коли ваша ласка, суперечку про "структуралізм"; вона ледве жевріє лише в царинах, давно покинутих людьми, які працюють; ця боротьба, яка могла бути плідною, нині точиться між паяцами та штукарями.

— Хоч би як ви хотіли уникнути полеміки, вам не вдасться позбутися цієї проблеми. Бо справа, власне, не в структуралізмі. Ми охоче визнаємо його слушність та ефективність: коли йдеться про аналіз мови, міфологій, народних переказів, поезії, снів, літературних творів, можливо, й фільмів, структурний опис виявляє відносини, які без нього не могли б бути виокремлені; він дозволяє визначити рекурентні елементи з їхніми формами протиставлення та їхніми критеріями індивідуалізації; він дозволяє також установити закони побудови, еквівалентності та правила трансформації. І попри деякі застереження, що їх вдалося зробити спочатку, ми легко тепер визнаємо, що мова, несвідоме, людська уява підпорядковуються законам структури. Але з чим ми категорично не можемо погодитися, так це з тим, що ви робите: тобто з тим, ніби можна аналізувати наукові мови в їхній послідовності, не відносячи їх до чогось такого, як установча діяльність, не впізнаючи навіть у їхніх коливаннях відкритості первісного проекту або фундаментальної телеології, не помічаючи глибинної безперервності, що їх пов'язує і приводить їх до тієї

точки, в якій ми можемо їх дослідити; з тим, що можна в такий спосіб відокремити становлення від розуму і звільнити від будь-якого показника суб'єктивності історію думки. Давайте звузимо дискусію: ми приймаємо, що можна говорити, в термінах елементів та правил побудови, про мову взагалі — про ту далеку й прадавню мову, яка є мовою міфів, або про ту, яка, попри все, видається нам трохи чужою, яка є мовою нашого несвідомого або наших творів; але мову нашого знання, мову, яку ми маємо тут і тепер, цю структурну мову, яка дозволяє нам аналізувати стільки інших мов, цю мову, в її історичній товщі, ми вважаємо її неусувною. Але ви однаково не повинні забувати, що саме починаючи з неї, з її повільної генези, з її таємничого становлення, яке привело її до сьогоднішнього стану, ми можемо говорити про інші мови в термінах структур; це вона надала нам таку можливість і таке право; вона утворює сліпу пляму, починаючи з якої речі розташовуються навколо нас так, як це ми бачимо сьогодні. Нехай люди граються зі стихіями, відносинами та перервностями, коли аналізують індоєвропейські леґенди або трагедії Расина, ми нічого не маємо проти; нехай, наскільки це можливо, обходяться без запитань про суб'єкти, які говорять, ми ладні допустити й це; але ми заперечуємо проти того, що, посилаючись на ці успішні спроби, можна зректися аналізу, повернутися до форм мови, яка їх робить можливими, і поставити під сумнів саме місце, з якого ми сьогодні говоримо. Історія тих видів аналізу, які усувають суб'єктивність, зберігає при собі свою власну трансцендентність.

— Мені здається, що насправді саме в цьому (і набагато більшою мірою, аніж у набри-

длому питанні про структуралізм) полягає суть суперечки та вашого спротиву. Дозвольте мені, певна річ, жартома, бо ви добре знаєте, що я не маю особливої схильності до тлумачень, сказати вам, як я щойно зрозумів виголошену вами промову. "Звичайно, — казали ви подумки, — ми тепер змушені, попри всі ті ар'єрґардні бої, що їх ми дали, погодитися на формалізацію дедуктивних мов; звичайно, ми повинні миритися з тим, що нині описують не так історію душі, не так проект існування, як архітектуру філософської системи; звичайно, — і хай би там що ми про це думали, — ми повинні терпіти ці аналізи, які пов'язують літературні твори не з пережитим досвідом індивіда, а зі структурами мови. Звичайно, нам довелося покинути всі ті промови, що їх ми зводили колись до суверенності свідомості. Але те, що ми втратили ось уже більш як півстоліття тому, ми зуміємо надолужити тепер на вищому ступені, через аналіз усіх тих аналізів або принаймні через фундаментальне дослідження, якому ми їх піддаємо. Ми запитаємо в них, звідки вони походять, яким є історичне призначення, що ним вони пройняті, самі про це не здогадуючись, яка наївність робить їх сліпими до умов, що роблять їх можливими, у якому метафізичному схові замикається їхній рудиментарний позитивізм. І раптом виявиться, врешті-решт неістотним, що несвідоме не є, як ми раніше вірили й твердили, неявною межею свідомості; виявиться неістотним, що міфологія більше не є баченням світу і що роман є чимось іншим, аніж зовнішнім боком життєвого досвіду; адже розум, який установлює всі ці нові "істини", ми тримаємо під пильним наглядом: ні він сам, ні його минуле, ні те, що робить його можли-

вим, ні те, що робить його нашим, не уникає свого трансцендентного призначення. Тепер саме йому — і ми вирішили ніколи від цього не відмовлятися — ми поставимо запитання про першопочаток, про первісне утворення, про телеологічний горизонт, про часову безперервність. Саме його, саме цю думку, що актуалізується сьогодні, як наша, ми будемо утримувати в історико-трансцендентній владі. Саме тому, якщо ми мусимо хоч-не-хоч терпіти всі структуралізми, ми не можемо не погодитися, щоб була заторкнута історія думки, що є історією нас самих; ми не можемо погодитися, щоб були порвані всі ці трансцендентні нитки, які від XIX століття пов'язували її з проблематикою першопочатку та суб'єктивності. Кожному, хто наближається до цієї фортеці, в якій ми знайшли притулок, але яка, на нашу думку, тримається твердо, ми повторимо із жестом, який зупиняє всяку профанацію: "Noli tangere"[1].

Отже, я сповнений рішучості рухатися далі. Не те щоб я твердо вірив у перемогу або був впевнений у своїй зброї. Але, здається, я збагнув, що тут є найголовнішим: вивести історію думки з її трансцендентної залежності. Проблема полягала для мене зовсім не в тому, щоб структуралізувати її, застосовуючи до становлення знання або до генези наук категорії, які навели свої докази у царині мови. Йшлося про те, щоб проаналізувати цю історію в тій неперервності, що її ніяка телеологія не могла б заздалегідь обмежити; зорієнтувати її в тому розсіянні, що його замкнути не міг би жоден заздалегідь окреслений горизонт; дозволити їй розгорнутися в такій безіменності, якій жодне трансцендентне утво-

[1] Не чіпати (*латин.*).

рення не могло б накинути форму суб'єкта; відкрити її для темпоральності, що не обіцяла б повернення жодного світання. Ішлося про те, щоб очистити її від будь-якого трансцендентного нарцисизму; треба було визволити її з того замкненого кола втраченого й віднайденого першопочатку, в якому вона була замкнена; треба було показати, що історія думки не могла відігравати ролі в одкровенні трансцендентного моменту, як не можуть цього зробити ні раціональна механіка — після Канта, ні математична ідеальність — після Гусерля, ні значення сприйнятого світу — після Мерло-Понті, попри всі зусилля, яких ці останні докладали, щоб його відкрити.

І я вірю, що, по суті, попри ті двозначності, які виникли внаслідок зовнішніх суперечок про структуралізм, ми зрештою чудово порозумілися; я хочу сказати: ми чудово зрозуміли, що саме хочемо зробити — і перші, й другі. Було цілком нормально, що ви боронили права безперервної історії, відкритої водночас і для роботи телеології, і для невизначених процесів причинності; але це робилося зовсім не для того, щоб захистити її від вторгнення структури, яка не визнає ані її руху, ані її спонтанності та внутрішнього динамізму; насправді ви хотіли ґарантувати владу основоположної свідомості, оскільки саме цю владу було поставлено під знак запитання. Отож цей захист треба було здійснювати десь-інде, а не в самому місці дискусій: бо якщо ви визнаєте за емпіричним дослідженням, за найменш помітною працею з історії право заперечувати трансцендентний вимір, то ви поступаєтесь у найістотнішому. Звідси — послідовність зміщень. Прагнення трактувати археологію як пошук першопочатку,

формальних апріорі, засновчих дій, одне слово, як різновид історичної феноменології (тоді як для неї, навпаки, йдеться про те, щоб визволити історію з-під ярма феноменології), а потім указати їй на те, що вона зазнала невдачі в досягненні цієї своєї мети і що вона ніколи нічого не зможе відкрити, крім низки емпіричних фактів. Потім — протиставити археологічному описові, його зусиллям установити пороги, розриви та трансформації справжню працю істориків, яка полягає в тому, щоб показати всі безперервності (тоді як ось уже десятки років історики ставлять перед собою зовсім інші завдання); і дорікнути йому ж — за його недбале ставлення до емпіричних фактів. Потім — розглянути його як низку заходів з опису культурних сукупностей, щоб зробити однорідними найочевидніші відмінності, віднайти універсальність суперечних форм (тоді як він ставить собі за мету визначити осібну специфічність мовних практик) і закинути йому відмінності, зміни та мутації. Потім — визначити його як запровадження структуралізму в царину історії (хоча їхні методи та поняття ніяк не можна змішувати) і тоді показати, що він не міг би функціонувати як справжній структурний аналіз.

Весь цей процес зміщень та невизнавань напрочуд зв'язний та необхідний. Він дає й певну побічну користь: можливість звертатися по діагоналі до всіх тих форм структуралізму, з якими треба миритися і яким уже довелося зробити значні поступки; і сказати їм так: "Ви бачите, на що ви себе наразили б, доторкнувшись до тих областей, які досі є нашими; ваші методи, які десь-інде, можливо, й мають певну цінність, тут наштовхнулися б на свої межі; вони не вловили б усього

конкретного змісту, який ви хотіли б проаналізувати; ви були б змушені відмовитися від свого обережного емпіризму; і ви всупереч своїй волі зробили б свій внесок у дивну онтологію структури. Отож майте мудрість не виходити за межі тієї території, що її ви, безперечно, завоювали, хоч у нас виникає враження, що це ми її вам відступили, тому що саме ми встановлюємо її межі". Що ж до більшої користі, то вона, певна річ, полягає в тому, що маскує кризу, яку ми давно переживаємо, і обшир її тільки зростає: йдеться про ту трансцендентну рефлексію, з якою філософія ототожнювалася від часів Канта; йдеться про тематику першопочатку, того обіцяного повернення, завдяки якому ми уникаємо відмінності від нашого теперішнього; йдеться про антропологічну думку, яка впорядковує всі питання, що стосуються буття людини, й дозволяє уникати аналізу практики; йдеться про всі гуманістичні ідеології; йдеться, — нарешті й передусім, — про статус суб'єкта. Саме цю суперечку ви прагнете приховати і від якої, здається, ви сподіваєтеся відвернути увагу, продовжуючи свої приємні ігри в генезу та систему, в синхронію та становлення, у відносини та причинність, у структуру та історію. Чи певні ви, що не здійснюєте теоретичної метатези?

— Припустімо, що дискусія справді відбувається навколо того, про що ви говорите; припустімо, що йдеться про те, щоб захищати або атакувати останній редут трансцендентної думки, і погодьмося з тим, що наша сьогоднішня дискусія відбувається в рамках кризи, про яку ви говорите: як же в такому разі назвати вашу мову? Звідки вона походить і де вона могла здобути право говорити? Як могла вона набути леґітимності? Якщо ви

не зробили нічого іншого, крім емпіричного дослідження, присвяченого утворенню та трансформації мов, якщо ви описали сукупності висловлювань, епістемологічні фігури, історичні форми знання, як ви могли уникнути наївності всіх позитивізмів? І як ваш задум міг протистояти питанню про першопочаток та необхідне повернення до основоположного суб'єкта? Але якщо ви претендуєте на те, щоб поставити питання радикально, якщо ви хочете розташувати вашу мову на рівні, де розташовуємося ми самі, то ви добре знаєте, що вона включиться в нашу гру і, в свою чергу, розширить той вимір, від якого прагне визволитися. Або ж вона нас не досягне, або ми самі її будемо вимагати. У будь-якому випадку ви зобов'язані нам сказати, чим є ті мови, що ви їх вперто переслідуєте ось уже десять років, так і не потурбувавшись про те, щоб установити їхній громадянський статус. Одне слово, що вони таке: історія чи філософія?

— Це запитання, мушу визнати, бентежить мене більше, аніж ваші щойно висловлені заперечення. Воно не захопило мене зненацька; але я волів би ще трохи почекати з відповіддю на нього. Справа в тому, що в даний момент, — і я поки що не можу назвати певного терміну, — моя мова не може визначити місце, з якого вона говорить, і від неї вислизає ґрунт, що на нього вона могла б опертись. Це мова про мови: але вона не намагається знайти в них якийсь прихований закон, невидимий першопочаток, який вона мала б лише визволити; вона також не має на меті, своїми силами і лише з себе виходячи, встановити загальну теорію, стосовно якої всі вони були б конкретними моделями. Йдеться про те, щоб розгорнути розсіяння,

що його ніколи не можна звести до єдиної системи відмінностей, розпорошення, яке не відповідає абсолютним осям відношення; йдеться про те, щоб реалізувати таке зміщення центру, яке не лишає привілеїв жодному центрові. Така мова не має на меті розсіяти забуття, віднайти, в найбільшій глибині сказаних речей і там, де вони мовчать, мить їхнього народження (чи то йдеться про їхнє емпіричне творення, чи про трансцендентний акт, який дає їм початок); вона не прагне бути сховом первісного або спогадом про істину. Навпаки, вона має *створювати* відмінності, усталювати їх, як об'єкти, аналізувати їх і концептуально їх визначити. Замість побіжно оглядати поле мов, замість по-своєму переробляти недовершені підсумки, замість шукати в тому, що було сказане, *іншу* приховану мову, яка, проте, залишається *тією самою* (а отже, й замість того, щоб грати в нескінченну гру *алеґорій* і *тавтологій*), вона знову й знову здійснює диференціації, вона *діагностична*. Якщо філософія є пам'яттю або поверненням первісного, то те, що я роблю, в жодному разі не може розглядатись як філософія; і якщо історія думки полягає в тому, щоб повертати до життя напівзниклі подоби, то те, що я роблю, також і не історія.

— З того, що ви сказали, передусім напрошується висновок, що ваша археологія — не наука. Ви пускаєте її в плавання з непевним статусом опису. А ще, звичайно, це одна з тих мов, що воліла б мати вигляд якоїсь дисципліни, яка існує в стані начерку; тим, що приносить авторам подвійну користь, бо не вимагає опертя на принципи очевидної та строгої науковості і відкриває її всім майбутнім узагальненням, що звільняє її від усіх випадковостей народження; це ще один із тих

проектів, які виправдовують себе тим, що не переносять на пізніший час найістотнішу частину своїх завдань, мить своєї верифікації та остаточну локалізацію своєї зв'язності; це ще одна з тих основ, що їх стільки було проголошено, починаючи з XIX століття: адже добре відомо, що в сучасній теоретичній царині перевага віддається не винайденню доказових систем, а дисциплінам, можливості яких відкривають, програму яких накреслюють, а їхню долю та майбутнє доручають іншим. Отож, щойно пунктиром окреслено їхні контури, вони вже зникають разом зі своїми авторами. І поле, яке вони мали плекати, лишається назавжди безплідним.

— Це правда, що я ніколи не подавав археологію як науку чи навіть як закладення основ майбутньої науки. Ще менше думав я про те, щоб опрацювати план майбутньої споруди; мої зусилля були спрямовані на те, щоб скласти підсумок моїх конкретних досліджень — з ризиком того, що до нього доведеться внести чимало виправлень. Слово "археологія" не має значення передбачення; воно вказує лише на один із напрямів аналізу вербальних перформансів: специфікацію одного з рівнів — рівня висловлювань та архіву; визначення і висвітлення певної області: області висловлювальних закономірностей та позитивностей; введення в дію таких понять, як правила формації, археологічної деривації, історичного *апріорі*. Але майже в усіх цих вимірах і майже всіма своїми гранями цей задум має стосунок до наук, до аналізів наукового типу або до теорій, які відповідають критеріям строгості. Насамперед він має стосунок до тих наук, які засновуються і встановлюють свої норми в археологічно описаному знанні: для нього вони є такими

самими *науками-об'єктами*, якими вже змогли стати патологічна анатомія, філологія, політична економія, біологія. Він також має стосунок до різних форм наукового аналізу, від яких він відрізняється або рівнем, або сферою свого застосування, або методами, з якими він сусідить за лініями характеристичного поділу; бувши спрямований, у всій масі сказаного, на певне висловлювання як функцію реалізації вербального *перформансу*, він відокремлює себе від дослідження, привілейованим полем якого є лінґвістична *компетенція*; тоді як такий опис зумовлює — з метою визначити прийнятність висловлювань — вихідну модель, археологія намагається встановити — для того, щоб визначити умови їхньої реалізації, правила формації; звідси походить, між цими двома способами аналізу, певна кількість аналогій, але також і відмінностей (зокрема в тому, що стосується можливого рівня формалізації); у всякому разі, для археології генеративна граматика грає роль *суміжного аналізу*. Крім того, археологічні описи у своєму розгортанні та в полях, які вони оглядають, сполучаються з іншими дисциплінами: намагаючись визначити, поза всяким посиланням на психологічну або визначальну суб'єктивність, різні позиції суб'єкта, що їх можуть включати висловлювання, археологія зустрічається з запитанням, яке сьогодні ставить психоаналіз; намагаючись з'ясувати правила формації понять, модуси послідовності, зчеплення та співіснування висловлювань, вона зустрічається з проблемою епістемологічних структур; вивчаючи формацію об'єктів, поля, в яких вони з'являються та диференціюються, вивчаючи також умови привласнення мов, вона наштовхується на аналіз суспільних форма-

цій. Усе це становить для археології *корелятивний простір*. Нарешті, остільки, оскільки можливо створити загальну теорію виробництва, археологія, як аналіз правил, притаманних різним мовним практикам, знайде те, що можна було б назвати її *теорією, огортання*.

Якщо я розташовую археологію серед стількох інших, уже створених мов, то роблю це зовсім не для того, щоб наділити її, за суміжністю та аналогією, тим статусом, якого вона ніколи не спромоглася б надати собі сама; якості, не для того, щоб надати їй чітко окреслене місце в тій або тій нерухомій констеляції, — а для того, щоб вивести на поверхню, разом із архівом, мовними формаціями, позитивностями, висловлюваннями, умовами їхнього утворення, її специфічну область. Область, яка досі не стала об'єктом жодного аналізу (принаймні в тому, що вона може мати в собі особливого і такого, що не зводиться до інтерпретацій та формалізацій); але область, якій ніщо не може наперед ґарантувати, — у ще рудиментарному місці знаходження, де я тепер перебуваю, — що вона залишиться стабільною та автономною. Зрештою, цілком може бути, що археологія не зробить нічого іншого, як відіграє роль знаряддя, яке з меншою неточністю, ніж у минулому, дозволить здійснити аналіз суспільних формацій та епістемологічних описів; або дозволить пов'язати аналіз позицій суб'єкта з тією або тією історією наук; або дозволить визначити місце перетину між загальною теорією виробництва та генеративним аналізом висловлювань. Нарешті, може виявитися, що археологія — це назва, дана певній частині теоретичної кон'юнктури, яка існує сьогодні. Той факт, що ця кон'юнктура надає місце дисципліні, що піддається інди-

відуалізації, дисципліні, перші характеристики та глобальні межі якої тут ескізно окреслені, або що вона порушує низку проблем, сьогоднішня зв'язність яких не виключає того, що згодом їх буде розглянуто інакше й у іншій сфері, на вищому рівні або із застосуванням інших методів, — нині я не можу сказати про це нічого певного. І, правду кажучи, не мені доведеться це вирішувати. Я згоден, що моя мова зникає, як та постать, що змогла донести її аж сюди.

— Ви досить дивно користуєтеся тією свободою, в якій відмовляєте іншим. Бо ви привласнюєте все те поле вільного простору, що його навіть відмовляєтесь визначити. Може, ви забули про свої намагання увібгати мову інших у системи правил? Може, ви забули про всі ті перешкоди, що їх із такою ретельністю описали? Чи ви не позбавили індивідів права особисто втручатися в позитивності, в яких розташовуються їхні мови? Ви пов'язали кожне найменше їхнє слово з зобов'язаннями, що прирікають на конформізм найменшу з їхніх новацій. Революція відбувається легко, коли йдеться про вас самих, але страшенно важко, як ідеться про інших. Безперечно, було б ліпше, якби ви ясніше осмислювали умови, серед яких ви говорите, і знов-таки більше довіряли реальній діяльності людей та їхнім можливостям.

— Боюся, щоб ви не припустилися подвійної помилки: щодо мовних практик, які я намагався визначити, і щодо тієї ролі, яку ви самі залишаєте людській свободі. Позитивності, які я намагався встановити, не слід розуміти як сукупність визначень, що накидаються ззовні думці індивідів або існують у них самих і ніби наперед; вони радше визначають сукупність умов, за яких реалізується певна

практика, за яких ця практика надає місце висловлюванням, частково або цілком новим, за яких, нарешті, вона може бути змінена. Тут ідеться не так про межі, які ставляться ініціативі суб'єктів, як про поле, в якому вона артикулюється (не становлячи його центру), про правила, які вона вводить у дію (причому не вона їх винайшла чи сформулювала), про відносини, які правлять їй за основу (причому вона не є ані кінцевим наслідком цих відносин, ані точкою, в якій вони сходяться). Ідеться про те, щоб виявити мовні практики у їхній складності та в їхній щільності; показати, що говорити — означає щось робити, щось інше, аніж просто висловлювати те, що думаєш, передавати те, що знаєш, і також щось інше, аніж вводити в дію структури мови; показати, що додати якесь висловлювання до низки висловлювань, які існували раніше, означає зробити складний і вартісний хід, який включає умови (а не тільки ситуацію, контекст, мотиви) і передбачає правила (які відрізняються від логічних правил та лінґвістичних правил побудови); показати, що зміна в порядку мови не передбачає ані "нових ідей", ані якоїсь винахідливості чи творчих зусиль, ані іншої ментальності, а тільки трансформації в практиці, іноді й у тих практиках, які з нею сусідять, та в їхній спільній артикуляції. Я дуже далекий від того, щоб заперечувати можливість змінити мову; я лише не погоджуюсь із виключним та миттєвим правом на незалежність суб'єкта.

І, в свою чергу, я хотів би на завершення поставити вам свої запитання. Як ви собі уявляєте зміну чи навіть революцію, принаймні в науковому порядку та в царині мови, якщо ви прив'язуєте її до тем смислу, проекту,

першопочатку та повернення, суб'єкта, що встановлює правила, одне слово, до всієї тієї тематики, яка ґарантує історії універсальну присутність Логосу? Які можливості ви бачите перед нею, якщо ви аналізуєте її згідно з динамічними, біологічними, еволюціоністськими метафорами, в яких, як правило, розчиняється складна й специфічна проблема історичних змін? Можна ще уточнити: який політичний статус можете ви надати мові, якщо ви бачите в ній лише тонку прозору плівку, що мерехтить якусь мить на межі слів і речей? Хіба практика революційної мови та мови наукової, що існує ось уже двісті років у Європі, не позбавила вас уявлення про те, що слова — це тільки вітер, зовнішнє шарудіння, шурхіт крил, які ледве долітають до нашого слуху крізь непроникну товщу серйозного змісту історії? Чи треба припускати, що небажання зважати на цей урок примушує вас уперто не визнавати мовних практик у їхньому власному існуванні, і що ви прагнете протиставити їм історію духу, досягнень розуму, ідей або уявлень? Тобто, чим пояснюється той страх, який спонукає вас відповідати в термінах свідомості, коли вам говорять про практику, про її умови, про її правила, про її історичні перетворення? Чим пояснюється той страх, який примушує вас відшукувати, поза всіма кордонами, розривами, потрясіннями, ритмічними процесами велику історико-трансцендентну долю Заходу?

Гадаю, що на це запитання немає іншої відповіді, крім політичної. Тому лишімо його сьогодні не вирішеним. Можливо, невдовзі доведеться знову до нього повернутись, і вже по-іншому.

Ця книжка була написана лише з метою усунути дещо з попередніх труднощів. Біль-

ше, ніж будь-хто інший, я знаю, що дослідження, про які я тут говорю і які я розпочав уже років десять тому, можуть виявитися "невдячними" — в прямому значенні цього слова. Я знаю, що може здатися трохи надуманим трактувати мову, виходячи не з лагідної, німої та інтимної свідомості, яка знаходить у ньому свій вираз, а з темної сукупності анонімних правил. Що може бути неприємним — виявляти межі та практичну необхідність там, де люди звикли бачити, як розгортаються в чистій прозорості діяння генія та свободи. Що може здатися викликом — розглядати як низку перетворень історію мов, яку досі оживляли надійні метаморфози життя або зумисна безперервність пережитого досвіду. І, нарешті, що може здатися нестерпним, оскільки кожен хоче, кожен прагне вкласти "себе самого" у свою власну мову, коли збирається заговорити, — може здатися нестерпним розтин, аналіз, поєднання, перегрупування всіх цих текстів, що тепер повернулися до тиші, так щоб ніколи більше з них не постало одмінене обличчя автора. "Як же так? Скільки слів нагромаджено, скільки аркушів списано безліччю літер і відкрито безлічі поглядів, яких зусиль докладено, щоб відокремити їх від того руху, що ним вони були виражені, скільки уваги приділено тому, щоб зберегти їх і вписати в пам'ять людей — і все це для того, щоб нічого не залишилося від тієї бідолашної руки, яка їх накреслила, від тієї тривоги, яка намагалася знайти в них своє заспокоєння, й від того вже завершеного життя, яке мало надію продовжити себе лише в них? Виходить, що мова, у своєму найглибшому визначенні, — це тільки "слід", і нічого більше? І її тихий шепіт не є тим місцем, де знаходить собі притулок

безсмертя, позбавлене всякої субстанції? Невже доведеться визнати, що час мови не є часом свідомості, перенесеної у виміри історії, або часом історії, присутнім у формі свідомості? Отже, мені слід припустити, що в моїй мові немає нічого, що стосувалося б мого посмертного існування? Що, говорячи, я не відвертаю смерть, а навпаки, наближаю її до себе? Чи не виходить так, що я скасовую все внутрішнє в тому зовнішньому, такому байдужому до мого життя й такому *нейтральному*, що в ньому не існує ніякої різниці між моїм життям і моєю смертю?"

Я добре розумію тривогу людей, схильних висунути такі арґументи. Їм, безперечно, було дуже нелегко визнати, що їхня історія, економіка, суспільна практика, мова, якою вони розмовляють, міфологія їхніх предків, навіть казки, які їм розповідали в дитинстві, підпорядковуються правилам, що не цілком даються їхній свідомості; крім того й на додачу до сказаного, вони не хочуть, щоб у них забрали ту мову, якою вони прагнуть безпосередньо, не на відстані, висловлювати те, що вони думають, у що вірять і що уявляють; вони волітимуть заперечувати, що мова — це складна й диференційована практика, підпорядкована правилам і перетворенням, що їх можна проаналізувати, радше ніж бути позбавленими цієї приємної, такої втішної переконаності в тому, що можна змінити якщо не світ і не життя, то принаймні їхній "сенс" завдяки самій лише свіжості слова, що походить від них самих і нескінченно лишається біля свого джерела. Стільки речей у їхній мові вже вислизнули від них, і вони не хочуть, щоб від них вислизнуло й те, що вони говорять, той крихітний фраґмент мови, — слово чи письмена, це не так важли-

во, — чиє хистке й непевне існування має перенести їхнє життя в далеч простору й часу. Вони не хочуть навіть думати (і їх можна зрозуміти) про те, що хтось їм скаже: "Мова — це не життя: її час — не ваш час; у ній ви не знайдете замирення зі смертю; можливо, ви вбили Бога під тягарем усього вами сказаного; але не сподівайтеся з усього, що ви сказали, створити людину, яка житиме довше, ніж Він".

ЗМІСТ

Вступ 5

Мовні закономірності

I. Одиниці мови 33
II. Мовні формації 50
III. Формація об'єктів 64
IV. Формація висловлювальних модальностей 80
V. Формація понять 89
VI. Формація стратегій 102
VII. Зауваження й наслідки 113

Висловлювання і архів

I. Дефініція висловлювання 125
II. Функція висловлювання 139
III. Опис висловлювань 169
IV. Рідкість, зовнішнє, накопичення 189
V. Історичне апріорі та архів 202

Археологічний опис

I. Археологія й історія ідей 213
II. Оригінальне й регулярне 221
III. Суперечності 234
IV. Факти для порівняння 246
V. Зміни й трансформації 259
VI. Наука і знання 277

Висновки 305

Мішель Фуко

АРХЕОЛОГІЯ ЗНАННЯ

Переклав з французької
Віктор Шовкун

Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Редактор *Михайло Москаленко*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректор *Тала Грузинська*
Дизайн обкладинки *Василя Марущинця*

Підписано до друку 10. 03. 2003.
Формат 84 × 90 $^{1}/_{32}$. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Times. Друк офсетний № 1.
Зам. № 3-736 Л.

Видавництво Соломії Павличко "Основи".
01133, Київ, бульв. Лихачова, 5.
Тел./факс (38-044) 295-25-82, 295-86-36
Тел. (38-044) 295-30-64
E-mail: osnovy@ukrnet.net
http://kipr.com.ua/osnovy/

ЗАТ "Віпол" ДК № 15.
03151, Київ, вул. Волинська, 60.

Фуко, Мішель.

Ф 94 Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. — К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. — 326 с.

ISBN 966-500-044-6

Книжка відомого французького філософа та історика культури Мішеля Фуко (1926 — 1984) "Археологія знання" (1969) з'ясовує історичні умови виникнення та розвитку медицини, біології та гуманітарних наук, містить аналіз співіснування зв'язків між елементами пізнання, а також формулювання філософських установок, нерідко далеких від традиційної "історії ідей". Істотним моментом дослідження є критичний перегляд таких традиційних понять, як "вплив", "розвиток", "автор", "твір", "книга", "наука", "історія", "література". Головні категорії "Археології знання" — "позитивність" (єдність у часі та просторі матеріалу, який утворює предмет пізнання), "історичне апріорі" (сукупність умов, що дають можливість прояву позитивності в тих або інших висловлюваннях), "архів" (перелік висловлювань, породжених у рамках позитивностей за правилами, заданими історичним апріорі).

ББК 87.22

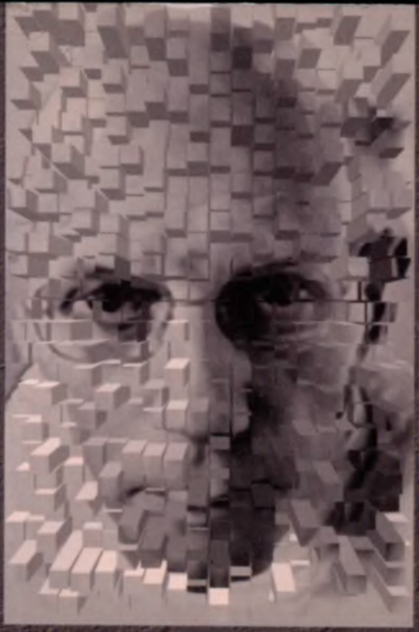

Мішель Фуко

АРХЕОЛОГІЯ ЗНАННЯ

ОСНОВИ

Звернення до понять перервності, розриву, порога, межі, послідовності, трансформації ставить перед усяким історичним аналізом не лише питання процедурного характеру, а й теоретичні проблеми. Саме ці проблеми ми й збираємося тут розглянути. Причому я планую дослідити їх лише в одній конкретній царині, в тих дисциплінах, чиї кордони дуже розмиті, а зміст украй невизначений — в історії ідей, думки, наук або пізнання.

Мішель Фуко